

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS DE ATTILA JOZSEF NOMINATAE
SECTIO ETHNOGRAPHICA ET LINGUISTICA

NÉPRAJZ ÉS NYELVTUDOMÁNY

ЭТНОГРАФИЯ И ЯЗЫКОЗНАНИЕ
VOLKSKUNDE UND SPRACHWISSENSCHAFT

XV—XVI.

SZEGED
1971—1972

ACTA UNIVERSITATIS DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE
SECTIO ETHNOGRAPHICA ET LINGUISTICA

NÉPRAJZ ÉS NYELVTUDOMÁNY

ЭТНОГРАФИЯ И ЯЗЫКОЗНАНИЕ
VOLKSKUNDE UND SPRACHWISSENSCHAFT

XV—XVI.

SZEGED
1971—1972

Szerkeszti:
FERENCZI IMRE, HAJDÚ PÉTER és NYÍRI ANTAL

Technikai szerkesztő:
VÉGH J. MIHÁLY

Felelős kiadó a Bölcsészettudományi Kar dékánja
Megjelent 500 példányban, — 18 (A/5) iv terjedelemben
az MSZ 5601—59 és az MSZ 5603—55 szabványok szerint
72-1964 — Szegedi Nyomda

THE EARLIEST SUBSTRATA IN THE BALTIC-FINNIC LANGUAGES*

PAUL ARISTE (Tartu)

The first traces of the settlement of the East Baltic area after the last glacial period date back approximately to 8,000 B. C. Although we do not yet know which language was spoken by these early settlers, we can say more or less definitely where they came from and to which race they belonged. Basing their conclusions on the rich material at their disposal, archeologists have found a reliable explanation of the origin of the first settlers. The finds made in pre-historic settlements have enabled archeologists to compare the culture of the inhabitants of the East Baltic area with that of the settlers of other areas and to trace the relations between the early settlers of the East Baltic area with the population of other areas. It is not the aim of the present paper, however, to report on what archeologists have discovered as a result of their research work. We shall confine ourselves to rendering the views of those leading Estonian archeologists who have dealt with the problem most thoroughly and who have summed up in their research work also the views of other scholars. According to Harri Moora the first settlers of the East Baltic area came from the south. These settlers represented the so-called Kunda culture on the territory of the present-day Estonian, Latvian and Lithuanian Soviet Republics (partly also in the adjoining areas).¹ Richard Indreko believed that there existed a close relation between the Kunda culture and that of the southern part of Eastern Europe.² Lembit Jaanits expressed the view that the carriers of the Kunda culture consisted of various ethnic groups which came partly from the south and partly from the east.³ In the south there extended the area of the so-called Swidry culture, which was related to the Kunda culture. In the late Palaeolithic period and in the Mesolithic period, for instance, large numbers of flints were introduced to the region of the Pärnu river from the south. On the other hand, the Suomusjärvi culture, which was wide-spread in Finland, was related to the culture characteristic of the middle reaches of the Volga and the Oka, the latter being closely related to the Swidry culture. Despite its exposure to new influences coming from the Dnieper basin, the Kunda culture retained its uniformity throughout the Neolithic period. A special form of Neolithic culture, the so-called comb-ceramic culture, which

* This paper is an inaugural address given in Szeged, October 11th, 1971, on the occasion of conferring an honorary doctor's degree on the author by the A. József University.

¹ H. MOORA, *Eesti rahva ja naaberrahvaste kujunemisest arheoloogia andmetel*. — *Eesti rahva etnilisest ajaloost*, Tallinn 1956, p. 94 ff.

² R. INDREKO, *Mesolithische und frühneolithische Kulturen in Osteuropa und Westsibirien* — *Kungliga Vitterhets, Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar. Antikvariska Serien 13*, Stockholm 1964, p. 58 ff.

³ Л. ЯАНИТС, *Поселения эпохи неолита и раннего металла в приустье р. Эмайыги (Эстонская ССР)*, Таллин 1956, p. 327 ff. and his oral data.

spread from the slopes of the Urals and from the Kama region, was characteristic of the Finno-Ugrians and it coalesced with the culture that dominated earlier in the East Baltic area. Later, at about 2,000 B. C. the East Baltic area saw the spread of the boat culture, which belonged to the ancestors of the Balts. The introduction of this culture to the Fenno-Ugric regions of the East Baltic area gave rise to the establishment of contacts between the ancestors of the Baltic Finns and of the Balts. These contacts have been thoroughly studied, but they will not, however, be more closely dealt with in the present paper.

The research work carried out by the anthropologist Karin Mark has shed much valuable light on the descent of the earliest settlers in the East Baltic area. This competent Estonian archeologist has, in fact, proved that the carriers of the Kunda culture came from the south and belonged to the Europoid parent race.⁴ On the basis of archeological data, H. Moora pointed out that the Fenno-Ugrians came from the Urals to the western forest zone of North Europe as early as the 4th millennium B. C.⁵ This point of view has now also been confirmed by K. Mark on the basis of anthropological data. In the 6th and 5th millennium B. C. a population of eastern origin appeared in this region. This population belonged to the Proto-Lappic type. In the 3rd millennium B. C. the Proto-Lappic type penetrated also into the East Baltic area. Before the arrival of the Proto-Lappic type it was an Europoid element belonging to the Proto-European type that dominated in the East Baltic area. The latter represented the Proto-European type that survived under the Finno-Ugrians, who had come from the east, and who may well have been the inheritors of the Kunda culture.⁶

According to the data of archeology and anthropology the tribes who had settled in the East Baltic area before the Finno-Ugrians were different in race from the latter and had a culture of their own. These settlers were mostly Europoids. Before being settled by the Europoids, the East Baltic area (at least its border regions) had also been inhabited by Mongoloids. Finds from Karelia serve as additional proof of this fact. When the settlers belonging to the Europoid type came to Karelia they found the Mongoloid inhabitants there already and coalesced with them.⁷ Thus as early as during the Kunda culture the East Baltic area may have been inhabited by a population consisting of various races, who afterwards fused with the Finno-Ugrians, leaving their traces in the latter. Traces of the early settlers can be found also in the language from which the present Baltic-Finnic languages have developed. These traces left in the Baltic-Finnic languages by the earliest settlers can be regarded as a substratum. We shall now proceed to examine this substratum in greater detail.

In the Baltic-Finnic languages a very old Indo-European substratum can be found. There is a considerable amount of literature on ancient language contacts between the Finno-Ugric and Indo-European languages. The fact has been stated that in all the Finno-Ugric languages there are Indo-Iranian or Aryan loanwords, e.g. Est. *iva*, dial. *üvä*, *jüvä*, Finn. *jyvä* 'grain', Erza, Moksha *юв* 'chaff', Udm. *ю* 'corn, grain' etc. <Sanskrit. *java* - 'corn, barley'; Est. *sarv*, Finn. *sarvi*, NLapp.

⁴ K. MARK, *Zur Herkunft der finnisch-ugrischen Völker vom Standpunkt der Anthropologie*, Tallinn 1970, p. 85 ff.

⁵ H. MOORA, *Eesti rahva ja naaberrahvaste kujunemisest arheoloogia andmetel*, p. 47.

⁶ K. MARK, *op. cit.*, p. 88 ff.

⁷ K. MARK, *op. cit.*, p. 88 ff.

čoar¹ve, Erza суро, Moksha сюра, Mari шур, Udm., Komi сюр, Hung. szarv, etc. 'horn' < Aryan śrwa — id.; Est. sada, Finn. sata, Erza сядо, Moksha сяда, Mari шүдö, Udm. сю, Komi сё, Hung. száz 'hundred' < Aryan śata-m id.; Est. vasar, Finn. vasara, Lapp. vaečcer 'hammer', Erza узере, узерь, Moskha узерь 'hatchet, axe' < Sanskr. vajra 'belemnite'. In his work „Fenno-Ugric Vocabulary” (Stockholm 1955, p. 123 ff.)⁸ Björn Collinder has given a complete survey of the old Indo-European words occurring in many Finno-Ugric languages. Part of the Indo-European loanwords were taken over by the Finno-Ugrians already at the time of the parent language, i.e. in the late Palaeolithic, when contacts between the Finno-Ugrians and Indo-Europeans were first established. According to the data of anthropology at that time part of the Indo-Europeans settled down in the North.⁹ In addition to direct territorial contacts the Indo-Europeans and Finno-Ugrians could also have had trade relations and as a result some cultural loanwords could have passed from one people to another. A very old Indo-European loanword connected with trading is the Finn. and Kar. ola 'flint'; indeed, flints were among the oldest trading articles.¹⁰ The very oldest Indo-European or so-called Aryan loanwords in the Finno-Ugric languages were borrowed from the Indo-Europeans who spoke a satem-language or satem -languages and lived in the easternmost regions occupied by the Indo-Europeans. In all probability the oldest Finno-Ugric and Indo-European language contacts were established in various areas between separate dialects of the parent language or between certain languages which originated from the parent language. When the Finno-Ugrians came to the East Baltic area there were undoubtedly also some Indo-Europeans among the Europoid settlers, living there in the epoch of the Kunda culture. We can assume this because in the Baltic-Finnic languages there are very old Indo-European loanwords which cannot be considered as old Aryan borrowings, although they are older than the Baltic loans which began to penetrate into Proto-Baltic-Finnic in the 2nd millennium B. C., to say nothing of later Germanic loans. The author is of the opinion that in the first place the animal names tarvas and kabris may belong to the Indo-European loans taken over probably in the East Baltic area. Tarvas originally denoted the aurochs (*Bos primigenius*). From the 5th—3rd millennium B. C. the aurochs was widely spread in the East Baltic area. For the representatives of the Kunda culture it was an important wild animal as is proved by sub-fossil finds.¹¹ The equivalents of tarvas occurring in different form and meaning in the modern Baltic-Finnic languages are generally considered to be Baltic loans; the corresponding word in Lithuanian is tauras 'aurochs' and in Prussian tauris 'bison'.¹² The word tarvas, however, which can be found in Estonian and other Baltic-Finnic languages, has doubtless been borrowed from the Indo-European languages (cf. Latin taurus, Gk. tauros 'bull'). Phonetic and logical difficulties arise, however, if we want to trace the Baltic-Finnic tarvas back to the above-mentioned words

⁸ See also A.-M. UESSON, On Linguistic Affinity. The Indo-Uralic Problem, Malmö 1970, p. 124 ff.

⁹ K. MARK, op. cit., p. 94 ff.

¹⁰ K. VILKUNA, Ein früharisches Lehnwort, fi. ola 'Feuerstein, Kiesel'. — FUF XXI 1933, p. 161 ff.

¹¹ К. Паавер, Формирование териофауны и изменчивость млекопитающих Прибалтики в голоцене, Таллин 1965, p. 292 ff., 308 ff.

¹² E. ITKONEN—A. J. JOKI, Suomen kielen etymologinen sanakirja IV, Helsinki 1969.

in the Baltic languages. The form *tarvas* presupposes the Indo-European form **tarwas*. The Finno-Ugrians, who had come from eastern areas where the aurochs was rare, could have adopted the word in a metathetic form from the Indo-European hunters who had hunted the aurochs in the East Baltic forests for thousands of years. It would be difficult to believe that the name of such a big animal as the aurochs was adopted only when the forefathers of the Balts began to invade the Finno-Ugrian areas. The aurochs was surely already earlier a generally known animal. The roe (*Capreolus capreolus*) is in Finn. *kauris* or *kapris*, Kar. *kabris*, Vot. and Izhor. *kabriz*. The word *kabris* occurred earlier also in Estonian as is evident from place-names. This Baltic-Finnic word is considered to be an old Germanic loan, cf. ONorw. *hafr*, Old English *haefer*.¹³ It was generally believed that the Baltic-Finnic languages adopted the word from Proto-Germanic. *Capreolus capreolus*, however, occurred in the East Baltic area already during the period of the Kunda culture, as it is proved by sub-fossil finds.¹⁴ *Kabris*, etc. is an Indo-European loan (cf. Latin *capra* 'goat') which, as far as the Finno-Ugric languages are concerned, can be found only in the Baltic-Finnic languages. *Capreolus capreolus* lived chiefly in the western regions of the North European mixed and deciduous forest zone. It is highly probable that when the Finno-Ugrians came to those parts they adopted this animal name from the Indo-Europeans living in the East Baltic area, i.e. already before they established any contacts with the Germanic peoples. There are also some other words which can be considered as elements of an Indo-European substratum in Proto-Baltic-Finnic. Such words are Est. *taevas*, Finn. *taivas*, Kar. *taivas*, *taivaš*, Veps., Izhor., Vot. *taivaz*, etc. 'sky, heaven'. These Baltic-Finnic words have sometimes been regarded as Baltic loans and they have been linked to Lith. *dievas*, Lett. *dievs*, Prussian *deiws*, *deywis* 'God'. In the Indo-European languages this word occurs not only in the Baltic languages (Latin *deus*, etc.). Recently, however, doubts have arisen as to the borrowing of the word *taivas* from the Baltic languages because of semantic difficulties in linking these words. It has been suggested that *taivas* may have originated from the Indo-Iranian or Aryan languages where the corresponding word has also the meaning of 'sky, heaven'. The Proto-Vedic **daiwas* has been constructed as the original form for Indo-Iranian, a form which corresponds closely to the Baltic-Finnic word *taivas*.¹⁵ However, the ancestors of the Baltic-Finns are very unlikely to have had so close links with the far-away Indo-Iranians that they could borrow such an abstract notion as *taivas*. It is not a common word in trading relations which could have spread to remote countries. Thus it is likely that the word was also borrowed into the Baltic-Finnic parent language from the Indo-Europeans, who had settled in the eastern part of the East Baltic area before the Finno-Ugrians with whom they came into direct contact.

There are few common Indo-European loan-words in the Baltic-Finnic and Volgaic languages, such as Est. *sõsar*, Finn. *sisar* 'sister', Ers. *caзop id.*, Moksh. *caзop* 'younger sister', Mari *мӱжап* 'younger sister'. These words of the Volgaic languages are regarded as old Indo-European loan-words which they unquestion-

¹³ Y. H. TOIVONEN, Suomen kielen etymologinen sanakirja I, Helsinki 1955; P. ARISTE, *Kabrist ei võiks velmata?* — *Eesti Loodus* 1970, p. 459 ff.

¹⁴ K. Пaabep, op. cit., p. 218 ff.

¹⁵ E. I. ITKONEN—A. J. JOKI, op. cit.; S. K. CHATTERDJI, *Balts and Aryans in Their Indo-European Background*, Sinha 1968, p. 142.

ably are.¹⁶ As there are corresponding words in Baltic-Finnic it has been believed that they may be Baltic loan-words, cf. Lith. *sesuo*, Gen. *sesers*.¹⁷ However, Finn *sisar*, Vot. *sôzar*, Est. *sôsar*, Kar., Veps. *sizar* differ so much from the corresponding Baltic words that the question again arises whether the ancestors of the Baltic-Finns had not borrowed these names of kinship from the Indo-Europeans of the Kunda culture before they came in touch with the Baltic tribes. A thorough analysis of the old Indo-European loan-words common to Baltic-Finnic and Volgaic languages hardly reveals any which are of Baltic origin in both language groups. The Volgaic languages are likely to have borrowed these words from either the Iranian or Indo-Iranian languages, whereas in the Baltic-Finnic languages they should be regarded as the probable Indo-European substratum of the Baltic area. In comparison with the other Finno-Ugric languages the Baltic-Finnic languages have numerous Indo-European features. The influence of Indo-European is believed to have made itself felt through the Baltic or even Germanic languages.¹⁸ The influence of Baltic and Germanic languages can be observed in Baltic-Finnic, being evident first and foremost in the vocabulary. However, as there are some old features in the sound system and the grammatical structure of the Baltic-Finnic languages which they share with the Indo-European languages, but which do not occur in the Finno-Ugric languages, there is every reason to believe that the Indo-European features found in all Baltic-Finnic languages were borrowed either from the pre-Finno-Ugric substratum or they are a result of prolonged contacts with the Indo-Europeans of the Kunda culture. It is highly probable that these Indo-Europeans spoke a satem language. In the opinion of the Estonian archeologist Lembit Jaanits, these Indo-Europeans came to the eastern part of the Baltic area from the Dnieper region during the early Neolithic period.

Research into the vocabulary of the Baltic-Finnic languages has revealed that there are words in these languages which are not of Finno-Ugric origin and which cannot be regarded as borrowed from an Indo-European language (or languages) known to us. Such words of unknown origin include somatic words, which are in general stable, but may be borrowed from another people in the course of close linguistic contact, especially in case of prolonged bilingualism. Words of unknown origin, common to the Baltic-Finnic languages, are, e.g. Finn. *hiki*, Est. *higi* 'sweat', huuli — huul 'lip', koipi — koib 'leg', kuve, Pl. *kupeet* — *kube*, Pl. *kubemed* 'groin', kylki — külğ 'side', liha — liha 'meat', niska — dial. *nisk* 'back of the head', nenä — nina 'nose', etc. These Finnish and Estonian words can be found also in other Baltic-Finnic languages. In future it will perhaps be shown that some of the words of unknown origin given above are of Finno-Ugric origin; all of them, however, cannot be traced to Finno-Ugric. Other somatic words, which have not been mentioned here, may also have been borrowed from a language quite unknown to us. Of unknown origin are also numerous geographic notions among the Baltic-Finnic words. It is known that geographic terms sometimes continue in use although the corresponding community may have switched over to another language. This is because geographic terms are closely connected with place-names which often survive in case of a language change. Such Baltic-

¹⁶ B. COLLINDER, *Fenno-Ugric Vocabulary*, Stockholm 1955, p. 136.

¹⁷ J. KALIMA, *Itämerensuomalaisten kielten balttilaiset lainasanat*, Helsinki 1931, p. 162 ff.

¹⁸ L. POSTI, *From Pre-Finnic to Late Proto-Finnic*. — FUF XXXI, 1953, p. 1 ff.

Finnic geographic words of unknown origin are, e.g., *niemi* — *neem* 'peninsula', 'cape', *nummi* — *nõmm* 'heath', *oja* — *oja* 'brook, stream', *orko* — *org* 'valley, lowland', *saari* — *saar* 'island', *sammal* — *sammal* 'moss', *suo* — *soo* 'marsh, swamp', etc. Special mention must be made of the Baltic-Finnic word *meri* 'sea'. This word has a corresponding one in several Indo-European languages (Lat. *mare*, Lith. *marės*, Russ. *more*, Germ. *Meer*, etc.). The corresponding Indo-European words are regarded as loans from some unknown pre-Indo-European language in Europe.¹⁹ The stem *mere-* of the Baltic-Finnic *meri* cannot be phonetically connected with any of the known corresponding Indo-European words. Hence we can presume that also in the Baltic-Finnic languages this word stems from an unknown language whose speakers acquainted the ancestors of the Baltic-Finns with the sea, a great body of water, unknown to them in the East. This substratum people acquainted ancestors of the Baltic-Finns also with amber. In Liv the word *el'm* signifies 'amber' even today, the Estonian word *helm* has the same meaning in dialects. However, Finn. *helmi*, Est. *helmes* now usually means 'pearl'.²⁰ Objects and pieces of jewelry made of amber have been found on Estonian territory already in settlements dating from the 3rd millennium B. C., that is from the time when the Finno-Ugrians first moved into the region.

It has already been mentioned that as regards their content place-names stand close to geographical terms. The toponyms of the Estonian S.S.R. and Latvian S.S.R. as well as those of the regions of the Russian S.F.S.R. originally inhabited by Baltic-Finnic peoples have not yet been sufficiently studied. Hence it is not possible at present to give even an approximately precise account of whether there are any pre-Finno-Ugric substratal toponyms in the East Baltic area. The existence of such toponyms can, however, be assumed with a considerable degree of certainty. The biggest lake in the East Baltic area is known under the following names: Est. *Peipsi*, Vot. *Peipuz*, Izhor. *Peibuz*, Finn. *Peipus*. It is not possible to provide a Finno-Ugric etymology for this hydronym. In the western part of the Leningrad Region there is another lake whose Baltic-Finnic name has the same stem, viz. Vot. *Peipijä* and Izhor. *Peibijä*. It is possible that this hydronym *Peipsi-Peipijä* is a substratum word denoting a large body of water. An island name might also be mentioned in this connection as a possible substratal toponym. There is an island in the Gulf of Riga which is internationally known under the Swedish name of *Runö*. This Swedish name derives from the Estonian *Ruhnu*; the Latvian equivalent being *Ronu sala*, i.e. Seal Island. In Latvian the seal is called *ronis*, in Lithuanian *ruonis* or *ruinis*. This Baltic word is of unknown origin. It has been tentatively linked to Irish *rón* and Old English *hrán*.²¹ The seal was an important game animal for the hunters of the Kunda culture and also later. It was hunted on the coast and in the vicinity of the islands, but was hardly more generally familiar to the Finno-Ugrians and the Baltic tribes before they settled on the shores of the Baltic. It may therefore be assumed that in the case of the toponym *Ruhnu* and in the corre-

¹⁹ See F. KLUGE—W. MITZKA, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, Berlin 1963, p. 469.

²⁰ P. ARISTE, *Läänemereleaste vanast merevaigu nimetusest*. — *Etnograafia Muuseumi Aasta-araamat XVI*, Tallinn 1959, p. 211 ff.

²¹ K. BŪGA, *Rinktiniai raštai I*, Vilnius 1958, p. 302; II, Vilnius 1959, p. 304 ff.; K. MŪLENBACHS—J. ENDZELĪNS, *Latviešu valodas vārdnīca III*, Rīga 1927—1929, p. 581.

sponding words meaning seal in the Baltic languages we have another substratum word. Some fish names of unknown origin may also be substratum words, e.g. Finn. *ahven*, *ahvena*, Est. *ahven*, *ahun*, etc., Vot. *ahvakko* 'Perca fluviatilis'²² and Finn. *hauki*, Est. *haug* 'pike', Finn. *siika*, Est. *siig* 'whitefish', etc. There are also some other words which might be regarded as substratum words. One of the future tasks facing researchers into the Baltic-Finnic languages should be the collection and description of all words of unknown origin. There are a fairly large number of words whose origin remains unaccounted for. The systematic analysis of this vocabulary will surely help to shed light on the form and content of the words concerned. It will also enable us to reach certain conclusions regarding the nature of the unknown substratum. Already at the present time one can say that as to its structure this substratum was a Euroasian language. If the grammatical structure of this substratum had been very different from that of the Finno-Ugric languages, it would have left more tangible traces in the Baltic-Finnic languages. The words of this unknown substratum were short. The hitherto unetymologized words of the Baltic-Finnic languages are for the most part disyllabic and they consist of C+V+C+V, C+V+CC+V or V+C+V and V+CC+V.

According to archeological evidence the speakers of the unknown substratum were more ancient than the settlers who came to the East Baltic area from somewhere in the region of the Dnieper, and who may be regarded as Indo-Europeans (oral data from L. Jaanits). Before the great dispersal of the Indo-Europeans, there were peoples in Europe who used languages about which we know little. Only Basque in the Pyrenees, the language of the descendants of the Iberians, is a living survivor of the European languages of the past. About some extinct languages, e.g. Etruscan, we know only so much that they were not Indo-European, Semitic-Hamitic nor Finno-Ugric. Pelasgian in Greece and Ligurian on the plain of the Po, in southern Switzerland, the Upper Rhineland and in the region of the Rhone, were pre-Indo-European languages. Of some other languages mentioned in the works of ancient authors we know likewise that they did not belong to any language family familiar to us. It is consequently highly probable that during the epoch of the Kunda culture — and even later — an unknown language (or languages) belonging to an apparently extinct language family was spoken in the East Baltic area.²³

²² According to A. Viikuna, however, this word is of Baltic-Finnic origin; see A. VIİKUNA, *Kalanimistä kulttuurintutkimuksen lähteenä*, Helsinki 1965, p. 20.

²³ See also A.-M. UESSON, *On Linguistic Affinity*, p. 101 ff.

A MORDVIN IRODALMI NYELVEK LÉTREJÖTTÉNEK KÉRDÉSE

ALEKSZANDR FEOKTYISZTOV

A mordvin írásbeliség keletkezése időrendben megegyezik a kereszténységnek a mordvinság körében történt elterjesztésével. Az Újszövetség egyes fejezeteit már a XVIII. században lefordították mordvinra.¹ Az elmúlt két évszázad folyamán többszáz mordvin nyelven írt szöveg jött létre, noha legnagyobb részük kéziratban maradt. 1917 előtt alig néhány tucat könyv jelent meg mordvin nyelven. E nyomtatványok többnyire ósláv, orosz és görög nyelvű vallási szövegeknek moksára, illetőleg erzára való fordításai.

A mordvin szójegyzékek összeállítása általában korábban kezdődött, mint a bibliaszövegek fordítása. A szójegyzékek szerkesztése és a mordvin nyelv sajátosságainak tanulmányozása egyidősek. E szótárak túlnyomó többsége csak kéziratban őrződött meg. Az első, nyomtatásban megjelent mordvin szótár — tudásunk szerint — a XVII. század második feléből származik.²

A mordvin szógyűjtés a pétervári Tudományos Akadémia megalapítása után lendült fel, különösen az „akadémiai expedíciók” idején (a XVIII. század közepén és második felében). A XVIII. századi utazók nyomtatásban megjelent műveiben és kéziratban anyagában nagyszámú növény- és állatnév, háztartási eszközök neve stb. található meg. E szójegyzékek terjedelme néhány tucat és több száz szó között változik.

Sok moksa és erza szójegyzéket állítottak össze P. PALLAS „Сравнительные словари всех языков и наречий” c. munkájának (Szentpétervár, 1787—1789) anyaggyűjtése idején. Ezek egyike („Словарь языков разных народов в Нижегородской епархии обитающих, именно россиян, татар, чувашей, мордвы и черемис... Дамаскина епископа Нижегородского и Алатурского ... 1785-го года”) több mint 11 ezer szócikket tartalmaz. Hangsúlyoznunk kell, hogy mind terjedelmét, mind pontos hangjelölését tekintve ez a szótár kiemelkedő helyet foglal el a XVIII. századi mordvin nyelvű lexikográfiai emlékek között.

Jelentős számú moksa szó van PAVEL ORNATOVnak, az első mordvin nyelvtan írójának („Мордовская грамматика”. Moszkva, 1838) kéziratban szótárában is. E szótár 1834-ben, a tambovi papnevelő intézetben készült. ORNATOV szótára nyugati moksa nyelvjárást dolgoz fel.

Kiadatlan maradt az erza származású ROMAN UCSAJEV hatalmas szótára, mely A. САНМАТОВ híres orosz nyelvész irányításával készült.

Körülbelül tízezer szócikket tartalmaz az egyik XIX. századi kéziratban szótár,

¹ А. П. Феоктистов, Истоки мордовской письменности. Москва, 1968.

² A szójegyzék NIKOLAES WITSEN holland kutató könyvében (Noord en oost Tartarie ... Amsterdam, 1692) található.

amely a mai moksa irodalmi nyelvhez közel álló nyelvjárási anyagot ad meg, és a Szovjet Tudományos Akadémia levéltárában őrzik.

A felsorolt és az általunk nem említett XVIII—XIX. századi mordvin kéziratos szótárak képezik a történeti lexikológiai és dialektológiai kutatások alapját, ezért mostani kiadásuk célszerűnek látszik. Két XVIII. századi szótárt már sajtó alá rendeztem, s ezek egyikének (a XVIII. század közepéről származó „Словарь языка мордовского”) anyaga az egyik magyar folyóiratban is napvilágot lát.

A XIX. század második felében néhány mordvin faluban orosz nyelvű iskolát létesítettek. A kazányi, a penzai és a tambovi tanítóképző intézetek növendékeinek egy része mordvin iskolákba került. Például csak magának a kazányi intézetnek az 1890/1891-es tanévben 19, az 1910/1911-es tanévben pedig 28 mordvin nemzetiségű hallgatója volt.³ Így szükségessé vált mordvin nyelvű tankönyvek készítése. E könyvek elsősorban Kazányban, a pravoszláv missziós társaság kiadásában jelentek meg. A társaság legfontosabb kiadványai az 1884-ben, 1892-ben, 1894-ben és 1897-ben publikált mordvin ábécéskönyvek és a moksa- és erza-mordvinok számára készült orosz nyelvkönyvek (1892., 1897. és 1898.) voltak.

A forradalom előtti kiadványokkal ellentétben a mordvin ábécéskönyvek és az orosz nyelvkönyvek széles körben elterjedtek a mordvin olvasók között. Ezért túlzás nélkül állítható, hogy a mordvin szókészlet forradalom előtti orosz jövevényszavainak egy része „könyvnyelvi” eredetű, illetőleg az iskolai nyelvvel kapcsolatos. Az oktatás révén terjedhettek el a mordvinban az olyan szavak, mint például *kniga* *bukvar*, *tetrad*, *ručka*, *učitel*, *risovanie*, *diktant*, *řešenie*, *izloženie* stb.

A mordvin népköltészeti alkotások a XIX. század második negyedétől kezdve jelentek meg nyomtatásban. Először a „Сын отечества и северный архив” c. folyóirat XVI. kötetében (1830) jelent meg néhány moksa dal. Nagyszámú mordvin folklórszöveget közöltek egyes időszakos kiadványok, különösen a penzai, Nyizsnyij Novgorod-i, szaratovi, szimbirszki és tambovi kormányzósági és egyházmegyei közlönyök és egyéb gyűjtemények.

A XIX. század végétől a mordvin népköltészeti feljegyzéseket fonetikus átírásban adták meg, és ez nagy mértékben növelte a mordvin népköltészeti alkotások közlésének pontosságát.

Az „Образцы мордовской словесности” című, népköltészeti anyagot tartalmazó kétkötetes munka (Kazány, 1882—1883) az írni-olvasni tudó erza lakosság széles körében elterjedt. Ennek alapján feltételezhetjük, hogy az „Образцы...” dalait, meséit, stb. a legkülönbözőbb vidékeken lakó erza-mordvinok is megismerehették, minthogy olvasták, mesélték és eljátszották őket.

1917 előtt szépirodalmi és tudományos-publicisztikai alkotás nem jelent meg mordvin nyelven. Ez a körülmény nagymértékben rányomta bélyegét a mordvin írásbeliség fejlődésének jellegére. A forradalom előtti mordvin írásbeliség történetében a hittérítők, később pedig a mordvin értelmiség fordítói munkássága töltött be fontos szerepet. Az első szövegfordítások legtöbbször szó szerintiek voltak, a mordvin mondattani sajátosságokat alig vették figyelembe. A mordvin fordítások minősége csak akkor javult, amikor a fordítói munkába bevonták az írni-olvasni tudó mordvinokat, valamint azokat a hittérítőket, akik huzamosabb időt töltöttek a mordvinok között, és kétnyelvűekké váltak. Közülük ezúttal A. JURTOV, N. BAR-

³ Вö. Список воспитанников Казанской Учительской Семинарии. 1910—1911 учебный год. Казань. 1910.

SZOV és M. JEVSZEVJEV nevét említjük meg. A forradalom előtt azonban e törekvések ellenére sem sikerült rögzíteni a moksa és az erza irodalmi nyelv normáit. A moksa és erza írásos emlékek különféle nyelvjárásokat képviseltek. Különösen a zöngés, a zöngétlen és a palatalizált mássalhangzó-fonémák, valamint az *L, E, R, R', J, ä, ə* stb. fonémák és variánsaik jelölési módja nem volt egységes.

A moksa és az erza irodalmi nyelv létrehozására 1917 után nyílt lehetőség, amikor a mordvinok anyanyelvükön tehették közzé irodalmi alkotásaikat. A polgárháború befejezése után az országban hadjárat indult az analfabétizmus felszámolásáért. Már 1931-ig 86 százalékra emelkedett a mordvinok között az írni-olvasni tudók száma. Évről évre növekedett az újonnan létesített iskolák és tanulók száma is. Ezzel egyidejűleg nőtt a népművelési célokra fordított összeg. Például az 1927/1928-as tanévben a Mordvin Nemzetiségi Körzet költségvetésének 39,4 százalékát, 1928/1929-ben pedig már 41,4 százalékát fordították közművelődési célokra.

Ennek során megoldottak még egy ugyancsak fontos feladatot, a mordvin pedagógusképzést. Így már a húszas évek elején a kormányzósági és a járási székhelyek tanárképző intézeteinek tanfolyamain mintegy háromszáz mordvin hallgató volt. 1924-től kezdve működtek a Közoktatási Népbiztosság központi tanfolyamai a nemzetiségi iskolák pedagógus-utánpótlásának biztosítása céljából. 1925-ben több mint hatszázan végezték el Penzában, Szaranszkban, Krasznoszlobodszkban, Inszarban és más járási centrumokban a tanárképző tanfolyamokat. Ily módon kezdődött meg a tanerők tervszerű képzése. A moszkvai és a leningrádi főiskolák, valamint a Volga-menti városok biztosították a mordvin fiatalok továbbtanulását. A húszas évek második felében a szaratovi és a szamarai egyetem munkásfakultásain külön mordvin tagozatok alakultak.

Az októberi forradalom győzelmét követő első évtizedben néhány fontos, a mordvin közoktatás kérdéseivel foglalkozó kongresszust rendeztek. Az 1924-ben összeült első oroszországi kongresszus megvizsgálta az alábbi kérdéseket: a mordvin iskolák oktatási nyelvét, a mordvin tanítóképzők munkáját, a mordvin nyelvű könyvek és tankönyvek kiadását és a mordvin irodalmi nyelveket. 1925-ben hívták össze a mordvinok közoktatásával foglalkozó második oroszországi kongresszust. 1926-ban a mordvin tanítók penzai kormányzósági tanácskozása megvitatta az anyanyelvi oktatás állapotát, és fontos intézkedéseket hozott a mordvin iskolák megsegítése érdekében. Hasonló értekezletek zajlottak le 1925–1927 között más kormányzóságokban és járásokban is a mordvin lakosság bevonásával.

Az 1928. évi moszkvai oroszországi mordvin módszertani és nyelvi konferencia megvetette a mordvin irodalmi nyelvi normák tudományos kidolgozásának alapját. A konferencián — többek között — a helyesírási elvek létrehozásával, a moksa- és erza-mordvin irodalmi nyelvek nyelvjárási alapjának megszilárdításával kapcsolatos fontos kérdéseket tárgyalták meg.

Az iskolai oktatás és főleg a nagy példányszámban megjelenő pedagógiai tárgyú munkák elősegítették a mordvin irodalmi nyelvek fejlődését. Míg 1922-ben 22 000 könyvet adtak ki, addig 1928-ban már 203 000-et. 1931-ben egy kiadó (Центральное издательство Народов СССР) 117 moksa és 192 erza nyelvű könyvet jelentetett meg (948 000, illetőleg 1 728 500 példányban).

A mordvin szépirodalom fejlődésében, valamint a moksa és erza irodalmi nyelvek kialakulásában rendkívül fontos szerepe volt az időszakos sajtótermékeknek. Az első mordvin újság a „Čin šamo” [‘Napkelte’] 1920-ban Szimbirszkben jelent meg először. 1921-től Moszkvában egy másik mordvin lap, a „Jakšferē tešte”

['Vörös csillag'] került kiadásra. Ez az újság moksa és erza nyelvű cikkeket is közölt. A „Jakštere sokiča” ['Vörös szántóvető'] c. erza-mordvin lap 1921-ben Szarátovban látott napvilágot. Az „Od vefe” ['Az új falu'] c. moksa újságot Penzában adták ki 1924-től kezdve. 1917 után moksa nyelven kb. 20, erza-mordvin nyelven pedig több mint 30 köztársasági és kerületi újság jelent meg.

A mordvin nyelvű irodalmi termékek növekvő száma miatt felmerült az irodalmi-művészeti évkönyvek és folyóiratok kiadásának szükségessége. 1927-től Penzában jelent meg a „Valda jan” ['A fényes út'] c. moksa, majd 1929-ben a „Šatko” ['Szikra'] c. erza folyóirat. A szovjethatalom évei alatt több mint 10 moksa nyelvű társadalompolitikai és irodalmi-művészeti folyóirat és almanach látott napvilágot. Hasonlóan nagy számban publikáltak erza évkönyveket és folyóiratokat is.

A húszas és harmincas években megjelent újságok és folyóiratok a mordvin kultúra képviselőinek szenvedélyes harcát tükrözik a mordvin irodalmi nyelvek továbbfejlesztése, illetve az egységes mordvin irodalmi nyelv létrehozása érdekében. A korabeli viták legtevékenyebb résztvevői közé tartozott: L. KIRJUKOV, Z. DOROFJEV, I. BONDJAKOV, F. PETYERBURGSZKIJ, I. CSERAPKIN, JA. GRIGOSIN, A. MOKSONYI, F. CSESZNOKOV, A. RJABOV stb.

Az októberi forradalom előtt a mordvin írók (Z. DOROFJEV, A. ZAVALISIN stb.) művei csak oroszul jelentek meg nyomtatásban. A mordvin nyelvű szépirodalmi alkotások kiadására csak 1917 után kerülhetett sor. A szovjet—mordvin irodalom első munkái a fent említett újságokban és folyóiratokban olvashatók.

1934-ben alakult meg a Mordvin Írószövetség, amelynek már a harmincas évek közepén több mint 100 tagja volt. 1932-ben Szaranskban, a Mordvin Autonóm Köztársaság fővárosában könyvkiadó (Мордовское книжное издательство) létesült, mely a legkülönbözőbb tárgyú — szépirodalmi, pedagógiai, társadalompolitikai, tudományos és mezőgazdasági — műveket adta ki.

A harmincas években született alkotások egy része a mordvin irodalom remekművei közé tartozik, mint pl. P. KIRILLOV és K. PETROVA drámái, M. BEZBORODOV, G. JELMEJEV és A. ROGOZSIN elbeszélő költeményei, T. RAPTANOV, P. KIRILLOV és N. ERKAJ elbeszélései, A. MORO, SZ. VECSKANOV, A. MARTINOV és M. BEBAN költeményei. Különösen a próza fejlődött jelentős mértékben: ezt bizonyítja a novellisták viszonylag nagy száma (mintegy 30) is. Ezt az évtizedet az irodalomkritikai nézetek továbbfejlődése is jellemzi. Tantervek és mordvin irodalmi szöveggyűjtemények készültek (F. SZOVJETKIN, SZ. POTAPKIN, A. MASZKAJEV stb.) a mordvin középiskolák számára.

A második világháború utáni években a mordvin irodalom minőségi változáson ment át. Egyre nagyobb szerepre tett szert a próza. V. KOLOMASZOV „Lavginov”, T. KIRDJASKIN „Kel'i Mokša” ['A széles Moksa'] és A. LUKJANOV „Valdo ki” ['A fényes út'] c. könyvével jött létre a mordvin regény.

A háború utáni első évtizedben fellendült a műfordítói tevékenység is. Mordvinra fordították Puskin, Gogol, Turgenyev, Lermontov, L. Tolsztoj, Gorkij, Majakovszkij és mások műveit.

Önálló tudományágként bontakozik ki a mordvin irodalomtudomány. Mordvin irodalmi és népköltészeti tankönyvek és szöveggyűjtemények készülnek a középiskolák számára. Napvilágot lát a mordvin irodalomtörténészek „Очерк истории мордовской советской литературы” c. jelentős munkája. A megelégnélő irodalmi élethez nagymértékben járult hozzá a „Mokša” és a „Surañ tolt” ['A Sura tüzei'] c. folyóiratok alapítása (1956).

Tucatnyi mordvin művet fordítottak le a Szovjetunió népeinek nyelvére. E művek szerzőinek nevét (JA. PINJASZOV, N. ERKAJ, K. ABRAMOV, SZ. LARIONOV, M. BEBAN, A. MORO, A. KUTORKIN stb.) jól ismerik a szovjet olvasók, ami azt bizonyítja, hogy a mordvin irodalom eredményeit országszerte elismerik. Az elmúlt évtizedben mintegy 20 regény készült el; ennyi regényt nem írtak a mordvin irodalom korábbi történetében együttvéve sem.

A mordvin irodalmi nyelvek fejlődése elválaszthatatlan a szépirodalom állandó fejlődésétől.

A mordvin irodalmi nyelvek létrejöttének forrásai a moksa és az erza nyelvjárások. A mordvin írásbeliség megszületése — különösen a XVIII—XIX. század — óta a mordvin írott nyelv különféle nyelvjárásokon lejegyzett anyagot foglalt magában. A mai mordvin irodalmi nyelvek már szilárd nyelvjárási alappal rendelkeznek, melyek kialakulásuk és megszilárdulásuk idején (a 20—60-as években) néhány grammatikai és számos lexikai elemet kölcsönöztek a nyelvjárásokból.

A finnugrisztikában elfogadott felfogás szerint (BUDENZ, PAASONEN stb.) a mordvin dialektusok — területi elhelyezkedésüktől függetlenül — moksa és erza nyelvjárássra oszthatók fel. E nyelvjárások között azonban a különbségek annyira jelentősek, hogy a kölcsönös megértés nem lehetséges. Ezért e nyelvi formákat — tudományos szempontból is — nem nyelvjárásoknak, hanem két különálló, közeli rokon nyelvnek kell tekintenünk, amelyeket nemcsak fonológiailag, grammatikailag és lexikailag közös vonások, hanem eltérések is jellemeznek.⁴

A moksa- és erza-mordvin nyelvek közötti többé-kevésbé jelentős különbségeket igazolja a mordvin írásbeliség, melynek születésétől kezdve nem egy, hanem két egyenértékű nyelvi alapja volt: a moksa és az erza.

A Mordvin Autonóm Köztársaság területén a moksa-mordvin nyelvnek három nagy nyelvjárása van: a középső, a nyugati és a délkeleti nyelvjárás.

Maga a középső nyelvjárás sem tekinthető teljesen egységesnek. Ily módon például e nyelvjárásterület északi peremén mindenütt alveoláris *s* található más moksa nyelvjárások *ś* fonémájával szemben. Pl.: *śāvams* 'взять, получить (что-нибудь)', *śiñ* 'они', *śivams* 'есть' (vö. *sāvams*, *śiñ*, *śivams*). A központi nyelvjáráscsoport déli részén szökezdő helyzetben nem állhat zöngés *b*, *g*, *ž*, *z*, *đ* és *đ* fonéma. A mássalhangzó-rendszernek e sajátossága az orosz jövevényszavakban is érvényesül, pl.: *počkā* <or. бочка, *kaže'ta* <or. *gazema*, *kořavams* <or. *горевать* stb. A középső dialektus peremnyelvjárásaiban (északon, délen és nyugaton) sporadikus *ā* > *e* hangváltozás ment végbe, és e fonetikai jelenséget *e* > *i* hangfejlődés követte, pl.: *(j)es(ə)lams* [<(j)äš(ə)lams] 'купаться', *(j)eravi* [<(j)äřavi] 'нужно, необходимо' stb.

A mai moksa irodalmi nyelv a középső nyelvjáráson alapul. E dialektus fent említett periférikus nyelvjárási jelenségei az irodalmi nyelvi normákban nem tükröződnek.⁵

A moksa nyelv nyugati nyelvjárásában sajátos birtokos személyragot használnak mind az egyes, mind a többes számban (plur. 1., 2. személyben), pl. *kudnašk*

⁴ Vö. BUDENZ JÓZSEF, Moksa- és erza-mordvin nyelvtan. Bp., 1876; А. П. Феокистов, Мордовские языки и их диалекты. „Вопросы этнической истории мордовского языка”. Труды мордовской этнографической экспедиции, выпуск I. Москва, 1960. 63—82. l.

⁵ Vö. Морфология, орфография и грамматическая терминология эрзянского и мокшанского языков. Саранск, 1938; Нормы мордовских (мокша и эрзя) литературных языков. „Материалы научной сессии по вопросам мордовского языкознания, часть II.” Саранск, 1955.

'наш дом' — *kudnəkā* 'наши дома'; *kudndəši* 'ваш дом' — *kudəntā* 'ваши дома'. Néhány nyugati nyelvjárási szó bekerült az irodalmi nyelvbe, pl.: *morkš* 'стол', *šumba's* 'заяц', *takijā* 'шапка' stb.

A nyugati nyelvjárás sem egységes. A déli nyelvjáráscsoportban például az *ä* fonémát az *e* váltotta fel. Ennek következtében az eredeti *e* fonémát — melynek helyét az *e* (<*ä*) foglalta el — *e* dialektus fonémarendszerében is *i* képviseli. Például: *keđ* (<*kād*) 'рука' — *kiđ* (<*keđ*) 'кожа, шкура'; *pefan* (<*pāfan*) 'сверлю' — *pifan* (<*pēfan*) 'боюсь' stb.

A délkeleti moksa nyelvjárásban az *ä* fonéma eltűnése következtében ugyanazon fonémarendszer alakult ki mint a nyugati nyelvjárás déli csoportjában (l. a fenti példákat). A délkeleti nyelvjárás másik sajátossága a *j* > *š* változás a többes szám *t* (*t'*) jele előtt. Például: *jej* 'лёд' — *ješt* 'льды', *suva j* 'заходит' — *suva-št* 'заходят', *luvi* 'считает' — *luvišt* 'считают' (vö. más moksa nyelvjárásokban: *äJt* 'льды', *suva-Jt* 'заходят', *luviJt* '(с)читают'). A délkeleti nyelvjárásból került a moksa irodalmi nyelvbe a -*mək* határozói igenévképző (például: *matəmək* 'уложив', *ramamək* 'купив'), továbbá a *konək* 'гость', *šabra* 'сосед', *važ* 'шапка' jelentésű szavak stb.

Az erza nyelvet a nem első szótagi magánhangzók minősége alapján szokás felosztani. Ennek megfelelően az erza-mordvin nyelv dialektusai három fő nyelvjárási típusba sorolhatók: az asszimiláció szempontjából közömbös, illetve a progresszív és regresszív asszimilációt ismerő típusban.

„В диалектах простейшего типа на месте литературных *o* и *э* в не-первых слогах наблюдаются в одних (окающих) такие же *o* и *э*, а в других (укающих) *y* и *и* (*ы*). Примеры: *кудо* — *куду* 'дом', *кизэ* — *кизы* 'лето'... В диалектах прогрессивно-ассимиляторного типа на месте литературных *o* и *э* в не-первых слогах наблюдаются вообще *y* и *и* (*ы*), однако в случае, если в первом слоге *o* или *э*, то и в последующих... оказываются такие же *o* и *э*. Примеры: *куду* 'дом' и рядом *морo* 'песня', *кизы* 'лето' и рядом *т'эсэ* 'здесь', *пичы* 'сосна' и рядом *пэкшэ* 'липа', *пил'и* 'ухо' и рядом *т'эл'э* 'зима'... В диалектах регрессивно-ассимиляторного типа на месте литературных *o* и *э* в не-первых слогах наблюдаются вообще всё-таки *y* и *и* (*ы*), однако в последнем слоге, а под его воздействием и в предшествующих... оказываются *o* и *э*. На первый слог регрессивная ассимиляция не распространяется. Примеры: *кунсулан* 'слышу', *кунсулат* 'слышишь', *кунсулы*... 'слышит'... и рядом *кунсолок* 'слышь', *кунсолозо* 'пусть слышит', *кунсолодо* 'слышьте'... и т. п.”⁶

Az erza és a moksa nyelvjárások elterjedtségét csak a Mordvin Köztársaság területén, valamint a gorkiji és a penzai területeken vizsgálták meg eddig alaposabban.⁷ Az eddigi szakirodalom alapján nem lehet pontosan meghatározni a moksa-erza nyelvjárás[ok] határokat. Ennek fő oka az erza és a moksa nyelvjárások keveredése.

A forradalom előtti írásos emlékekben a szilárd alapnyelvjárás hiánya tükröződött a mordvin irodalmi nyelvek létrejöttének kezdeti szakaszában is, az októberi forradalmat követő első években ugyanis még nem vetődött fel ez a kérdés. Emiatt az első mordvin nyelvű könyvek és újságok az írók és a szerkesztőségi tagok anyanyelvjárásán íródtak. A „Cin šfamo” első számai például egy erzával kevert moksa

⁶ Д. В. Бубрих, Историческая грамматика эрзянского языка. Саранск, 1953. 9. л.

⁷ Вö. Очерки мордовских диалектов, тт. I—V. Саранск, 1961—1968.

nyelvjárás nyelvén jelentek meg, míg az „Od vele” c. lap első évfolyama egy dél-keleti moksa nyelvjárást képviselt. 1925-től kezdve azonban az „Od vele” nyelve egyre inkább a nyugati nyelvjárások nyelvére épült. Ez azzal magyarázható, hogy a szerkesztőbizottság tagjai túlnyomórészt valamelyik nyugati nyelvjárást beszélték. Ezután a könyvek szinte kizárólag ezen a nyelvjáráson jelentek meg. Még az 1932-ben kiadott moksa iskolai szótár is a nyugati nyelvjárást foglalta magában, a 30-as évek közepe táján azonban a középső nyelvjárás lett a moksa irodalmi nyelv alapja. Az erza irodalmi nyelv már a 30-as évek elején létrejött, amiben nagy érdeme volt D. BUBRIHNak és M. JEVSZEVJEVnek.⁸

A mordvin helyesírás kérdései a huszas és harmincas években megrendezett valamennyi módszertani és nyelvi konferencián vita tárgyát képezték. Mindazonáltal a mai mordvin nyelvek helyesírása még mindig ellentmondásos. Az ellentmondások közé tartoznak a zöngés és zöngétlen mássalhangzóknak a pozíciótól függő jelölismódja, a palatalizált és a kemény mássalhangzók, továbbá az *ä*, *ə* hangok jelölése stb. Minthogy a mordvin ábécében nincs külön betűjelük, ezért az *ä* és *ə* fonémák jelölése nem mutat következetes szabályszerűséget. A szó elején például az *ä* fonéma jele *э*, de ugyanezzel az *ə* betűvel írjuk a középső nyelvallású, palatális *e*-t is. Például *эняльдемс* (*eñäldəms*) 'просить, умолять', *эста* (*esta*) 'тогда; отсюда' stb. Szó belsejében az *ä* fonéma jele a *я* betű. Például: *лядемс* (*lädəms*) 'косить', *эрясть* (*eräšt*) 'они жили' stb. Viszont *e* betűvel jelöljük a szó belsejében, kemény mássalhangzó után az *a* fonémát is. Például: *перяфтомс* (*peräftəms*) 'загородить', *молят* (*molat*) 'ты идёшь' stb. Szóvégén az *ä* fonémát egyes esetekben *я* betűvel (például: *вальмя* (*valmä*) 'окно', *пурьхкя* (*purĕkĕ*) 'морковь' stb.), más esetekben pedig *e*-vel (például: *сельме* (*selmä*) 'глаз', *пиле* (*pilä*) 'ухо' stb.) írjuk. Az *ə*-t az *o* vagy *e* betűvel jelöljük, melyek ugyanakkor az *o* és az *e* fonémák jelei is.

Különösen nagy problémát jelent a mordvin irodalmi nyelvbe bekerült egyre növekvő számú orosz jövevényszó helyesírása, e problémakör tárgyalásával azonban jelen dolgozatunkban helyszűke miatt nem foglalkozhatunk.

EINIGE FRAGEN DER ENTWICKLUNG DER MORDWINISCHEN LITERATURSPRACHEN

VON

ALEKSANDR FEOKTISTOV

Im vorliegenden Artikel beschäftigt sich Verfasser mit der zeitlichen Einordnung, dem Bestand und Charakter der schriftlichen Denkmäler der beiden mordwinischen Sprachen. Weiterhin widmet er sich der Untersuchung dialektaler Formen und einiger anderer Fragen der Form und Entwicklung der mordwinischen Literatursprachen.

⁸ В. Д. В. Бубрих, Звуки и формы эрзянской речи. По говору села Козловки. Москва, 1930; М. Е. Евсеев, Основы мордовской грамматики. Москва 1931².

AZ UDMURT EPOSZRÓL

DOMOKOS PÉTER

A finnugor népek folklórában és irodalmában igen fontos szerepet játszanak az eposzok* és epikus énekek¹. Történelmi, művelődéstörténeti, tudományos jelentőségük is rendkívüli.

Hosszú időn át azonban csak a Kalevala,² a Kalevipoeg³ és a valaha volt magyar naiv eposz⁴ kérdései foglalkoztatták a kutatókat, s mellettük legfeljebb csak tudomásul vették a manyisi medvénekek és a chanti hősének létét.⁵ A többi finnugor nép eposzaival kapcsolatban ha voltak is feltételezések, kifejtetlenek maradtak, s eposzaik lejegyzésére sem történt a forradalom előtt érdemleges kísérlet. A legutóbbi időben gyűjtött északi-komi epikus énekek,⁶ néhány számottevő eposz-alkotási kísérlet (a mordvin **D. Morszkóje**⁷ — 1930-ban és **V. Radajev**⁸ — 1960-ban), **Plotnyikov** és **Klicskov**⁹ problematikusa¹⁰ „vogul poémái” jelzik az eposz-kérdés aktualitását, amelyet csak hangsúlyoz a **M. Hudjakov**** hagyatékában nemrégiben felfedezett kiadatlan udmurt eposz.¹¹ Mindennek következményeként fellendülőben van az eposz-filológia, a legutóbbi időkben megélénkült a folkloristák és irodalomtudósok eposzkutató tevékenysége.¹²

A néphagyományi alap s az eposz mint egyéni szintézis viszonya igen alapos elemzést kíván az említett művek esetében, az azonban — a rendelkezésre álló adatok tekintetbe vételével — már most valószínűnek tartható, hogy a finnugor népek többségének költészetében epikus énekeként — fejletlenebb vagy fejlettebb formában — adva volt az eposz anyaga. Kétségtelennek tűnik, hogy az epikus énekek néhány formai eleme (ismétlések, figura etimologikák, alliterációk), s maga az éneklés gyakorlata sőt talán módja is — finnugor örökség.

A nemrégiben megtalált udmurt eposz a műfaj egész problematikáját magában hordozza. Az udmurt történelem és mitológia foglalatát adja, s mintegy a folklór-műfajok koncentrációja. Minden sora az udmurt nép költészetén alapul, szerkezetét

* Az eposz szót terjedelmes, verses alkotás, hősköltemény jelentésben használom. Az eposz lehet egészében írói mű (pl. Zrinyié), lehet folklór ihletésű, műköltői alkotás (l. az orosz nyelven írt, finnugor folklóron alapuló eposzokat), s lehet népi epikus énekek, ciklusok egybeszerkesztése (pl. a Kalevala). A második és a harmadik lehetőség között, vagyis a nem teljesen műeposztól a nem teljesen naiv eposzig a fokozatok sora található. Teljes joggal ott beszélhetünk naiv eposzról, ahol a költészet az epikus énekek gazdag ciklusait kínálja egybeállításra, ahol viszont ezeket csak prózai mondák helyettesítik, ott már nincs népi eposz, legfeljebb csak népi szellemű alakulat (ha egy költő egybeállítja s verssé formálja a kötetlen anyagot). Igen nagy jelentősége lehet azonban a „népi szellemű eposz”-nak is, különösképpen abban az esetben, ha az epikus énekmondásnak legalább a nyomai hitelesítik létét. Vizsgálódásaimban az eposz népi alakját és megszerkesztett, feldolgozott formáit egyaránt figyelemmel kísérem, elválasztásukra nem is volna mód.

** **M. G. Hudjakov** (1894—1937) — orosz származású etnográfus és archeológus, a személyi kultusz áldozata. Rehabilitáltak.

és formáját tekintve viszont már egyéni alkotás, s ily módon határhelyzetben van a nép- és műköltészet között.

Részletesebb tárgyalása előtt azonban áttekintem az udmurt eposzkutatás teljesen feldolgozatlan történetét, s ennek a kronológiát alaposan felforgató rendjébe, melyet a szövevényesség érzékeltetése végett nem rendezek, illeszttem bele az elemző, illusztráló részeket is.

Az udmurt eposz létét ma sem veszik tudomásul az udmurt folkloristák, az udmurt folklórt bemutató jellemző tanulmányok említést sem tesznek epikus énekekről. Az udmurtokról szóló néprajzi és nyelvészeti szakirodalom alapos áttanulmányozása azonban egyre több nyomot kínál ebben az igen nagyjelentőségű, de érthetetlen módon mellőzött kérdés felderítésében.

Az első utalást az udmurt hőségekre* BUCH könyvében találjuk.¹³

MUNKÁCSI BERNÁT 1885-ös udmurtföldi tanulmányútjáról szólva a malmizsi (tehát déli-udmurt) terület Madjar, Jungi, Onga, Sakta-pi nevű falvairól, mint népköltészeti szempontból gazdag lelőhelyekről emlékezett meg. Itt jegyezte le a „Kalmáz hősookról szóló eposzi részletnek beillő mondát” is.¹⁴ A mondát „Szavvat Vasziljics apó közlése után és NYIKOLAJ IVANOV szerkesztésében” rögzítette MUNKÁCSI, tehát közvetve, s nem lehetetlen, hogy az eredeti szöveg ritmikusabb lüktetésű volt. „A Kalmáz hősookról szóló monda — írja másutt¹⁵ — a votják hőskor utolsó idejéből meríti tárgyát, s valószínűleg történeti alapú. Tárgyalja a Čuňi-pi-aknak (Csikófiak-nak) rettenetes harcait a cseremiszekkel, melyekben a főhős (Bursin) a cseremiszek ravaszsága következtében minden óriási ereje mellett is elesik, de akad bosszulója, ki aztán — a csodálatos elem közbenjártával — mind az utolsóig megsemmisíti ellenségeit.”

Íme az eredeti szöveg kezdete MUNKÁCSI átírásában: „Vačkala đirja — žuč kaliklän tatčil liktämezles azlo — ta mužem-vilün porän-no ud-murtän ulil'l'am. Kikezlän-ik ta kalikjoslän nimaz bakatırjosıl viläm. Ta bakatırjos kalik-pölin kun-äkej-kad' ulil'l'am; ožtäm-đirja kalikaz sud'it'tozi viläm, ož-đirja kaliklän azla palaz vetlozi viläm. Ud-murt kaliklän kot'-kudžles žič, kužmo bakatırjosıl Kalmáz-vilün ulil'l'am. Tače bakatırjos vilil'l'am: Bursin—Čuňi-pi L'ukmijš, viniz solän S'öltalas, Kužmo Bigra S'ežolš. Ta vunätontäm bakatırjosles užžaz peresjos uli-vuišli tuä-no šulmš ušjasa-danlasi veralo; „tače luä ti no!” — šuo jalan. Viž'iasa-joznasi veralo Čuňi-pijosles koškäm it ožmaškämžas: veralo kiži odig-pol Kužmo Bigra t'amiston izkäm ulišän por bakatırän ibiliškiz ... Mon pinal val, al'i-no todko-na kiži minam peres' d'ad'ää odig-pol alaz puktisa ta viži-kilaz veraz.”

S az ő pontos fordításában: „Hajdani időben — az orosz népnek ide jötte előtt — ezen a földön cseremisze és votják lakott. Ezen népek mindegyikének (tkp. mindkettejének) saját (tkp. nevükre, ti. való) hősei voltak. Ezen hősök a nép között fejedelemeként éltek; háborútlan időben a nép fölött bíráskodniak vala (tkp. a népet ítélik vala), háború idején a népnek élén járnak vala. A votják népnek legjobb és legerősebb hősei a Kalmáz (folyó) mellékén laktak. Ilyen hősök voltak: Bursin—Čuňi-pi (Jobbszem Csikófi) L'uk-ból, az öccse S'olta-ból, Erős Bigra S'ežol-ból. Ezen felejtethetetlen hősöknek tetteit az öregek maig is szívből dicsérve, magasztalva beszélik a serdülő nemzedéknek (tkp. alájövőnek): „ilyenek legyetek ti is!” — mond-

* „Das Rittische könnte vielleicht als Bruchstück eines alten Heldenliedes angesehen werden, noch wahrscheinlicher aber beziehen sich alle auf den Brautraub” — írja egy esküvői dallal kapcsolatban, melyet RITICH publikált először.

ják mindig. Mesélve, magyarázva (tkp. taglalva) mondják a Csikófiaknak rettenetes harcát; beszélnek, hogy lövöldözött egyszer Erős Bigra nyolczvan verszt távolból egy cseremiszt hőssel... Én gyermek valék, de most is tudom még hogyan beszélt el egyszer öreg nagyapám térdére ültetve (engem) ezt a mesét."

KÉPES GÉZA a közelmúltban felfigyelt MUNKÁCSI megjegyzésére („eposzi részletnek beillő monda”), tanulmányozni kezdte az eredeti szöveget, s mint írja: »Többszöri elolvasása után észrevettem, hogy nem prózában elmondott meséről, hanem énekelt, verses formájú eposzról van szó. Erre mutat egész felépítése, hangja, szagatott, drámai előadásmódja, énekdallamot feltételező, erőteljes versritmusa. Hadd említsem meg, hogy az egész költeményben 22-szer csendül meg tisztán az 'Ómagyar Mária-siralom' első sorának ritmusa: „Volék (siro)lm) tudotlon.” Ezt, természetesen, a magyar fordítás visszaadja, hiszen ez is fontos bizonyítéka a népi alkotás eposzi jellegének. Az udmurt nyelv távolabbi rokona a magyarnak, az ének egyes mondatai a magyar fülnek mégis egész ismerősen hangzanak. Amikor a főhős feleség-ángya, rosszat sejtve lebeszéli férjét a harci kalandról, így kiált fel: „En min! En min!” Magyarul: „Ne menj! Ne menj!” Amire a hős, szinte a végzet rendelését visszhangozva, ezt feleli: „Mini kule!” Vagyis: „Menni kell!”

ARANY JÁNOS, mikor naiv eposzunk nyomait kutatta, ezt az igazságot mondta ki: „A népmese: *eposza*, a népmonda pedig: *történelme* a népnek.”-

Íme, egy prózában, próza gyanánt lejegyzett udmurt mese olyan mértékben igazolja ARANY megállapítását, hogy ez az eddig mesének tartott népi alkotás a legcsekélyebb változtatás nélkül is tökéletes eposznak bizonyult...»

A fent idézett prózából így rekonstruálja a verset:

Hajdani korban
az orosz népnek
ide jötte előtt
ezen a földön
cseremiszt nép meg
udmurt nép éldegélt.
E népeknek
mind a kettőnek
saját hősei
valának.
Mindegyik hős
maga népe közt
fejedelemként
éldegélt.

Ha had nem támada,
népeik felett
bíráskodnak vala.
Ha meg had támada,
népeik élén
viaskodnak vala.
Az udmurt népnek
legjobb, legerősebb
három hőse

a Kalmez mentén
éldegélt.
Első: jobbszem Csikófi
Lyuk falubul;
öccse, Szulta, a második
és harmadikul:
Erős Bigra Szezolbul.
A felejtethetlen
három hős sok tette
mind máig a nép
szívében él.
Öregek
beszélnek-dicsérik
tetteiket.
Az ének tüztől
lángra lobban
a késő ivadék is:
„Ilyenek legyetek!”
az öregek
mondogatják nekik.
Beszélve-mesélve
magasztalják
Csikófiak
rettenetes harcát,

s hogy lődözött
Erős Bigma
hetven mérföldről
egy cseremis hősre.
En gyermek valék,
de most is tudom még:

hogy
dálolta
őreg nagyapám
ezt az éneket,
míg térdén hőcögtetett:
Imigy szólt az ének:

(részlet)

Egyébként még a következőket jegyzi meg az „eposzról” az udmurt történelemre is kitérve, s több figyelemre méltó, helytálló megállapítást is téve: „Udmurt nyelvrokonaink (ismertebb nevükön a votjákok) a Volga-könyöktől kissé észak-keletre élnek, a Káma és Vjatka vidékén. Ennek a hatszázharmincezer* főnyi népcsoportnak legnagyobb része földműveléssel és erdei munkával foglalkozik — mind a két foglalkozási ág arra szorította őket, hogy végleg szakítsanak a nomád életformával. De ősi költészetük még erről a nomád életről szól, amikor hódító vagy bosszúálló hadjáratokra lóháton nyargalásztak a hősök. Ezek az énekek, ugyanúgy, mint vogul nyelvrokonaink népi hőskölteményeiben, az udmurtoknál is megőrizték a lovas-vadász és lovas-hódító korszak maradványait. Nagyon árulkodó már maga az a tény is, hogy hőseiket lóról, de leginkább csikóról nevezték el. Így a legnagyobb udmurt hős a Csikófi nevet viseli. Ennek az ősi életformának még egy szívszorító elemvonását látjuk az udmurt hősi énekekben: azt, hogy a nomád törzsek, ha idegen faji ellenség nincs a láthatáron, akkor a testvéri törzsek ellen viselnek hadat. Ennek a hadakozásnak célja lehet területi terjeszkedés, lehet zsákmányszerzés vagy egyszerűen: a hősök erejének próbája. Persze, az ilyen erőpróbák elmérgesítik a helyzetet két rokon nép között is, mint ahogy ez, éppen a Kalmez-hősökről szóló ének tanúsága szerint a votják és cseremis nép esetében történt.”

KÉPES érdekes és szép fordítása három ízben¹⁷ is megjelent. Vállalkozásának költői szépségét elismerem, felfogását azonban nem érzem meggyőzőnek.** Énjének költő és tudós kettősségéből a költő érvényesült itt fokozottabban, s nem figyelt fel egy fontos körülményre. MUNKÁCSI maga jelzi, hogy a hosszabb prózai szövegeket közvetítő segítségével jegyezte le. A közvetítés révén az eredeti szöveg sokat veszített erejéből, színeiből, tagolása, ritmikája is változott, sokszor csak pusztán tartalmi kivonattá szegényedett. Ezt a szöveget is „NYIKOLAJ IVANOV (egyébként igen sikerült) szerkesztésében” — azaz átírásban — jegyezte le. Egy másik, de ugyan-csak nem elhanyagolandó körülmény, hogy a KÉPES által alkalmazott forma az Ómagyar Mária-síralom lüktetését idézi és igen rövid sorokban, ezek viszont nem jellemzik az udmurt népdalt, amely általában vagy szabálytalan ritmusú, vagy jambikus lejtésű kötöttebb sorokból épül. Mindamellet igen valószínűnek látszik, hogy a „Kalmez hősökről szóló monda” epikus ének lehetett korábban, csak más formájú, mint amilyenként KÉPES GÉZA rekonstruálta.

Egyébként kifejezetten epikus dalt az eposzi mondák szomszédságában sem talált Munkácsi (talán nem is keresett), s említést sem tesz többször az udmurt eposzról.

* 1970-ben már 704 ezer. (NyK. 1971. 449. 1.)

** Ellentétben FODOR ANDRÁSSAL, aki a monda lejegyzési körülményeit nem ismerve így ír: „Az udmurt (votják) hősi énekkel próbálkozva, a gyakorlott költő-fül egyébre is érzékeny volt. Észrevette, hogy az 1885-ban lejegyzett szövegnek ének dallamot föltételező erőteljes versritmusa van...” (Nagyvilág, 1972. 3. sz.)

WICHMANN viszont kifejezetten kereste a népi elbeszélő költészet emlékeit, s mivel nyomozása nem járt eredménnyel (tudjuk, hogy elsősorban északi-udmurt területeken gyűjtött), így nyilatkozik: „Kertovia runoja votjaakeilla tieltävasti ei ole” („A votjákoknak — tudtommal — nincs elbeszélő költészetük”).¹⁸

Több szerencse kísérete az ugyancsak északi-udmurt vidékeken dolgozó PERVUHIN munkásságát, aki inkább kitűnő füle és folklorista ösztöne alapján először tesz lényegbe vágó észrevételeket az udmurt eposszal kapcsolatban¹⁹: «Во всяком случае для „Мадень” и „Мадь” корень один и таким образом в древнейших представлениях вотского народа песня, очевидно, сближалась со сказкою, — а не противопоставлялась ей, как в русской поговорке: „Сказка — сказка, а песня быть”. — Чем объяснить такое сближение? — Тем-ли, что древние вотские песни состояли главным образом из былин, т. е. почти из тех же сказок, или тем, что вообще во всех вотских песнях эпический рассказ значительно преобладает над лирическим выражением чувств — решить теперь довольно трудно.»^{**}

Az epikus jellegű vadászdalok, a vadászdalokból kifejlődött lakodalmi dalok is igazolják PERVUHIN gyanúját, s az „epikus dal = mese, monda” tételnek nem mond ellent BUCH és MUNKÁCSI észrevétele sem.

A forradalom előtt megjelent egyéb szakmunkákban azonban nincs több hivatkozás az udmurt eposzra, illetve, ha le is írják az udmurtokkal kapcsolatban az eposz szót^{***} (pl. SZMIRNOV)²⁰, prózai mondákat és meséket értenek rajta. Mivel hősenek részletet senki sem közölt, s a feltételezések is igen óvatosak és kisszámúak voltak, elégséges bizonyíték híján az eposz kérdése nem került a tudomány horizontjába a forradalom előtt.

GERD KUZEBAJ fáradhatatlan gyűjtőmunkája, csálhatatlan anyag-, terep- és települéismerete, szenvedélyes ügybuzgalma azonban az eposz kérdésében is fordulatot hoz.^{****}

Egyik korai cikkében²¹ (1920) történeti áttekintést ad az udmurt nő helyéről és funkciójáról a közösség életében, s megállapítja, hogy az asszonyok egykor vezető szerepet töltöttek be a nemzetségek élén. Nemcsak a családi élet és a békés munka szervezői voltak, hanem a Dökcja-nemzetség fennmaradt epikus dalai szerint férfias, vitézi erényekkel is ékeskedtek. Íme egy részlet (sajnos csak 5 sor) egy egykori udmurt amazonról szóló epikus dalból:

* A *mad'* névszó Munkácsi szótárában „találós mese” jelentésű, a *mad'*- ige pedig „mesélni” — elbeszélni valamit, regélni” jelentésű. Munkácsi adatai a déli udmurtra vonatkoznak. A *мадь* szó északon „ének”; a *мадьыны* „énekelni” jelentésű.

** „A „*Мадень*” és a „*Мадь*” szó töve nyilvánvalóan azonos, eszerint a votják nép régi képzeletvilágában a dal közel kellett hogy álljon a meséhez — nem pedig szemben vele, mint az orosz közmondás állítja: „A mese - mese, a dal igaz történet.” Mivel magyarázható ez a közelség? — Azzal-e, hogy az ősi votják dalok elsősorban bilinákból állottak, vagyis a bilinákkal szinte azonos mesékből [?], vagy azzal, hogy általában a votják dalokban az epikus elbeszélés felülkerekedik az érzelmek lírai kifejezésén — most már elég nehéz eldönteni.”

*** «В вотском эпосе — преданиях и сказках — *ква* является единственным жилищем человека.» — írja az udmurt lakóházzal szölv.

**** „Szinte gyermekkoromtól fogva foglalkozom az udmurt folklór gyűjtésével... A népköltészet anyám szeretett meg velem, állandóan mesélt és énekelt, hol dalokat, hol mondákat, *hol eposz-részeteket*, és igen elégedett volt, ha repertoárjába valamely új dalt hoztam, amelyet egy másik udmurt faluban hallottam” — írja Gerd (1898—1941), az udmurt művelődéstörténet legkiemelkedőbb alakja. Költő és tudós, 1932-ben letartóztatták, a XX. kongresszus után rehabilitálták.

Ó, anyácskám, drágaságom,
 Ki megszültél és tápláltál,
 Növelj együtt kis medvékkel,
 Nevelj farkas kölykeivel,
 Hadd legyek én erős, bátor.

Itt is jelen van tehát (mint a népdalok sokaságában is) az erdő és az állatvilág, amellyel valósággal azonosultak a régi udmurtok, a dal pedig minden epikussága ellenére lírai is, s ugyanakkor közeli rokona — szellemében — a kalevalai runóknak is.

1925-ből való²² a következő — sajnos igen lakonikus — nyilatkozata az udmurt eposzról: «За последнее время записано до 12-ти эз'-ов (колен) из народного эпоса „Удовала“, где главным действующим лицом является Удо, но эти записки пока еще известны очень небольшому кругу лиц»* írja a „Komi föld“ című folyóiratban. Az Udovaláról s Udóról többször és máshol nem esik szó, így rendkívül felcsigázott érdeklődésünk e két fogalommal kapcsolatban azóta sem nyert kielégítést. Az „Udovala” léte és realitása iránt mindenesetre fenntartásokat lehet táplálni.

GERD később (1929) részletesebben (s több dolgozatában is)²³ szól az eposzról, és bár illusztrációk nélkül, mégis igen meggyőzően bizonygatja létezését: »Jokaisella seu-tukunnalla on omat sankarinsa, joista lauletaan eepoksessa. Pääasiallisesti ylistetään sankarien ylevää jaloutta ja rohkeutta heidän taistelllessaan riippumattomuuden puolesta, puolustaessaan votjakkilaisia maita aluksi pahoilta hengiltä ja yliluonnollisilta hirviöiltä ja sittemmin erilaatuisilta siirtolaisilta. Sankareilla on hallussaan tavaton voima; he ovat niin isokasvuisia, että päällään koskettavat päivänkehrää, heidän askeleensa ovat neljäkymmenen virstan harppauksia; he valjastavat tuulen pilvilänkiin ja kuu riippuu heidän jättiläismäisen sateenkaarivempeleensä alla valaisten tietä. Mutta huolimatta tästä voimastaan sankarit usein sortuvat pienten, tuskin jäniksenkään kokoisten olioiden takia. Nämä eepoksen katkelmat muistuttavat muutamia „Kalevalan” kohtia».** — állapítja meg. Felfogása már sokkal érettebb mint előző cikkeiben. Nem egységes nemzeti eposzról ír, hanem egy-egy vidék epikus énekeinek ciklusairól, vagy bizonyos személyekről szóló dalok köréről.

1935-ből való D. VASZILJEV—BUGLAJ szűkszavú, de GERD fejtegetéseit messze-menően igazoló, azt lényeges mozzanatokban kiegészítő cikke²⁴: «Былинный эпос, героика феодальной эпохи выразилась в сказаниях о батыре Эштэреке. Удмуртская былина не рассказывалась, а распевалась под игру на гуслях и под пятиструнную балалайку, былины распевались двумя рапсодами, в перемежку.

* „Az utóbbi időben közel 12 hasábnýit jegyeztek fel az «Udovala» című népi eposzból, amelynek főhőse Udó, de ezeket a részleteket egyelőre még kevesen ismerik.”

** „Minden vidéknek megvoltak a maga eposzban megörökített hősei. Bátorságukat, vitézságukat énekelték meg, amelyet az udmurt föld védelmében a gonosz szellemekkel és természetfeletti lényekkel, majd a különféle gyarmatosítókkal szemben tanúsítottak. Hatalmas erejű férfiak voltak, olyan magasak, hogy fejük a napkorongot érte, egy lépésük hossza 40 versztnyi volt, a szelet a felhő elé fogták, és a hold gigantikus szírvány-jármukon függött, útjukat világítva. De minden hatalmuk ellenére is gyakran vereséget szenvednek a nyúlál is apróbb lényektől (lásd: MUNKÁCSI gyűjtésében „Az óriási embernek kiveszése s a kis embernek megjelenése” c. mondat. D. P.). Ezek az eposz-részletek a közismert Kalevalára emlékeztetnek”.

Остатки былинного эпоса в удмуртской песне сказались в былинных окончаниях удмуртской песни, например: свадебная песня, марш.»*

Bár a bilina emlegetésével tovább bonyolódik a terminológia kérdése, nyilvánvalóan hősdalokról van szó, amelyeket — akárcsak a Kalevalában, — udmurt földön is két énekes adott elő, s a finn kantelével kísért runók előadásához hasonlóan hangszer (krež) kíséretében. «Песни северных** районов исполнялись под пятиструнную балалайку, которая сродни со строем народно-музыкального инструмента финнов-„кантеле“.»

Ha mozaikokból is, de kezd már összeállni, rendeződni az udmurt eposz, amelynek létét néhány más hivatkozás is valószínűsíti.

Mellette szóló bizonyítéknak tekinthetjük M. HUDJAKOV különféle bibliográfiákban többször feltüntetett tanulmányát is, „Az udmurt eposz romantikus vonásairól”. Ez a cikk több más, sokat ígérő munkával (köztük GERD az udmurt dal formai elemzését kilátásba helyező tanulmányával) együtt a „Votjakok” című kiadvány²⁵ második kötete számára készült (amely azonban tudtommal nem jelent meg). Az udmurt eposzsal kapcsolatban a kételkedésnek azonban még mindig helye lehet, hiszen annak ellenére, hogy rövid kis részletek ismeretessé is váltak belőle, s kompetens személyek nyilatkoztak róla, maga az eposz egészében ismeretlen maradt. Hiányoznak a vele kapcsolatos részletes tanulmányok, valamint a megfelelően bizonyított tudományos apparátus is. VASZILJEV—BUGLAJ idézett vélekedése után csak egyetlen említés történik róla a szakirodalomban: «Сказания о Богатырях в удмуртском фольклоре не получили своего выражения в форме поэзии, как русские былины, скандинавские саги и карельская „Калевала“. Но элементы героического эпоса в удмуртских преданиях о богатырях налицо.»*** — írja P. JASIN²⁶ 1948-ban anélkül, hogy belemerült volna állítása taglalásába.

Több mint 30 éven át nyitott kérdés marad ilyképp az udmurt eposz ügye, GERD és HUDJAKOV letartóztatása után senki sem folytatta az elkezdett kutatásokat. Fordulat csak 1966-ban (több mint nyolc évvel rehabilitálásuk után) következett. A leningrádi Szaltikov—Scsedrin Könyvtár archivumában HUDJAKOV hagyatékából előkerült a HUDJAKOV által egybeszerkesztett udmurt eposz kézírata. A felfedezés kizárólag F. K. JERMAKOV irodalomtörténész érdeme, aki GERD monográfiájának anyagát gyűjtve módszeres kutatómunkával jutott az eposz nyomára. Egyenesen érthetetlen, hogy a szenzációs leletről írt cikkei semminemű reakciót nem váltottak ki az illetékes szakkörökben (az udmurt folkloristák között), s megmagyarázhatatlan az eposz teljes szövege publikálásának elmaradása is.

JERMAKOV 1970-ben részletesebben is visszatér az udmurt eposz kérdésére²⁷, s megállapítja, hogy GERD 1918-ban és 1919-ben publikált is néhány részletet szülőfaluja epikus énekeiből. Sajnos, a „Малмыжская жизнь“-ben, az „Известия Малмыжского Совета Р. К. и С. депутатов“, ill. a „Гудыри“-ben megjelent szövegekből

* „A hősenek, a feudális kor hősi szelleme, az Esterek (nevű) vitézről szóló mondákban nyilvánult meg. Az udmurt eposzt nem mondták, hanem krežli vagy őthúrú balalajka kíséretében énekeltek. Két rapszodosz énekelt egymást váltogatva. (Az én kiemelésem. D. P.) A hőseposz nyomát az udmurt dalok bilina jellegű befekéző tendenciájában vélem megtalálni, például: lakodalmas dal, induló.”

** „Az északi vidékes dalait őthúrú balalajka kísérete mellett adták elő, amely a finnek népi hangszerére, a «kantelé»-re emlékeztet.”

*** A hőskről szóló mondák az udmurt folklórban nem nyertek olyan költői formát, mint az orosz bilinák, a skandináv sagák, vagy a karéli Kalevala. A hőseposz nyomai azonban az udmurt hősmondákban is felfedezhetők.

csak igen keveset ismerünk. Szerencsére azonban némelyiküket GERD más munkáiban is közzétette.* A legszebb közülük „A dal születése”, amely eposzindításnak is beillik:

Кырза но кырза шуиськоды —
 Кырзан уж капчи кожаса;
 Вера но вера шуиськоды —
 Веран уж капчи кожаса...
 Кырзано ке кырзано —
     сүлэмез поныса,
 Верано ке, верано —
     вань визез поныса.
 Сүлэмез понытэк кырзаны уг лу!
 Визез понытэк вераны уг лу!
 Ма сярись бон мон тиледлы вералом?
 Ма сярись бон мон тиледлы кырзалом?
 Вачкала дыр'ёсыз тиледлы верало,
 Вачкала дыр'ёсыз тиледлы кырзало!
 Та верам кыл'ёсме, та кырзан гур'ёсме
 Мон пичи дыр'я пересьёс кырзазы,
 Пересьёс веразы, песьтэре ватизы,
 Песьтэрез юнгес нинен керттизы,
 Будзын-крёзь пучкы мургес донгизы.
 Будзын-крёзь берызлэн гырказ ватэмын,
 Со берыз кыдёке тэль шоры ышемын —
 Берызез шеттыны — сюресэз тодоно,
 Сюресэз тодыны — аракы юоно:
 Аракы мылкыдэз капчи каре,
 Герзаськем кылэз сэрттыса лэзе!

Dalolj, dalolj — mind mondjátok**
 Gondolva, hogy könnyű dolog,
 Mesélj, mesélj — így unszoltok,
 Vélték, hogy nem nagy dolog.
 Ha énekelsz, úgy énekelj,
     legyen benne egész lelked,
 Ha meg mesélsz, hát úgy mesélj,
     legyen benne mind, mit gondolsz.
 Szíved nélkül nem dalolhatsz,
 Fejed nélkül nem regélhetsz.
 Miről meséljek hát nektek?
 Miről szóljon dalom nektek?
 Szólok tán a régiokről,
 Dalolok megtörténtekről.
 Szavaimat, dalaimat
 Kiskoromban vének fújták,
 Eldalolták s zsákba dugták,
 A zsák száját összekötötték,
 S egy krezlibe elrejtették,
 Hársfa üregébe dugták.
 Erdők mélyén volt e hársfa,
 Ki tudja az utat oda?
 Hogy megtaláld igyál kicsit,
 Hisz az arak lelket könnyít,
 S feloldja a nyelv zárait.

A „Поэзия народов СССР”-ben (Москва, 1928) is közölt kis népdal viszont az udmurt énekmondás kalevalai gyakorlatára hívja fel a figyelmet. (Lásd fentebb.)

Ülj csak elém jó barátom,
 Nézzük egymást és daloljunk,
 Nem, ne nézzük egymást dalolva,
 Kéz a kézben énekeljünk,
 Ha te hetven éneket tudsz,
 Én hétszázat dalolok rá.

(Szóbeli értesülesem szerint időközben P. POZGYEJEV is talált néhány GERDtől származó eposzrészlet-közlést kis helyi lapokban, bővebb információt azonban nem adott leleteiről.)

JERMAKOV a továbbiakban **Hudjakov** költői művét, eposzát elemzi, s néhány részlet is bemutat belőle.

* Időközben megjelent egy 128 mondát (köztük GERD közléseit is) tartalmazó kiadvány («Ватка но Калмез», Удмурт калык легендаос но преданиос, Ижевск, 1972.), melynek anyagát e tanulmányban — sajnos — nem hasznosíthattam.

** Fordításom nem szó szerinti, s formailag sem pontos. Az udmurt szöveg kötetlenebb, sorai változatos szótagszámúak. Mivel a dallamot nem ismerem, s nem közölhetem, a magyar szöveggel az epikus ének versszerűségét próbálom érzékeltetni.

Hozzáférhetővé váltak egyébként HUDJAKOV más kéziratai (köztük az említett „A votják eposz romantikus vonásairól” című tanulmánya) és levelei is, nyomukban fény derül GERD munkásságának ezideig kevésbé ismert részleteire. Mindezek szinte perdöntő bizonyítékoknak tekinthetők az udmurt eposz kérdésében.*

GERD ezek szerint 1916 és 1918 között szülőfalujában és környékén bukkant rá az udmurt eposz nyomaira, a DökJa nemzetség epikus dalaira, s közülük (mint a Komi Mu-ban is írja) közel tucatnyit (12 hasábnyi szöveget) le is írt. A 18—20 éves ifjú folklorista akkoriban létesített kapcsolatot M. G. HUDJAKOVVAL (aki 1919-től 1925-ig a Kazányi Központi Múzeum régészeti—történeti osztályának vezetőjeként tevékenykedett). Cikkeinek és kéziratainak bizonyossága szerint a 20-as évek táján az udmurt múlt kutatása töltötte ki HUDJAKOV életét. Udmurt nyelvtanulmányokkal is foglalkozott, s igen alaposan, részletekbe menően ismerte az udmurt folklórt. Levélváltásuk eredményeként GERD HUDJAKOV rendelkezésére bocsátotta saját gyűjteményét, s az eposzról szerzett adatait is. Több mint valószínű, hogy GERD maga is foglalkozott az epikus énekek egybeszerkesztésének tervével (gondoljunk az „Udoválá”-ra), hiszen nagyon is tisztában volt egy közkinccsé tett nemzeti eposz jelentőségével. A rendelkezésre álló szűkszavú és szétszórt adatok alapján feltételezhető, hogy egy, a Kalevala mintájára szerkesztett eposz koncepciója is kialakult benne, s ehhez óriási anyag volt birtokában, amelynek csak töredékét publikálta, mondákat, meséket és dalokat, de igen tervszerűen. Céltudatosan dolgozott, tanulmányokban dolgozta fel az udmurt folklórt, jól ismerte a Kalevala-problematikát, s a biztosabb tudományos alap megteremtése végett mari folklór anyagot is feljegyzett, sőt egy mari hősmonda költői feldolgozására is vállalkozott.²⁸ Egy nagy mű előkészületeit gyaníthatjuk módszeres tevékenységében, de bizonyítékok hiányában minderről csak feltételes formában beszélhetünk. JERMAKOV bízik benne, hogy GERD kéziratai még előkerülhetnek (mivel minden cikkét, feljegyzését 3 példányban készítette el), s megvilágítják GERD-nek az udmurt eposszal kapcsolatos terveit.

HUDJAKOV szerint GERD már 1917 előtt megállapította, hogy: 1. az udmurt mondák egy egységes mű, az udmurt nemzeti eposz részletei; 2. az eposzt *krez* kísérettel adták elő; 3. az udmurt eposz részleteit az első világháború idején még énekelték a DökJa nemzetség lakhelyén. Az udmurt mitológia és hősmondák gazdag, színes, s valóban eposzi világa, tényleges romantikája, az előkerült epikus énekek, s nem utolsósorban GERD lelkesítő, eruptív egyénisége megihlették az orosz tudóst, aki (szinte GERD helyett) LÖNNROT, FÄHLMANN és KREUZWALD szellemében egységes verses művé szerkeszti az udmurt népi epika alkotásait, az udmurt lét és múlt régebbi szakaszait tükröző monda-, mese- és énekananyagot.

Igen jelentős kísérletről van szó, egy minden sorában hiteles, egészében az udmurt folklóron alapuló műről, amelynek északi dalokra emlékeztető rímtelen nyol-

* Hudjakov hagyatékában található egyébként a következő nagy fontosságú, de sajnos nehezen olvasható feljegyzés: «... В 1917 г. К. П. Чайниковым (= Gerd) было сделано?... что все записанные сказания представляют собой ничто иное, как... -ного (большой эпической поэмы) [Hudjakov e három szót áthúzta. D. P.] эпоса. Чайниковым был записан полностью (один вариант) [Hudjakov e két szót áthúzta. D. P.] „Докьявыл“ (?) — местный вариант эпоса в д. Б. Докье, Б. Учинской вол. Малмыжского уезда. Нами включены в эпос только небольшие отрывки из „Докья-Вал“. (Miért? D. P.)

(E töredék valószínű summája: CSAJNYIKOV — GERD családi neve — szerint valamennyi lejegyzett monda részét képezi egy eposznak. A malmízi járás ucsai kerületének Bolsaja Dokja falvában GERD lejegyezte a „DökJa földje”-t, az eposz helyi variánsát. HUDJAKOV saját művébe a „DökJa Földje”-ből csak kis részleteket vett át.)

cas sorai ritmusukban a déli-udmurt dalok formáját követik — az eposz nyelve azonban orosz.

Mit jelent ez a tény vagy jelenség a nyelvvel kapcsolatban, amely később a manysi és a mordvin eposzok kapcsán is megismétlődik?

Ha a LÖNNROT által gyűjtött anyagot valamelyik svéd tudós kortársa svéd nyelven önti versbe, vagy KREUZWALD szövegeiből egy orosz etnográfus orosz nyelvű eposzt ír (feltételezve persze, hogy mind a svéd, mind az orosz igen behatóan ismeri a finn, illetve az észet életet) lényegében hasonló helyzet állt volna elő. A csodálatos eposzok élő nemzeti-nyelvi miliőjükből kiragadva hasonlíthatatlan értékeik ellenére is minden valószínűség szerint gyökértelen alkotásokként, gazdátlanul kallódnának. Az is lehet viszont, hogy ezek az egzotikus művek — kiadásuk esetén — a soknemzetiségű Szovjetunió szellemi közkincsévé váltak volna.

HUDJAKOV jó stílus és formaérzéssel, ízléssel s kellő mértéktartással megírt 107 lapos 3000 soros műve („A votják népi eposzból. Dalok és hőseinek.”) 1922-ben készült el.²⁹

Az eposz 10 énekből áll. GAVRILOV, PERVUHIN, POTANYIN, SZMIRNOV, KUZNYECOV, MICHEJEV, SZPICIN, ZSAKOV, MUNKÁCSI, GERD és saját gyűjtéseiből, illetve munkáiból való az anyag, amelyet HUDJAKOV kronológiai és tematikai rendbe állítva a következőképpen csoportosít: 1. Ének az istenekről; 2. Ének az óriásokról; 3. Ének Kildiszin koráról; 4. Ének az elvesztett boldogságról; 5. Ének Kildiszin megtestesüléséről; 6. Ének a Dondi nemzetség hőseiről; 7. Ének a Kalmez hősök-ről; 8. Ének a cseremiszekkel folytatott harcokról; 9. Ének a szent könyvről; 10. Ének a jövőről.

Az első ének az udmurt mitologikus mondákat tömöríti magában, az udmurt istenekről alkotott képzeteket foglalja össze a világ és az élet keletkezésével kapcsolatos, hamisítatlanul naiv teremtésmondákkal egyetemben.

Hogy mikor lett, hogy született*
Inmar és Kváz meg Kildiszin,
A mindenség istenei,
Évszázadok köde rejti;
Nem őrzi az emlékezet:
De mikor e tájak lettek,
Ahol sűrűk a fenyvesek
S erdők mélyén folyók futnak,
Az ész és a fény istenei
Már megvoltak, s nézegették
A szépséges istennőket,
Rétek, erdők, hegyek sorát.
Hárman voltak a ragyogók,
Testvérségben, barátságban
Éltek, akár egy családban.
Hárman voltak az istenek,
Inmar és Kváz meg Kildiszin.

* Nem törekedtem a trocheikus lejtésű orosz vers hű visszaadására, fordításom inkább az ún. ősi nyolcas (a Kalevala-átültetésben is bevált) hagyományait követi.

A Dondi nemzetség hőseiről szóló mondakör darabjait logikus rendbe szerkesztve a hatodik ének tartalmazza, amely egyben az udmurtok letelepedésének körülményeiről fennmaradt adatokat is összefoglalja:

Ott ahol a folyók gyorsak,
Hol a Csepca vize kéklik,
Hol az erdőn medvék élnek,
Hol merészek az emberek,
Ott születtek énekeink,
Réges-régi ős regéink,
Nagy időről szólnak nekünk.
Az udmurt nép hazája ez,
Vatka s Kalmez nemzetségé,
S a hatalmas Sudze nemé.
Szétszéledtek az udmurtok
Folyók mentén, völgyek szerint,
Vjatka széles vize mellé,
A sokvízű Csepca felé,
A kanyargós Kilmez iránt.
Csepca tája s Szordogr hegye
Egy hős udmurt birtoka lett,
Dondi nevű nagy vitézé.
Hős Dondinak két fia volt,
Az idősebb Idna vitéz,
Az ifjabb az ügyes Gurja.
Idna vitéz híre, neve
Tettről tette növekedett,
Harcairól az udmurtok
Dalt szereztek, ma is élőt,
S lantszó mellett énekelték.

Érdeklődésre tarthat számot az egykori udmurt írás problematikája is. A betűjelek nemzetségjelek formájában élnek tovább, de valaha könyv is készült a *pus**-ok alkalmazásával.

A „szent könyv” históriáját az eposz kilencedik éneke summázza:

Сделав книгу из бересты,
В этой книге начертали
Старцы пусами порядок
И суда, и всех молений.
Книгу эту поместили
У Ватка в земле удмуртов
И хранить ее велели
Старцу древнему, вöсясю.
Книга та всегда лежала

На высоком белом камне,
И вöсясь, премудрый старец,
Всем читал ее желавшим...
Эти древние законы,
Все молитвы и обряды,
Были писаны стихами
Очень складно и красиво,
Можно было их запомнить,
Научась читать по пусам.

* Nemzetségjel, birtokjel.

Könyvet fűztek nyírkéregből,
S bele puszkok sorát rótták,
Régi rendnek törvényeit
Korosak a könyvbe írták.
Ezt a könyvet megbecsülték
A vatikai udmurt népek,
Őrzésére kirendelték
Legöregebb vözsaszukat.*
Helyet pedig a szent könyvnek

Magas fehér sziklán lelték,
Ott a vözsasz, a bölcs öreg
Olvasott, ki kérte, annak.
Ősi törvény, ős imádság,
Minden ének, minden szokás
Versbe került, s írva volt itt
Pontos rendbe igazítva,
Ki akarta, tanulhatta,
Ha a puszkok titkát tudta.

A kiragadott szemelvények távolról sem érzékeltetik HUDJAKOV tiszteletreméltó, szeretettel és hozzáértéssel írt művének ízeit, sajátosságait, roppant anyaggazdagságát. Ha az eposzt érheti is bírálat kissé egyhangú és túl szabályos verselése, kalevalai utánérzései s itt-ott papírizú kötőanyaga (kiegészítő, értelmező sorai, díszítő, építő, stilizáló részletei) miatt, tartalmi értékeit, tudományos és kultúrtörténeti, folklór és irodalomtudományi jelentőségét nem lehet elvitatni.

HUDJAKOVOT mélyen érdekelte az udmurt nép sorsa, múltja, jelene és jövője. Mint már fentebb is utaltunk rá, nemcsak az udmurt eposz egybeállítására vállalkozott, hanem külön tanulmányban is foglalkozott az udmurt epika romantikus vonásaival.³⁰ A múlt és az ősök tisztelete, dicsőítése, sőt idealizálása, a jelen elutasítása s pesszimiztikus megítélése jellemezte hajdan az európai romantika egyik ágát is. HUDJAKOV anélkül, hogy bármiféle erőszakolt és képtelen párhuzamot tenne fel a francia és német romantika nevezetes alakjai s az udmurt rengetegek névtelen énekesei között, pusztán a világról, a történelemről s az emberi sorsról alkotott szemléletbeli analógia alapján talál egyezést a romantikus megnyilatkozások között. Meglátásai eredetiek, találóak, érvelése meggyőző, annál is inkább, mivel minden állítását bőségesen dokumentálja. A hanyatlás érzékeltetése mint koncepció elvezérelte az eposz szerkesztésében is, de nem jár tévösvényen, hisz tagadhatatlan, hogy az udmurtok története 1917-ig kevés jót tartalmaz, s azt a történeti tényekkel egybehangzóan a folklór igazolja leghívebben. Tanulmányát azzal zárja, hogy a forradalom nem várt fordulatot hozott az udmurtok sorsába, s «Теперь в вотской поэзии зазвучало иное — доброе, здоровое, жизнепрадостное мотивы» („Most az udmurt költészetben más csendült fel — a jó, az egészség és az életöröm motívuma.”). Nem tartom lehetetlennek, hogy az anyagában teljes egészében hiteles eposz egészében véve pesszimista kicsengése miatt nem kerülhetett kiadásra a 20-as években, s később egyik okozójává lehetett HUDJAKOV tragikus sorsának is:

Nem hallgathatom el kételyeimet sem az udmurt eposszal kapcsolatban.** Fel-

* Pap.

** Aggályaimról F. K. JERMAKOV a következőképpen vélekedik:

«Вы считаете специалистом в этом вопросе Кедра Митрея, нет, он просто случайно занимался этим вопросом, а Г. Верешагин действительно большой этнограф, но он не бывал у Дюкоинских и Учинских удмуртов, поэтому эпос не мог записать, а записал его К. Герд. Трудность состояла еще и в том, что песни лирические исполнялись всеми, а эпические предания пелись только отдельными гусярами, они не всем доверяли свои сокровенные песни и мысли. Таким у дюкоинских удмуртов были 90-летний старик Опоч и его сын 60-летний Опоч Эле, от них и К. Герд записал ряд преданий и легенд.»

(„Őn ebben a kérdésben Kedra Mitrejt tartja szakembernek. Nem, ő csak véletlenül foglalkozott ezzel a kérdéssel. Verescsagin viszont valóban nagy etnográfus, de ő nem járt a dőkjai és ucsai udmurtoknál, ezért eposzt sem jegyezhetett le ott, hanem azt K. Gerd gyűjtötte. Még az is nehézséget jelent, hogy míg a lírai dalokat mindenki énekelte, a verses mondákat csak egyes guzlajátékosok

tűnőnek tartom, hogy GERDEN kívül az udmurt folklór más ismert, udmurt származású gyűjtői — tudtommal — nem nyilatkoztak az udmurt népi eposzról, epikus énekekről. Voltak pedig közöttük olyan neves folkloristák, írók is, mint **Verescsagin, Kedra Mitrej, Pjin, Jakovlev, Boriszov**, akiket szenvedélyesen érdekelt az udmurt múlt, s ők bizonyára részletesen beszámoltak volna esetleges eposzi leleteikről. Érdekes viszont, hogy **Verescsagin** egyik írása (melyet csak 1967-ben adtak ki), a „Батыр дйсь“, („Vitézi ing”³¹) eposzi jellegű, **Kedra Mitrej** tervezett drámatrilógiájának anyaga is sokkal inkább való hőskölteménybe mintsem tragédiába (nem véletlen, hogy a trilógia harmadik része helyett elbeszélő költeményt írt „Юбер батыр“ („Juber vitéz” címen³²), **I. Jakovlev** két poémája („Янтамыр батыр“ — „Jantamir vitéz”³³), („Вормонтэм батыр“ — „A legyőzhetetlen hős”³⁴), lényegében népi szövegeken alapuló eposznak tekinthető, s ugyanez mondható el **Bajtyerjakov** nemrégiben megjelent „Es Terek” című elbeszélő költeményéről is.³⁵

Az udmurt eposzról, mint látható, három felfogás alakult ki, alakba öntésére is három kísérlet történt. Nyelvében, anyagában leghitelesebb GERDÉ, alakítását azonban túlzottan is befolyásolta a Kalevala (publikált szövegének csekélyége ugyanakkor nem teszi lehetővé a biztos ítéletalkotást). Legteljesebb HUDJAKOVÉ, az viszont orosz nyelvű. Ugyanakkor közel áll a valódi, Kalevalától tartalmában független, eredeti udmurt folklórhoz. KÉPESÉ ezzel szemben magyar nyelvű, formailag nem hiteles, szellemében és felépítésében mégis a leghívebben emlékeztet egy eredeti, nemzeti epikus énekre.

A nemzeti eposz nemcsak az udmurtoknál bizonyult többek figyelmét és energiáját lekötő nagyjelentőségű kulturális, irodalmi és tudományos vállalkozásnak, hanem a komiknál,³⁶ komi-permjákoknál, mordvinoknál, mariknál,³⁷ manysiknál is. A bennük rejlő „nacionalizmus” veszélyét illetékesek eltúlozták, s ennek következményeként az eposzkísérletek fiasóval végződtek. A folklór (s benne az epikus énekek) viszonylag szerencsésen vészelte át a személyi kultusz nehéz évtizedeit, ezt bizonyítják a ma is élő komi, komi-perják³⁸ és mordvin³⁹ epikus énekek. Az elhallgatott tudósok gondolatait és műveit azonban csak véletlenül megmenekült kéziratok és egykori kiadások őrzik. Ezeknek összegyűjtése és rendszerezése napjaink feladatát jelenti. Sajnos Udmurtiában a munkának sem tempója, sem módszere nem kielégítő. **A. BUTOLIN** „Az udmurt hősről” szóló áltudományos cikke⁴⁰ egyetlen egyszer sem említi meg GERD vagy HUDJAKOV nevét, **JERMAKOVRA** sem hivatkozik, nélkülük „fedezi fel” az udmurt mitológia és hősmondák bőségében az egykori „hősi költészetet”: «Но батырьёс сярёс кырзан гурьёслы азинскыны сюрес пытсаькемен, героической ужьёс чакмемен, вашкала удмуртёслэн преданиоссы кылбырен-кырзанен веран интые пумын прозаической веросьёслы пёрмизы, огвыллемгес, огтысоесь луизы.» Nem mondható sokkal több jó átpolitizált, aktualizált poémakísérletéről sem.⁴¹

(„A hősről szóló dalok fokozatosan eltűntek, a hőstetteket dalokban, versekben őrző vidékekre prózai elbeszélések nyomultak be.”)

Az eposzkutatás terén tehát még nagy feladatok várnak az udmurt folkloristákra. A tudósvilág és a nagyközönség is várja, hogy — élve igen kedvező lehetőségeikkel — megoldják nemzeti eposzuk rejtélyét.

adták elő, akik viszont titkos énekeiket, gondolataikat nem szolgáltatták ki bárkinek. Ilyen guzla-játékos volt a dőkjai udmurtok közül a 90 éves **Opocs** öreg és annak 60 éves fia, **Opocs Ele. K. Gerd** tőlük jegyzett le egy sor mondát és legendát.”

- ¹ П. Домокош: К вопросу об эпосе в фольклоре угрофинских народов. (Проблемы изучения финно-угорского фольклора. Саранск, 1972.)
- ² A finn irodalom fogadtatása Magyarországon. („Modern filológiai füzetek”, Budapest, 1972.)
- ³ VOIGT VILMOS: A balti finn népek folklórja mint az európai folklór része. (Ethn., 1967., 1968.)
- ⁴ ARANY JÁNOS: Naiv eposzunk. (Szépir. Figy., 1860.).
KIRÁLY GYÖRGY: A magyar ősköltészet. Budapest, 1921.
KÉPES GÉZA: A magyar ősköltészet nyomairól. (ITK. 1964. 1—2. sz.)
- ⁵ Encyclopedia Britannica
Der große Brockhaus
Grand Larousse encyclopédique
Большая Советская Энциклопедия
Uusi tietosanakirja
Új magyar lexikon
- ⁶ VÁSZOLYI ERIK: Északi zűrjén epikus énekek. (Ethn. 1967.)
А. К. Микушев: Коми эпические песни и баллады. Ленинград, 1969.
- ⁷ Д. И. Морской: Нувази. Поэма о мордве. Москва—Ленинград, 1930.
- ⁸ В. Радаев: Сияжар. (поэма). Саранск, 1960.
- ⁹ М. А. Плотников: Янгал-маа. Вогульская поэма со статьей автора о вогульском эпосе.
Сергей Клычков: Мадур Ваза победитель. Вольная обработка поэмы „Янгал-маа.” Москва—Ленинград, 1933.
- ¹⁰ Ю. Соколов: Только-ли вольная переработка? О „Мадур-Вазе” С. Клыčkova. (Лит. газ., 1933. 33.)
- ¹¹ Ф. К. Ермаков: Найден удмуртский эпос. (Комс. Удм. 1966. jún. 14.)
- ¹² Вопросы изучения эпоса народов СССР. Москва, 1958; Soome-ugri folkloristid Saranskis (Keel ja kirj., 1970. 1. sz.)
- ¹³ MAX BUCH: Die Votjaken. Helsinki, 1882.
- ¹⁴ MUNKÁCSI BERNÁT: Votják népköltészeti hagyományok. Előszó. Budapest, 1887.
- ¹⁵ MUNKÁCSI BERNÁT: Jelentés az esztergomi fogolytáborban végzett votják nyelvi és néprajzi tanulmányainról. (Ak. Ért. 1916.)
- ¹⁶ KÉPES GÉZA: Előszőr magyarul. Budapest, 1971.
- ¹⁷ Évezredek eposzai. Budapest, 1970.
- Nyelvrokonaink irodalmából. (Tiszatáj, 1970. 2. sz.)
- ¹⁸ Y. WICHMANN: Votjaakin kieli ja kirjallisuus. Tietosanakirja X. (Helsinki, 1919.)
- ¹⁹ И. Первухин: Эскизы преданий и быта инородцев Глазовского уезда. III. Вятка, 1888.
- ²⁰ И. Н. Смирнов: Вотяки. Казань, 1890.
- ²¹ К. Герд: Женщина-вотьячка, ее семейное, правовое и общественное положение. (Жизнь нац., 1920. 31. sz.)
- ²² К. Герд: О народной поэзии Вотьяков. (Коми му, 1925. 2. с.)
- ²³ K. GERD: Votjakkilaisesta taidekirjallisuudesta. (Valvoja-Aika, 1929.)
К. Герд: Вотьяцкая художественная литература. (Сборник ЛОИКФУН, Ленинград, 1929.)
- ²⁴ Васильев—Буглай: Удмуртские песни (Труды, сб. 1. Ижевск, 1935.)
- ²⁵ Вотяки. Москва, 1926.
- ²⁶ П. Яшин: Об удмуртском фольклоре. („Удмуртские народные сказки”, Ижевск, 1948.)
- ²⁷ Ф. К. Ермаков: Об удмуртском эпосе. (Зап. УДНИИ, вып. 21. Ижевск, 1970.)
- ²⁸ К. Герд: Над Шошмой. [h. n.] 1918.
- ²⁹ М. Г. Худяков: Из народного эпоса вотяков. (Песни и сказания. 1—55 листов, 1922.) (Архив ГПБ, фонд 828., дело 18.)
- ³⁰ М. Г. Худяков: О романтизме народной поэзии и эпоса вотяков (Архив ГПБ. фонд 828, дело 3.)
- ³¹ Г. Верещагин: Батыр дйсь (П. Поздеев: Дышетйсь, этнограф, кылбурчи. Молот, 1967. 12. sz.)
- ³² Кедр Митрей: Юбер батыр. Ижевск, 1927.
- ³³ И. Я. Яковлев: Янтамыр батыр („Удмурт кылбуръёс”, Казань, 1922.)
- ³⁴ И. Я. Яковлев: Вормонтэм батыр. Ижевск, 1928.
- ³⁵ Н. С. Байтеряков: Эштэрэк. („Шур вусямен” = ”Mint a folyó” c. kötetben Ижевск, 1962.)

- ³⁶ К. Ф. Жаков: Мудрой пам. СПб., 1910.
 К. Ф. Жаков: Атаман Шипыча. СПб., 1910.
³⁷ С. Чавайн—О. Илай—О. Шабдар: Песнь о богатыре Чоткаре (kézirat) (Центр. Арх. Лит. и Иск. Москва).
³⁸ В. Муравьев: Пера-богатырь с берегов Лупы. Москва, 1962.
 Илля Вась: Пера багатыр. Сыктывкар, 1967.
³⁹ А. Н. Маскаев: Мордовская народная этическая песня. Саранск, 1964.
⁴⁰ А. С. Бутолин: Удмурт батырѣс. (Молот, 1969. 10.)
⁴¹ А. С. Бутолин: Куинь пумиськон (= Három találkozás) (Молот, 1971. 6. sz. 1972. 8. sz.)

ON THE EPOS OF UDMURTS

by

PETER DOMOKOS

The epos of Finns and Estonians proved to be a force making these nations and was at the same time, source and inspiration of arts, literature and science.

Had such epics existed among the rest of Uralic peoples, those possibly would have played a similar roll in their cultural history. These peoples have now no such epics as Finns and Estonians do, nevertheless, there are certain fragments which make the past existence of some kind of epics possible. E. g., Gerd Kuzeбай came across fragments of epic poems, song-cycles in villages of Udmurtia, only but few lines of his collection became known to the public. M. Hudjakov, a social-anthropologist of Russian origin — in the spirit of Lönnrot — compiled an epos based on genuine Udmurt material — in Russian. Géza Képes has found a prosaic legend in Munkácsi's collection, which — he maintains — has antecedents in verse. From this text he tries to "reconstruct" a part of the past epos of Udmurts — in Hungarian. Although each of these discoveries and attempts has its own value, neither of them does solve the questionable problem of the Udmurtian epos.

A FIATAL URÁLI IRODALMAK FORRÁSAIRÓL*

DOMOKOS PÉTER

„Minden nemzet a maga nyelvén lett tudós, idegenen sohasem” — írta a modern magyar irodalom programadója, *Bessenyei György*. Reformkorunk legjelentősebb gondolkodója, *Kölcsey Ferenc* szerint a valódi nemzeti irodalom csak a népköltészetten alapulhat. *Vörösmarty Mihály* új honfoglalásra szólító nagy történeti eposza, a „Zalán futása” a szabadságharcba torkolló reformkor nyitányának tekinthető.

Az említett költők — kijelentéseik és műveik tanúsága szerint — felismerték, hogy az osztrák gyarmati sorban sinylődő magyarság csak önmagából tud megújulni, csak önerejéből állhat talpra, saját nyelvén, saját hagyományaiból alapozhatja meg nemzeti kultúráját, tudományát, művészetét és irodalmát, a múlt nagy tettei állhatnak előtte példaként a jövő feladatainak megoldásában.

Mutatis mutandis — hasonló következtetésekre jutottak a finn nemzeti mozgalom nagy alakjai is, amint ezt *Porthan*, *Snellmann* és *Lönnrot* tevékenysége és életműve is igazolja.

Megállapításunkat az észti történelemből vett példákkal és irodalmi idézetekkel is alátámaszthatnánk.

A magyar, a finn és az észti irodalom épp a nemzeti program megvalósítása révén tör be a világirodalomba *Petőfivel* és *Arannyal*, a *Kalevalával* és *Kivivel*, a *Kalevipoeggel*.

Futólagos felsorolásunk is dokumentálja talán, hogy a nemzeti elnyomás körülményei között élt népek (s itt természetesen nemcsak az uráli népekre kell gondolnunk) csupán saját nyelvük, múltjuk és hagyományaik megőrzése és megújítása révén kezdhették el önálló életüket, s emelhették magas szintre műveltségüket.

Ötven — száz esztendővel később hasonló módon kezdtek el eszmélni a „népek börtöné”-nek még elfelejtettebb lakói, a cári Oroszország kis nemzetségei is, amelyek szerény kezdeményekre alapozva 1917 után a forradalom adta lehetőségekkel élve alig néhány évtized alatt számottevő népi-nemzeti kultúrákat teremtettek.

A legnemesebb törekvések egyik korai képviselője volt a múlt század közepén a komi nép tragikus sorsú klasszikus költője, *Iván Kuratov*¹. A komi nyelv, történelem és folklór avatott ismerőjeként a nemzeti hagyományok szellemében szerette volna népét jobb és emberibb élet felé vezérelni. Hozzá hasonló formátumú és készültsgű személyiséget a XIX. század második felében nem is találunk a többi kis lélekszámú nemzetiség soraiban, ahol az öntudatra ébredés első jelei csak a

* (A cikk a III. Nemzetközi Finnugor Kongresszuson elhangzott előadás változata.)

¹ Художественной произведения I. (Szépirodalmi művek), Сыктывкар, 1939.

Доронин П.: И. А. Куратовлөн творчество (Kuratov életműve), Сыктывкар, 1939.

századforduló táján tapasztalhatók. A „holt lelkek” világában, a rendkívüli elmaradottság és tudatlanság körülményei között léptek színre az első „inorogyec” felvilágosítók, írogató tanítók, tudós költők, akik részben oroszul, részben anyanyelvükön írtak szociális és politikai tartalmú műveket, s ugyanakkor figyelemmel és szeretettel fordultak a népi tradíciók felé is. Álmaikat és elképzeléseiket népük fel-emeléséről azonban nem valószínűsíthették volna meg radikális társadalmi változások nélkül. A magasabb rendű emberi élet, a nemzeti lét megteremtésének a közelmúlt rab népeinél 1917 után épp az irodalom vált egyik legfőbb eszközévé, amely mind-egyikük számára bizonyíthatta nyelvük és szellemük életképességét. E kis nemzeti irodalmak létrejöttére csak a közelmúltban figyeltek fel komolyabb formában, a genezis körülményei — melyeknek vizsgálatában a magyar, a finn és az észti analógiák számottevő segítséget jelenthetnek — viszont még meglehetősen tisztázatlanok, ill. meglehetősen sematikus módon magyarázottak.

„Az utóbbi 20—30 évben — írja 1958-ban egy felfedező, *D. Romanyenko* szovjet irodalomtörténész — az Orosz Föderációban irodalmak alakultak ki, amelyek a világ nem ismer. Olyanok pl. mint a burját, kalmük, komi, mari, tuvai, udmurt, csuvas, hakas, jakut és mások. Szemünk láttára születik és kap erőre a Messzi-Észak és a Távol-Kelet régen legkiszemmisettebb népeinek irodalma: a manysi, a nyenyec, az evenk, a komi-permják.”²

A megemlített népek között szerepel a komi, a mari, az udmurt, a manysi és a komi-permják, s ha ezt a sort kiegészítjük még a mordvinokkal, a chantikkal és a nyenyecekkel, előttünk állnak az ún. „fiatal írásbeliségű” uráli népek (néhány egészen kis lélekszámú, ill. írásbeliség nélküli nép kivételével)³, amelyeknek irodalmát a szovjet határokon túl valóban nem ismeri a világ, és nem tanulmányozza az irodalomtudomány.

Valamennyien „október gyermeke”-i, szülőik az orosz irodalom és a nemzeti népköltészetek — olvasható az ötvenes évek helyi kiadványaiban, hivatalos irodalomtörténeteiben, amelyek mindennemű differenciálás nélkül ugyanazon kaptafára húzzák az egyes nemzeti irodalmakat, a szovjet-orosz irodalomtörténet periódusaihoz, irányzataihoz és műfajaihoz igazítva mindegyiküket.⁴

Bár többé-kevésbé érvényeseknek tekinthetők e megadott keretek, közös tendenciák; mélyebbre ásva még több egyezést, azonos jelenséget, a születő irodalmakra szélesebb körökben is jellemzőbb jegyet találhatunk, amelyek összegezve összefoglalóbb, általánosabb következtetésekre is lehetőséget adnak.

Szolgáljon a fejtegetések kiindulópontjául néhány tény. A Joskar-Ola-i Nemzeti Színház 2 mari nyelvű előadással zárta az 1968/69-es évadot. *Szapajev* szép zenéje és *Csavajn* klasszikus drámája ötvöződik egybe az Akpatir című mari nemzeti operában, amely a mari nép történelméből veszi tárgyát. *Nyikolajev* pergő és szellemes színjátékában viszont a közelmúlt mari falva elevenedik meg a színpadon, a Szalika a mari lakodalom és a mari népdalok sorának művészi rangú keretbe foglalása, maga a hiteles mari folklór.

1908-ban jelent meg az udmurt irodalom első fecskéje, *Mozsgin* Szökevény című elbeszélő költeménye, amely egészében egy népmondán alapul, majd 1915-ben

² Романенко Д.: Рождение романа (Вопр. литературы, 1958. II.)

³ Младописьменные языки народов СССР. Москва—Ленинград, 1959.

⁴ Очерк истории мордовской советской литературы. Саранск, 1956.

Очерки истории удмуртской советской литературы. Ижевск, 1957.

Очерки истории коми литературы. Сыктывкар, 1958.

napvilágot lát *Pan Rejmit* drámája, az Es-Terek, amely az udmurt nép régmúlt történetéből dolgoz fel egy epizódot.

1969-ből kelteződik a manysi *Juvan Sesztalov* poémája, amelynek címe önmagáért beszél: Medveünnep. A költő népe folklórjának legismertebb műfaját, szokását emeli benne az irodalom szférájába.

A példák sorolását hosszasan folytathatnánk a komi *Szavin* és *Zsugil*, a mordvin *Dorofejev* és *Morszkoj*, a komi-permják *Zubov*, a manysi *Jevrin*, a chanti *Lazarjev* és a nyenyec *Noho* folklór, ill. történeti ihletésű vagy témájú műveinek előszámlálásával.

Az adatok azonban így is elegendőek annak bizonyítására, hogy a fiatal írásbeliségű uráli népek irodalma születése pillanatától a nemzeti tradíciókból táplálkozik, s mai irodalma is elszakíthatatlan szálakkal kötődik a folklórhoz és a történelemhez. (Nem felel meg tehát egészen a valóságnak sem az 1917-es kezdet abszolutizálása, sem az orosz irodalom kizárólagos mintául szerepeltetése, mivel pl. az 1915-ben kiadott — de már korábban elkészült — Es-Terek legalább annyira követi *Shakespeare*t, amennyire *Puskint*.) E kérdés vizsgálatánál tévútra vezethet mindenemű leegyszerűsítés, csak a kor, az alkotó és a mű hármasságának együttes vizsgálata lehet eredményes, adhat helyes választ.

A kis uráli irodalmak esetében a folklór nem egy alkalommal egyben a történet-tudománynak is forrása. Az uráli népek történelmének korai szakaszaira vonatkozólag — írásos történeti dokumentumok hiányában — többször csak a folklór segítségével lehet, igen körültekintő elemzés után, bizonyos következtetéseket tenni. Egészen pontos s minden részletében megbízható történeti szakmunka kizárólag a folklór alapján természetesen nem írható, ezért a régmúlt történetét kellő alapos-sággal az írók sem tanulmányozhatják.

Az uráli irodalmak születése idején, tehát a XX. század elején az uráli népek történelmével kapcsolatos tudományos igényű kutatások a kezdet kezdetén tartottak,⁵ szervezett folklórgyűjtő és kiadó tevékenységet pedig főként csak külföldi tudósok folytattak,⁶ ezért az úttörő írók csak a maguk szerény ismeretei és igen csekély forrásanyag birtokában írhatták meg első műveiket. Főként ezek az okok magyarázhatják az 1917 előtti korszak áltörténeti és álnépi műveinek keletkezését, a komi *Zsakov*⁷ és *Lebegyev*⁸, az udmurt *Jakovlev* és a mari *Csavajn* zsengeinek megalapozatlanságát, a valódi történetiség és népiség hiányát. A szerzők szándéka azonban feltétlenül érthető és becsülendő, semmibe vett és megvetett népüket jelentős és nagy múltú népként akarták láttatni, s csak a szükséges ismeretek, a költői és írói felkészültség hiányai miatt kerültek tévútra. Az ismert udmurt népmondából *Pan Rejmit* pl. csupán a főszereplő nevét őrzi meg drámájában, Es-Terek jellemében és tetteiben is messze kerül mondabeli megtestesítőjétől, valamint a történetileg

⁵ Луппов П. Н.: Христианство у вотяков со времен первых исторических известий о них до XIX века. Вятка, 1901.

Лыткин Г. С.: Пятисотлетие Зырянского края (Журнал Министерства Нар. Просвещения. СПб, 1883).

Мельников П. И.: Очерки мордвы. (Русский Вестник, 1867, 1869.)

Спицын: К истории Вятских инородцев. Вятка, 1888.

⁶ „A finnugorság kutatásának története” (Hajdú Péter: Finnugor népek és nyelvek. Budapest, 1962.)

⁷ Жаков К.: Мудрый Памь. СПб, 1910.

Жаков К.: Атамань Шыпича. СПб, 1910.

⁸ Лебедев М. Н.: Последние дни Перми Великой. СПб, 1907.

hitelesíthető kortól és eseményektől is. Ugyanezt lehet elmondani *Lebegyev* korai alkotásairól is. A nemzeti irodalmak első termékeiben tehát gyakran csak a hős neve valódi, de előfordul az is, hogy a költők teljesen fiktív személyt mozgatnak irreális környezetben.

Szemben a folklór és a történelem alakjainak és eseményeinek túlzottan elromantizált, heroizált és illuzionikus felfogásával a forradalmat követő években az irodalmi alkotásmód másik véglete érvényesül, amely a tények változtatás és válogatás nélküli rögzítésében, naturális leírásában nyilatkozik meg. A nagy történeti fordulat legaktuálisabb tennivalói dialogizált brosúrák formájában szólnak meg a színpadokon (pl. a mordvin *Zavalisin*⁹ és *Csesznokov* „drámái”), a népi szokások, a falusi élet szociális mozzanatokot tartalmazó jelenetei sokszor csak igen csekély írói megformálás révén minősülnek irodalommal.

Míg az előbbi esetben az írók inkább csak óhajtott igényeket próbáltak kielégíteni naiv romantikájukkal és saját iniciatívájukból, addig az utóbbi esetben a társadalom tényleges szükségletéről volt szó, az esztétikum nélküli naturalizmust a sürgősség és az aktualitáskényszer is magyarázza. Sem az egyik, sem a másik esetben nincs szó még valódi irodalomról, a folklór és a történelem, ill. a puszta valóság feldolgozása, megjelenítése vagy csak ürügy az alkotásra, vagy agitációs, didaktikus célokat szolgál.

A fiatal irodalmak jellegzetes gyermekbetegségeiket hamarosan kiheverték. A folklór adaptációja, értelmezése fokról fokra módosult, a népdal, a népmese, a népmonda, a népi színjáték egyre kevésbé szolgált közvetlen feldolgozás tárgyául, viszont egyre mélyebben hatott szellemével, szemléletével, formai, nyelvi megoldásaival. Az udmurt *Gerd Kuzebaj*¹⁰ és *Asalsi Oki*¹¹ költészete, a komi *Csisztaljov*¹² versei, a mordvin *Kirillov*¹³ elbeszélő költeménye, a mari *Nyikolájev*¹⁴ színművei a népi hagyományok gondos tanulmányozásáról, tökéletes ismeretéről vallanak, — igaz költői alkotások valódi nemzeti színekkel. Ugyanez mondható a manysi *Sesztalov*¹⁵ műveiről is, melyekben magasrendű művészté lényegítve jelen van a kicsiny kis északi nép teljes világa. Mindez részben a mesterségbeli tudás és igényesség növekedésének az eredménye, másrészt pedig annak a nagyarányú folklórgyűjtő és kutatómunkának is, amelyből a költők többsége kivette a részét. Napjaink költészetében a folklór főként színező, hangulatkeltő, stilisztikai elemként szerepel, a költői — írói műhelyek szuverénül kezelt és alkalmazott aranyalapjává vált. Az udmurt *Bajtyerjakov*,¹⁶ a komi *Juskov*,¹⁷ a mari *Kolumb*,¹⁸ a mordvin *Radajev*,¹⁹ a komi-permják *Karavajev*,²⁰ a manysi *Tarhanov*,²¹ a chanti *Szaltikov*²² és a nyenyec

⁹ Завалишин Ф. И.: Мезень колга атысь торась коммунистты мархта. (Miről beszélt az apó a kommunistával?) Москва, 1923.

¹⁰ Сяськаськись музъем (Virágzó föld). Ижевск, 1928. (verses kötet)

¹¹ Сюрес дурын (Az úton). Москва, 1925. (verses kötet)

¹² Олӧм вояс (Leélt évek). Сыктывкар, 1936. (verses kötet)

¹³ Валске Сура лангсо (Hajnal a Szurán) ?, 1934.

¹⁴ Салика [név]. Йошкар—Ола, 1938.

¹⁵ Миснэ [néв] Тюмень, 1961. (verses kötet)

¹⁶ Сюлэмме кузьмасько (Szívemet ajándékozom). Ижевск, 1965. (verses kötet)

¹⁷ Сӧлӧм петас (Szívem sarjai). Сыктывкар, 1967. (verses kötet)

¹⁸ Эре чоҥешташ, чоҥешташ (Mindig repülni, repülni). Йошкар—Ола, 1965. (verses kötet)

¹⁹ Сияжар [néв]. Саранск, 1960. (elbeszélő költemény)

²⁰ Менам рассэз (Az én ligeteim). Кудымкар, 1968. (verses kötet)

²¹ Первая завязь. Тюмень, 1963.

²² Самэм арийл (Dalol a szív). Тюмень, 1964. (verses kötet)

*Juganpelik*²³ modern költészetében is jelen van a népköltészet, de nemcsak külső, hanem díszként, hanem a vers sejtjeiben, áthatva a költők mentalitását a legmodernebb témák kifejtésekor is.

Módosult időközben az írók történeti felfogása is, s a nehezen felderíthető, homályos távoli múlt felől egyre inkább a dokumentumokból is szemügyre vehető közelebbi múlt és a személyesen is ismert közvetlen „tegnap”, majd a jelen felé fordult érdeklődésük. A XVII. és a XVIII. század nagy parasztháborúinak a Volga és Káma környéki uráli népek tevőleges részt vevői voltak, a folklór mellett írásos források is tanúskodnak e tényről. Az udmurt *Kedra Mitrej*²⁴ és *Konovalov*,²⁵ a komi *Szavin*²⁶ és *Frolov*,²⁷ a mari *Csavajn*²⁸ és *Olik Ipaj*,²⁹ a mordvin *Kirillov*³⁰ és *Kutorkin*³¹ közelebbi múltban játszódó történeti művei figyelmet érdemlő irodalmi alkotások. A legrangosabbnak tartható írói teljesítmények a közelmúlt krónikái, az érlelődő forradalom és az életforma váltás személyes emlékekben is gazdag korának hiteles, helyenkint erőteljes rajzú, esztétikailag is értékes freskói. Az udmurt *Petrov* „Vuzs-Multan”-ja, a komi *Juhnynin* „Vörös szalag”-ja, a mordvin *Kutorkin* „Almafa a nagy útnál”-ja, a mari *Csavajn* „Elnet”-je, a komi-permják *Lihacsov* „Miros — a falu fia” című regénye, a manysi *Sesztalov* „Kék vándorutak”³² és a nyenyec *Isztomin* „Utolsó vándorút” című kisregényei, valamint a chanti *Rugin* elbeszélései („Üldözés”) a fiatal írásbeliségű uráli irodalmak eddig elért legmagasabb csúcsai. Művek sora szól a forradalomról, a polgárháborúról, az új faluért folytatott harcokról — amely ma már történelem, de behatóan ismert, átélt, dokumentumokban is igen gazdag korszak. Sajnos a szemantizmus, a kész receptek, az osztályharc és a hősök ábrázolásának szürke egyhangúsága és ismétlődése mögött időnkint eltűnik a tehetség és egyéniség, a tucat termékek közül azonban így is kimagaslanak az udmurt *Medvegyev*,³³ a komi *Fjodorov*,³⁴ a mordvin *Kirdjaskin*³⁵ és *Dorogojcsenko*³⁶, valamint a mari *Sketán*³⁷ tegnapot idéző regényei. A színvonalasabb történeti művek az időbeli egybeesés ellenére sem azonos téma egymást fedő variációi. Egészen más mű-jellegében, hangulatában és stílusában is pl. *Konovalov* Gajan című regénye a Pugacsov felkelés udmurt részt vevőiről, mint *Csavajn* Akpatir című drámája Pugacsov mari szövetségeseiről. Szinte egy időben játszódódnak a fentebb kiemelt jelesebb művek is (*Petrov*, *Juhnynin*, *Kutorkin*, *Csavajn*, *Lihacsov* regényei), mégis merőben eltérő alkotásokról van szó, amelyek tartalmukban és formájukban is nemzetiek, s egyben egyedi irodalmi alkotások is.

²³ Харп (Északi fény). Свердловск, 1969. (verses kötet)

²⁴ Секыт зйбет (Nehéz iga). Ижевск, 1929. (regény)

²⁵ Гаян [név]. Ижевск, 1936. (regény)

²⁶ Куломдинса бунт (A külömi lázadás). Сыктывкар, 1928. (elb. költemény)

²⁷ Шыпича [név]. Сыктывкар, 1941. (dráma)

²⁸ Акпатыр [név]. Йошкар—Ола, 1935. (dráma)

²⁹ Яндиярын илышыже (Jandijar élete). Йошкар—Ола, (?), (elb. költemény)

³⁰ Литова [név]. Саранск, 1940. (dráma)

³¹ Ламзурь [néв]. Саранск, 1941. (elb. költemény)

³² Синий ветер каллания. Свердловск, 1964; Кék vándorutak. Budapest, 1969.

³³ Лёзя бесмен (A lözai mezsgye). Ижевск, 1932.

Кыйкар бамын (A Kijkar oldalán). Ижевск, 1934. } (regénytrilógia)

Бадзым нунал (A pagu nap). Ижевск, 1959.

³⁴ Кыа петыгөн (Virtadatok). Сыктывкар, 1959—1962. (regény)

³⁵ Кели Мокша [néв]. Саранск, 1953.

³⁶ Большая Каменка [néв]. Москва, 1926.

³⁷ Эренгер (néв). Йошкар—Ола, 1933.

Az elmondottak alapján joggal állítható, hogy a folklór és a történelem meghatározó szerepet játszik valamennyi fiatal irodalmú uráli nép esetében. E népek önmaguk mélyebb megismerése révén váltak öntudatos, felnőtt közösségekké, egyéni színeikkel, hagyományaikkal, múltjukkal lettek megbecsült tagjai a szocialista társadalomnak, egyéniségüket legmértőbben irodalmuk prezentálhatja a világ előtt. Van azonban egy olyan sarkalatos kérdése nemzeti létüknek, amely legsajátabb és legegységibb tulajdonuk, amely meghatározza a népet is, irodalmát is — ez pedig a nyelv.

A Joskar-Ola-i Nemzeti Színház mari nyelvű előadásait zsúfolásig telt nézőtér előtt tartja, az Akpatir és a Szalika népszerűségét az évek és az évtizedek mit sem csökkentették. A szikativkári televízió nap mint nap kapja a leveleket komi nézőitől, akik *Szavin* mindig is közkedvelt műveinek újra és újra műsorra tűzését kéri. A nemzeti nyelven kiadott irodalom hetek alatt eltűnik az Autonóm Köztársaságok könyvüzleteiből, a folyóiratok napok alatt elkelnek.³⁸ Igazi érdeklődés és szeretet él tehát az uráli népek körében saját irodalmuk, kultúrájuk iránt, s noha a nyelvjárási térkép mindegyikükénél tarka, az udmurt, a komi, a mari és a mordvin falvak népe érti, igényli, és olvassa az irodalmi nyelven írt műveket.

A forradalom előtt publikáló, nemzetiségekből származó tudósok, írók — az udmurt *Verescsagin*³⁹ és *Pan Rejmit* (aki *Kedra Mitrej*-jel, ill. *D. Korepanov*-val azonos), a komi *G. Sz. Litkin*⁴⁰ és *Zsakov*, a mordvin *Jevszjev*⁴¹ és *Dorofjev*⁴² — az esetek túlnyomó többségében — csak oroszul jelenthették meg műveiket, a nemzeti nyelv használatára — korlátozások nélkül — csak a forradalom után nyílt mód. Sok vita, huzavona közepette formálódtak a nemzeti írásbeliségek, alfabetikumok,⁴³ az irodalom nyelvének kialakítása sem történt harc nélkül, de végül is nyugvópontra jutottak a viták, s egyre inkább megszilárdult mindenütt a központi vagy a többség által beszélt nyelvjáráson alapuló nyelvi norma, az irodalom, az oktatás, a sajtó és a rádió nyelve.

A nemzeti nyelven megjelenő irodalmak legjobb alkotásait oroszra is lefordították — sajnos igen gyakran minősíthetetlenül. (A harmincas évektől napjainkig jellemzi ez a felelőtlenség, henyesség és pontatlanság a kis nemzetiségek nyelvéből készült orosz fordításokat, amelyek — igen kevés kivételtől eltekintve — gyenge tartalmi kivonatok, megcsonkított, meghamisított változatai az eredeti műveknek.)⁴⁴ A nemzeti irodalmak azonban ily módon is hatalmas olvasótábor előtt válhatnak és válnak ismertté. A mai írók legtöbbször már oly kitűnően tud oroszul, hogy bizvást tarthatóak kétnyelvűeknek. Közülük egyesek, hogy elkerüljék műveik kilúgozását,

³⁸ Молот, Ижевск (udmurt nyelvű havi folyóirat); Войвыв кодзу, Всыктывкар (komi nyelvű folyóirat); Сятко, Саранск (erza-mordvin nyelvű 2 havonta megjelenő folyóirat); Мокша, Саранск (moksa-mordvin nyelvű 2 havonta megjelenő folyóirat); Ончыко, Йошкар-Ола (mari nyelvű 2 havonta megjelenő folyóirat); Инява, Кудымкар (komi-permjákul megjelenő évi almanach).

³⁹ Вотяки Сарапульского уезда Вятской губернии. СПб, 1889.

Вотяки Сосновского края. СПб, 1886.

⁴⁰ Зырянский край при епископах Пермских и Зырянский язык. СПб. 1889.

⁴¹ Образцы мордовской народной словесности. Казань, 1897.

⁴² Песни и думы народного учителя. Москва, 1912.

⁴³ Корепанов Д.: Процесс классовой борьбы на фронте развития удмуртского литературного языка (Труды НИИ, Ижевск, 1935).

Закономерности развития литературных языков народов СССР в советскую эпоху. Москва, 1969.

⁴⁴ Осып Шабдар: Доля женская. Йошкар — Ола, 1959.

egyre többször vállalkoznak a fordításra maguk (pl. az udmurt *Kraszilnyikov*, a komi *Fjodorov*, a mari *Kazakov*, a mordvin *Abramov*, a manysi *Sesztalov*, a nyenyec *Isztomin*). Hamarosan választút elé kerülhetnek a nemzeti irodalmak legjobbjai, kérdéssé válik, érdemes-e anyanyelven megírni a helyi kiadónál csak kis példányszámban megjelenő, s csak szűkkörű közönség számára érthető művet akkor, mikor valamelyik központi kiadó számára oroszul írva sokkal nagyobb olvasótáborra számíthatnának. Különösen nehéz helyzetben vannak az egészen kis népek kiemelkedő költői és írói, mint pl. *Sesztalov*, akit manysiul legfeljebb csak néhány ezren, oroszul viszont milliók olvashatnak. („Kék vándorutak” című kisregénye pl. az „újságregény” sorozatban másfél milliós példányszámban látott napvilágot.) Egyre több az olyan író, aki már csak oroszul ír, s anyanyelvén egyáltalában nem publikál.

Roppant nehéz kérdésről van szó, amelytől a nemzeti irodalmak jövője függ. Ha egyrészt érthető is az írói ambíció: minél nagyobb tömegeknek írni, másrészt a veszteség sem csekély. A nagy nemzeti irodalmak nem utolsósorban épp nyelvük által nagyok. A legmodernebb témáról szóló műben is épp az anyanyelv révén évezredek hagyományok, képek lehetnek jelen, amelyek egyéniséggé és egyedülállóvá tesznek bármilyen kis lélekszámú népet is. Igaz, akadnak meggondolkoztató kivételek (pl. az oroszul író kirgiz *Ajtmatov* és a csukcs *Ritheu*, vagy — távolabbra menve — az európai nyelveken szóló afrikai irodalmak) —, esetükben azonban a nemzeti jelleg (téma, miliő) oly erős, hogy a mű az anyanyelv támaszát is nélkülözi — valamennyire. Amennyiben a nyelvekon irodalmak művelői felhagynak a nemzeti folklór és történelem tanulmányozásával és korszerű kiaknázásával, s az anyanyelv vonzásköréből is kiszakadnak — az irodalmak léte is veszélybe kerülhet, létjogosultságuk is vitatható lesz.

A magyar, a finn és az észti irodalom éppen azáltal vált a világirodalom részévé, hogy nemzeti irodalom. A fiatalabb írásbeliségű uráli népek irodalma is csak nemzeti bázison nőhet tovább, válhat jelentősebbé, méltóvá a világ figyelmére.

ON THE SOURCES OF YOUNG URALIC LITERATURES

by

PÉTER DOMOKOS

Hungarian, Estonian and Finnish literature emerged through a program making these nations (including language, folklore and history). Mutatis mutandis — under similar circumstances did the literature of the other Uralic peoples develop and take form whose literacy was born recently. From sophisticated, pseudo-populistic and pseudo-historical works through real folkloristic and historical ones do the modern Komi, Udmurt, Mari, Mordvinian, Mansi, Chanti and Nenets literatures make their progress toward literatures with more subtle adaptation and interpretation of tradition.

A NYENYEC GÉGEZÁRHANGOK ÉS A MAGYAR ÚT SZÓ EREDETE

MIKOLA TIBOR

Mint ismeretes, a nyenyecben kétféle gégezárhang van. Az úgynevezett nazalizálható gégezárhang csak szó végén fordul elő s valamely nazálissal váltakozik (*m, n, ŋ, ɲ*), pl. *šū* 'kőd' ~ *šūn-*, *šūñ*, *šūɲ* stb. A nem nazalizálható gégezárhang szó végén és szó belsejében egyaránt állhat, pl. *ŋa''ŋū* 'réce', *pādar* 'papír'. A szóbelseji gégezárhang mindig változatlan marad, a szóvégi (") azonban különféle változásoknak van alávetve. A leggyakrabban *d*-vel vagy *s*-szel váltakozik, pl. *ši* 'alák' ~ *šid-*, *man* 'csomó' ~ *manas-* stb. Minket most a nem nazalizálható gégezárhang története érdekel, s ezért megvizsgáljuk az elég gyakori *mā* 'sátor' ~ *mād-* típusú névszók ragozását, s levonunk néhány következtetést az (") keletkezésére nézve. Végül állást foglalunk *út* szavunk eredetével kapcsolatban, mely szavunk (")-t tartalmazó szamojéd névszókkal van etimológiai összefüggésben.

A *mā* szó ragozása egyes számban a következő:

Nom. *mā*

Gen. *mād*

Acc. *mādm*

Dat. *māt*

Loc. *mākana*

Abl. *mākad*

Prolat. *mā''amna*

Álljon itt a possessiv ragozás néhány alakja is:

mā''mī 'sátram'

mā''al 'sátrad'

māta 'sátra' stb.

Az írásképp alapján azt hihetnénk, hogy a *mā''amna*, *mā''al* szavakban az (") intervokális helyzetben áll. Azonban a második *a* nem képez szótagot, s csak a nehezen kimondható szótagvégi -''l kiejtését van hivatva megkönnyíteni. Szigorúan fonematikus lejegyzés esetén *mā''mna*, *mā''l* volna a helyes írásmód. TERESCSENKO így ír erről a szótagot nem képező magánhangzóról: (NRSI. 864): „Гласный, следующий в большеземельском и западных говорах после гортанного смычного, является очень кратким (сверх- или ультракратким): *ла''āмдик* 'терпеливый' (ср. *ламдик* 'низкий'); *ня''āv* 'устье' (ср. *няв* 'мой товарищ'). В отличие от других кратких гласных ультракраткие гласные не образуют слога. В говорах, расположенных восточнее Уральского хребта, краткий неслоговой гласный после неназализованного гортанного смычного (как и сам гортанный смычный) обычно не произносится.”

E példákból láthatjuk, hogy mind a primér esetragok, mind a birtokos személy-

ragok az első, az (")-re végződő tőhöz járulnak, csak a genitívust és accusatívist képezzük a második, *d*-s tőből. Egyes esetekben a gégezárhang nem mutatkozik (*māt'*, *mākana*, *mākad*, *māta*), de fölteszik, hogy *e* ragok *t*, *k* hangja korábbi " + *d*, ill. " + *χ* hangkapcsolatból fejlődött ki (vö. pl. HAJDÚ, ALH. VII, 265).

Fölmerül a kérdés, hogy a *t (> mai *d*), *s (és föltehetőleg még *k, *p) hangok először a nominatívusban változtak-e (")-vé, s hogy ilyenformán a többi esetekben analogikusan jelent-e meg a gégezárhang. Erre a kérdésre nemmel válaszolhatunk. Az erdei nyelvjárásokban ugyanis több példát találunk arra, hogy a nominatívusban még változatlanul megvan a *t*, *s* tövéghangzó, ugyanakkor amikor a függő esetekben már végbement a változás. Lássunk néhány példát: (Lehtisalo 90, 134) *pētarā pōñkna šēnsāmi wēšā māt χālapārχa* 'in der Mitte des Waldes ist das eisartige, eiserne Zelt des Waldriesen'. A nominatívus tehát *māt*. (90, 83) *kañita mēna pu,ušā mā^ot čūjpōj kajā* 'alle begaben sich in das Zelt der einzelnen alten Frau' (90, 85) *šē^{ew} čīmā mā^okta kēštu* 'Siebenklafter begibt sich nach Hause'. A helyhatározói esetekben tehát (°), egy *h*-szerű hang lép a szótagvégi mássalhangzó helyére. A tundrai nyelvjárásokban a szótagvégi mássalhangzó (*t*, *s*, ?*k*, ?*p*) ezekben az esetekben teljesen eltűnik: *mākana*, *māta* stb. Az erdei nyelvjárások ezen *h* hangja Verbov kézírataiban is fölbukkan: nom. *mā*, gen. *mat*, acc. *matm*, dat. *mā^ht*, loc. *mā^hkana*, abl. *mā^hkat*, prol. *mā^hamna*. Tekintettel arra, hogy az erdei nyenyec ilyen szópárait mint pl. *māt* 'sátor' — *mā^ht* 'sátorba' (lásd fentebb Lehtisalo példáit!) csak ez a *h* különbözteti meg egymástól, aligha tarthatjuk helyesnek, hogy ezt a (°) = *h*-t mint fölösleges diakritikus jelet általában elhagyják.

Mindezek alapján megállapíthatjuk, hogy a *t*, *s*, *k*, *p* hangok gégezárhanggá válása először a szó belsejében ment végbe. Mivel azonban a folyamatos beszédben a szóvégi hangok is igen sokszor szóbelseji hangként viselkednek (sandhi!), a változás nem sokkal később a nominatívusra is áterjedt. Itt mindjárt megemlítjük, hogy ezt a *h* hangot az (") variánsának tartjuk. Erre lentebb még visszatérünk.

Ezek után rátérhetünk annak a vizsgálatára, hogy miért változtak egyes *t*, *s*, *k*, *p* hangok " ~ *h*-vá, amikor mások változatlanul maradtak. Vannak ugyanis kéttövű szavak mint pl. *mā*" — ~ *mād*, s vannak egytövűek: *χāda* 'nagyanya' stb. Az utolsó szótag mássalhangzójának ez a kéttös viselkedése nyilván a szóvégi magánhangzó minőségétől függ. Tudjuk, hogy az -*a*, -*ā* megmaradt a nyenyecben, az -*e* azonban lekopott. Ezt több példával igazolhatjuk: finn *kala* 'hal' ~ nyenyec *χale*, fi. *koira* 'kutya' ~ nye. *χōra* 'hím', fi. *isä* 'apa' ~ nye. *ñise*, de fi. *hapsi* 'haj' ~ nye. *ñäept*, fi. *vesi* 'víz' ~ nye. *jī*", lp. *gossá* 'köhögni' ~ nye. *χō*" 'köhögés' stb. Úgy látjuk tehát, hogy a gégezárhangok -*e* tövű szavakban keletkeztek.

A gégezárhangok kialakulása föltehetőleg azzal indult meg, hogy a második vagy harmadik nyílt szótag szóbelseji *e* hangja kiesett, kb. úgy, mint a finn kéttövű névszók partitívusában: *vete-tā > *vettä* 'víz'. Az *e* végű nyenyec szavak *e*-je több esetben is szóbelseji nyílt szótagba került, pl. loc. *mātekana, abl. *mātekata, prol. *mātemana*. A genitívusban és accusatívusban a második szótag valószínűleg zárt volt: *māten, *mātem. Az *e* kiesése után a kérdéses esetek ilyen alakúak lehettek: loc. *mātkana, abl. *mātkata, prol. *mātmana.

E folyamat eredményeképpen azonban olyan hangkapcsolatok jöttek létre, amelyek a nyenyec hangkombinatorikus rendszerben addig ismeretlenek voltak. Az uráli *tk, *sk és *šk hangkapcsolatok már korábban kiküszöbölődtek. A *tk és *sk *t*-vé egyszerűsödött (vö. COLLINDER, CompGr. 85, 101), az *šk* *s*-szé vált (i. m. 97).

tm már az alapnyelvben sem volt. Miért nem maradtak meg ezek az új hangkapcsolatok? Miért jöttek létre e hangkapcsolatok első tagjából az új „*h*” hangok?

A fölített kérdésekre a következő módon kísérelünk meg választ adni. A nyenyec nyelv e korban (a gégezárhangok kialakulása idején) nyilván szegény volt mássalhangzókapcsolatokban, s az újonnan létrejötteteket lehetőleg kiküszöbölte. A *tk*, *sk*, *tm* stb. hangkapcsolatok változatlan megtartása csak akkor lett volna célszerű, hogyha nagyobb mennyiségű olyan minimális szópár létezett volna, amelyek csak az *sk—tk*, *sm—tm* stb. ellentétben különböztek volna egymástól. Szokatlan talán, hogy az oppozíciókat *sk—tk* stb. formában szerepeltetem, tudjuk azonban, hogy az oppozíciók bizonyos körülmények között elvesztik érvényüket, neutralizálódnak. Ez a neutralizáció megtörténhet szó elején, szó végén, intervokális és adkonszonantikus helyzetben stb. A finnben pl. a második szótagtól kezdve megszűnik az *a—ä*, *o—ö* stb. ellentét. Az oroszban neutralizálódik szó végén a *b—p*, *d—t* stb. oppozíció. A szelkupban a szóvégi *p—m*, *t—n*, *k—ŋ* ellentét vesztí el szerepét. Ilyenkor csak az a fontos, ami az oppozíció tagjaiban közös: a finn példában a nyelvtálas, az oroszban az orális zárhang képzési helye, a szelkupban a zárhang képzésének területe.

A nyenyec nyelv vizsgált hangkapcsolataiban véleményünk szerint a neutralizáció egyik speciális fajtája ment végbe. A mássalhangzó-előtti zöngétlen zárhangok (C_h -val fogjuk jelölni őket) mind neutralizálódtak. Ennek oka az lehetett, hogy — mint föntebb már utaltunk rá — prekonszonantikus helyzetben nem volt szükség az *s—t*, *t—k* stb. ellentét fenntartására. E prekonszonantikus zöngétlen mássalhangzók azonban nem eshettek ki, mert akkor pl. a $CVC_hC_hV—CVC_hV$, $CVC_hCV—CVCV$ ellentétek feloldódtak volna, s ez több minimális pár egybeesését, több új homoníma létrejöttét okozta volna. Ezért a nyenyec zöngétlen mássalhangzókból csak az maradt meg e helyzetben, ami közös bennük: a hangrés nyitva van, s a kiáramló levegő valahol egy akadályt (zárt vagy rést) küzd le. A zöngétlen mássalhangzók vezérfonémáját tehát nyílt hangréssel és egy — akármilyenféle — akadály leküzdésével kellett képezni. A nyenyecben ez a neutralizációs folyamat igen ökonomikus úton ment végbe: a két szükséges hangképzési mozzanat kombinálódott egymással, s ez a kombináció a következő mássalhangzó zöngés vagy zöngétlen jellegétől függően ment végbe. $V+C_h+zöngés C$ esetében a hangképzés így történik: a magánhangzó képzésekor a hangszalagok zöngéállásban vannak, a zöngétlen mássalhangzó képzéséhez a hangrés kinyílik, s valahol a toldalékcsoében akadály jön létre, melyet a kiáramló levegő leküzd, a zöngés mássalhangzó pedig már újra zöngéállásban levő hangszalagokkal artikulálódik. Ebben a hangtani helyzetben a vezérfonéma képzésének két szükséges mozzanata — egy akadály leküzdése, a hangrés kinyílása és záródása a két zöngés hang között — így kapcsolódik össze: mivel az akadály helye és milyensége irreleváns, a legcélszerűbb az volt, hogy maguk a hangszalagok alkossák az akadályt, amelyeknek amúgy is ki kell nyílniuk. A nyílás most már nem a zöngéállásból a nyílt állásba való sima átmenetként realizálódott, hanem a zárt hangszalagok felpattanásával. E folyamatnak köszönhetjük az ún. nem nazalizálható gégezárhangot („”), amely zöngés mássalhangzók előtt és szó végén (nyilván sandhi miatt) fordul elő, pl. *mā”mí* ’sátram’ (< *māimí < *mātemi).

$V+C_h+zöngétlen C$ esetében a neutralizáció kissé más módon ment végbe. A különbség abból adódik, hogy most az első mássalhangzó képzéséről a másodikra áttérve a hangrés nyitva marad, hiszen a második mássalhangzó is nyitott réssel ejtett zöngétlen hang. A vezérfonéma két szükséges képzési mozzanata ilyen

obi-ugor nyelvekben metatézis történt volna. Ilyenformán azonban a kamassz *a'd'e*, *ā'd'ži* szóbeljei (')-jét nehéz megmagyarázni. Minden jel arra mutat ugyanis, hogy a kamassz (') nem véletlenül jelentkezik egyes szavakban, hanem valamely (zöngétlen?) mássalhangzó maradványaként, vö. pl. finn *kuusi* 'Tanne, Fichte', vog. *χowt*, *kāyt* ~ kam. *ko'd* (COLLINDER, CompGr. 407. *kowsō-t tesz föl, de a vogul alapján a -*xw*- helyett inkább *γ-t, *k-t kel föltenni); koib. *putmo* 'Wange' ~ kam. *pū'ma* (SUST, XLIX, 141); magyar *fűj* stb. ~ kam. *pu'l'em*) <-*xγ*-, vö. K. DONNER, SUST. XLIX, 177) stb. Ezért *út* szavunk esetében valószínűbbnek látszik -*xγ*- (<-*xkt*-) föltételezése. Ebben az esetben pedig nincs akadálya annak, hogy *oyet•-, *oket•- alapformából induljunk ki, s ilyenformán a -*t*• elemet képzőnek tekintsük. A nyílt szótagbeli *e* kiesése után a -*γ*- szomszédságába kerülő -*t*- a magyarban megmaradt *t*-nek, vö. *két*, *fut* (~ finn *kaksi*, szelkup *pakta*). A nganaszan *noaja* így esetleg mégis idetartozhat, mint az egyetlen olyan szó, amely nem -*to*, hanem -*ja* képzőt vett föl. A nyenyec prekonsonantikus (") keletkezéséről főntebb elmondottak megerősítik e nézetünket, hiszen láthattuk, hogy az -"- zöngétlen mássalhangzóból keletkezett egy -*e*- kiesése után. A kamasszban föltehetőleg hasonló folyamatok mentek végbe.

A magyar és a nyenyec magánhangzók egybevetése azt igazolja, hogy a nyenyec *u* csak akkor felelhet meg a magyar *u*, *ú*-nak, ha a magánhangzókot kontrakció eredményének tartjuk. A magyar *u*-nak kétféle megfelelése szokott lenni a nyenyecben: rövid *ā* vagy pedig valamely normál hosszúságú magánhangzó (többsnyire *u*). Rövid *ā* van a nyenyecben akkor, ha a magyar *u*-nak a többi finnugor nyelvben rövid magánhangzó felel meg, pl. (a FUV. alapján) *csuk*, ? zürj. *čoktal*- ~ nyenyec *tākaha*; *fúr*, finn *pura*, vog. *pore*, *purā* stb. ~ nyenyec *pāre*; *húny*, mord. *koña*-, cser. *kume*-, osztj. *kōñ*- stb. ~ nyenyec *kāje*-. A különben is kétes, COLLINDERTől is megkérdőjelezett *húr*, *hurka* ~ nyenyec *χurku* etimológiáról semmi biztosat nem mondhatunk, hiszen más nyelvekből nem mutatták ki e szavak megfeleléseit. Lásuk most azokat a példákat, amelyekben a magyar és a szamojéd *u*, *ú* összevonás eredményének tekinthető: *fú*, *fűj* mord. *puwa*-, vog. *puw*-, osztj. *pōγ*- ~ nyenyec *pu*-; *fut*, ? cser. *pokte*- ~ szelkup *pakta*; *lyuk*, finn *loukko* stb. ~ nyenyec *loze*; *nyúl*, mord. *numolo*, zürj. *ñimal* ~ nyenyec *ñāwa*; *tud*, finn *tunte*- ~ nyenyec *tumta*; *ujj* 'Ärmel', votj. *suj*, vog. *tajt* stb. ~ nyenyec *t'u*-; *úszik*, finn *ui*- stb. ~ nyenyec *qu*-. Az etimológiák ezen második csoportjához annyit szeretnék hozzátenni, hogy a kivételesnek látszó nyenyec *tumta*- szintén kontrahált magánhangzót tartalmaz, mert a szó figyelmen kívül hagyott osztják megfelelésében -*η*- található: V. *tōñāmta* (vö. MIKOLA, NéprNyelvtud. VIII, 29). A sokat vitatott *ujj* 'Ärmel' szóra nincs mód itt részletesen kitérni. Mindenesetre a -*j*- geminálódott hiátustöltő is lehet a szóhoz rendszerint hozzájáruló birtokos személyragok előtt, s így talán ennek a szónak a magánhangzója is összevonódás által jött létre.

Megállapíthatjuk tehát, hogy a nyenyec *qu*-, *nud*- szó nem *wutta vagy *utta alapformára megy vissza, hanem *oyet•- (*oket•-)ra, amely szó harmadik magánhangzójának minősége teljesen bizonytalan.

ZU DEN STIMMBANDVERSCHLUSSLAUTEN DES NENZISCHEN UND
ZUM URSPRUNG VON UNG. *út* 'WEG'

von

T. MIKOLA

Der Verfasser ist der Meinung, dass der sogenannte nichtnasalisierbare Stimmbandverschlusslaut des Nenzischen durch Neutralisierung der präkonsonantischen und der auslautenden stimmlosen Verschlusslaute (*p, t, k, s*) entstanden ist.

Einige samojedische Entsprechungen von ung. *út* 'Weg' enthalten einen nichtnasalisierbaren Stimmbandverschlusslaut: nenz. *ηu*"; enz. B. *u*'; kam, *a'de*, *ā'dzi*; (ngan. *ηoajā*; selk. *wat*, *mū̃tte* wog. *ēkt*; ostj. *ōỹt̃*). Die ursprüngliche Lautgestalt dieser Wörter dürfte* *oγəto-* (**oketo-*) gewesen sein.

A PU *-K LATIVUSRAG FEJLEMÉNYEI A DÉLI SZAMOJÉDBAN

LABÁDI GIZELLA

1. A lativus és infinitivus kapcsolata közismert tény az egyes uráli nyelvekben. Vö. HAJDÚ: Mészöly Eml. 119—131. l. A szamojédból a legtöbb példát erre természetesen a nyenyec nyújtotta, de mivel az elmúlt évek gyűjtései révén más szamojéd nyelvekből is jelentősebb anyag áll rendelkezésünkre, érdemes tovább kutatnunk ezt az ősi genetikai összefüggést, annál is inkább, mert ezzel a PU lativusragok sorsára is fény derülhet.

A problémának a déli szamojéd nyelveket csak futólagosan érintő vizsgálata a szölkup infinitivus *-go* (északi), *-gu* (középső és déli nyelvjárások) képzője és a lativus-translativus *-go* (északi és középső nyelvjárások) ragja, valamint a kamassz szám-állapothatározók *-go*, *-yo* stb. eleme rokonságának, illetőleg a PU*-K lativus-raggal való összetartozásának lehetőségét villantotta fel. Vö. HAJDÚ: i. m. 128. l. A megszorodott szölkup szövegek adatai és egyes (a lativust tárgyaló) megoldási kísérletek (N. SEBESTYÉN IRÉN: ALH 7, 332 kk.; MIKOLA TIBOR: NéprNytud. XIII, 22. l.) azonban arra figyelmeztetnek, hogy a lativus és infinitivus kapcsolatának, illetőleg a PU*-K lativusragnak a nyomait az eddiginél szélesebb területen kell keresnünk.

2. Bár a szölkupban ismeretes az ún. célhatározó-infinitivus is (az infinitivushoz a megfelelő számú és személyű genitivusi Px járul, s ezt a lativus-translativus ragja = infinitivus képző követi, pl. *me-go* 'csinálni': *me-go-no-go* 'csinálnom', vö. HAJDÚ: ChrestSam. 142. l.), ennek használata nem túlságosan gyakori, helyette egyszerűen az infinitivus szolgálja a cselekvésre irányuló (absztrakt) cél kifejezését. Pl. *üüdlend maşyk kyba' qweelep tadgu* 'elengedsz engem kis halat hozni' (SZABÓ: NyK 68, 254. l.), *nił'z' i eëžō'p kadgu qweeraq* 'ilyen beszédet mondani hívtalak (titeket)' (i. m. 261. l.), *peläktj konnä pinnjti, qapičä ammonjijgo* 'a másik felét eltették, hogy később egyék meg' (HAJDÚ: ChrestSam. 153. l.) stb.

Az infinitivus egyéb elvont (lativusi irányú) határozó szerepét is betöltheti. Pl. *qēlīt qetgo tačalnj* 'halakat fogni képtelen' ~ 'halak fogására képtelen' (HAJDÚ: i. m. 153. l.), *njñj ukkjr tetipj na sumpiqo olamnj* 'akkor egy sámán varázsolni kezdett' ~ 'akkor egy sámán varázslásba kezdett' (i. m. 155. l.), *mazj'm kura'lžemant t'ep'to'rgu* 'engem mesélni kényszerítesz' ~ 'engem mesélésre kényszerítesz' (i. m. 207. l.), *elešpugu qala'xi* 'életben maradtak' ~ 'élni maradtak' (SZABÓ: i. m. 256. l.) stb.

3. A fenti adatok után, amelyek jól bizonyítják a *-go* infinitivus képző eredeti lativusi értékét, vegyük számba azokat, amelyek ezzel a *-go*-val azonos vagy ennek előzményére visszavezethető morfémtípust tartalmaznak.

A *-go* lativus-translativus ragos névszók az általunk elemzett mondatokban a következő funkciókat tölthetik be:

Transzitivus-mutativus: *eeži qweečdi i fa nadetqo* 'gyönyörű és szép leánnyá változott' (SZABÓ: i. m. 261. l.), *qantitqo talaltitqit* 'darabkákra törte (azokat)' (HAJDÚ: i. m. 154. l.), *piril sūq kēsīl pūtqo orimnē* 'magas acélkemény sziklává növekedett' (i. m. 155. l.), *āmē kuritqo pikēlpa, āmē tāpātqo pikēlpa* 'egyszer hermelinné, máskor mókussá fog átváltozni' (i. m. 156. l.) stb.

Essivus: *qandu-k paja-tko jiišplebe?* 'hogyan vegyem feleségül?' (SZABÓ: i. m. 260. l.), *nēnē sāntēk čelēnpitil nātālatqo omtēča* 'akkor újjá született leányként folytatta életét' (HAJDÚ: i. m. 157. l.), *nilēl solotal mātītqo omtēča* 'olyan arany sátorrá vált', tkp. 'olyan arany sátorként telepedett le' (i. m. 157. l.), *mat batrakitqo ilēmpak* 'ich habe als Knecht gelebt' (ERDÉLYI: Selk. Wört. 28a), *imat pētēk wentēk iligontitqo tačalkātīt* 'die Weiber können nicht mit unbedecktem Gesicht leben' (ERDÉLYI: i. m. 188b) stb.

Cél- vagy okhatározó: *kaažna čelt kwaja-mba šōōt awarmuu-tko* 'minden-nap elment az erdőbe a zsákmányért' (SZABÓ: i. m. 254. l.), *qaitqo lankañnantē* 'warum schreist du' (ERDÉLYI: i. m. 58a), *natqo šōl qumīt meltē qošikālēk ilisātīt* 'darum lebten die Selkupen immer schlecht' (ERDÉLYI: i. m. 149a) stb.

Részeshatározó: *meexadi čeeý najp aamdeyotko* 'csináljatok fehér kenyeret a cár részére' (SZABÓ: i. m. 261. l.), *matqo* 'számomra', *tatqo* 'számodra', *tēmītqo* 'neki' (HAJDÚ: i. m. 143. l.) stb.

Tekintethatározó: *man qāsanogo tettoqīt čaṇal šittē tamtīr ilāqē* 'nach meiner Meinung leben auf der Erde nur zwei Stämme' (ERDÉLYI: i. m. 79a) stb.

Időhatározó: *mēltitqo takkēl ütē mōronit kōptiraltitqit* 'a lefelé folyó víz végébe mindörökké elsüllyesztette' (HAJDÚ: i. m. 157. l.) stb.

Helyhatározó: *qaažyq kura-nna naablaštjatko* 'hanyatt homlok futott a vad-kacsák után' (SZABÓ: i. m. 258. l.).

A *-qo* rag néhány határozószó tanúsága szerint — korábban nemcsak a genitivusi formához, mint a lativus-translativusban, hanem a pusztá tőhöz is járulhatott. Pl. *tē na qajgo pattālin?* 'ti miért merültök alá?' (HAJDÚ: i. m. 156. l.), *policija leninip melqo lēpkēl mātīt omtāltitqo kēkēsīt* 'die Polizei wollte Lenin für immer ins Gefängnis setzen' (ERDÉLYI: i. m. 133b).

Példáink alapján a *-qo* lativusi eredete kétségtelen, s bár mindössze egyetlen adat utal rá, feltehető, hogy eleinte mind konkrét (térbeli) irány, mind különféle absztrakt körülmény kifejezésére alkalmas volt, míg ma csak az utóbbi jelentésben használatos.

4. Néhány helyet jelölő névmási, illetőleg melléknévből származó határozószó végén *-qa*, *-ka* ~ *-ṇa*, *-k* lativusragot találunk. Pl. *neqa ögö qwaja-gu ā quralžembēt* 'ide (nem) bemenni nem engedte meg' (HAJDÚ: i. m. 208. l.), *māsy-k üüdōmba mažo-l aamdeyo tyka* 'engem az erdei cár küldött ide' (SZABÓ: i. m. 256. l.), *mat nēk antēsā čontēkkā qennak* 'ich rudere mit dem Kahn still dorthin' (ERDÉLYI: i. m. 154b), *wači-d pyrgyk* 'felvitte a magasba' (SZABÓ: i. m. 258. l.), *me qoptēk timpēkomēn* 'wir fliegen niedrig' (ERDÉLYI: i. m. 62b) stb.

Ezzel a raggal könnyen összefüggésbe hozható a különféle elvontabb körülményt kifejező határozószók, valamint a személyes névmások dativusi alakjainak *-ka*, *-kā*, *-k* ~ *-ṇ* végződése. Hangtani nehézségek nem akadályozzák az egyeztetést, de funkcionális szempontból is belátható, hogy elvont határozói viszonyokat kifejező végződés kiindulópontja lett egy eredetileg konkrét (térbeli) irányt jelölő lativusrag (l. a nyenyec lativusi *-š* használatát). Az adott suffixummal leggyakrabban mód- illetőleg módféle határozókon találkozunk, de az általa kifejezett funk-

ciók egy része egybeesik a lativus-translativus jelentéseivel. Pl. *čontjka tuŋāšik!* 'rudere mittelmässig!', *čontjka ketjšt* 'er fragte leise', *saŋka aj čontjkkā qenqo-lapsj* 'auch S. begann langsam zu gehen' (ERDÉLYI: i. m. 240 ab); *tökišä šittj kēpaka qättjñtj* 'ékkal egy kissé megrepesztette' (HAJDÚ: i. m. 154. l.), *mat kēpak ašša alčisak* 'я чутъ не унал' (PROKOFJEV: JPNSI, 109. l.); *fak mat abee-dačlaχ* 'jól (én) megebédelek' (SZABÓ: i. m. 256. l.), *somaŋ orkžlpāt* 'jól fogd meg' (HAJDÚ: i. m. 156. l.), *mat ček tüntak* 'ich komme bald' (ERDÉLYI: i. m. 236b), *koljč na pol čāpil tukēt werqj kerjša iččirkātj* 'manchmal wandern diese Raupen in grossen Scharen' (ERDÉLYI: i. m. 97b), *num nāk meltj remjč eŋa* 'der Himmel wird immer dunkler' (ERDÉLYI: i. m. 199a); — *tii meeka synnee- nužny-* 'ti nekem mindketten kelletek' (SZABÓ: i. m. 257. l.), *teeka fa kawpip tawlaŋ* 'neked szép kendőt veszünk (mi ketten)' (SZABÓ: i. m. 257. l.), *qossj pārepsä mākka na qossil pōnti tattjšolčjñpjlā-tissä* 'ezeknél az áldozati fáknál áldozzanak nekem' (HAJDÚ: i. m. 157. l.) stb.

A funkcionális egyezésből kiindulva mondhatjuk, hogy a fenti lativusrag más, testesebb suffixumok végén is kimutatható, így pl. az abszolút ragozásban a (genus animatum) főnevek *-njč*, *-nñ* dativusragján, a dativus+Px (illetőleg locativus-inanimatum+Px közös) *-qāk*, *-qāntj*, *-qñntj* stb. morfémáiban, az abessivusi határozók *-kālč*, *-kālč* végződésén, a mérték-, ill. szám-állapothatározói *-šak*, *-šāk*, *-sāk* morfémán. Pl. *imjfantjñjč ašša tanta* 'nagyanyjához nem jutott el' (HAJDÚ: i. m. 154. l.), *lōšj-ira niččjč ketjñtj jompanjč* 'a Szellem-öreg így szólt Jompához' (HAJDÚ: i. m. 154. l.), *mātqāntj mešinj ütjštj* 'sie (die zwei Hunde) liessen uns in dein Haus hinein', *ira mātqñntj gennj* 'der Alte ging in sein Zelt' (ERDÉLYI: i. m. 127a), *parowoz čuntjčālč*, *ātākālč genka* 'die Lokomotive führt ohne Pferd, ohne Rentier' (ERDÉLYI: i. m. 24a), *mat āsānjčālč*, *āmānjčālč ilak* 'ich lebe vaterlos, mutterlos' (ERDÉLYI: i. m. 35b), *naššāk kēpa čñntjša* 'mit einem so kleinen Kessel' (ERDÉLYI: i. m. 148b), *niččjč ukkžršak učilā* 'so miteinander arbeitend' (ERDÉLYI: i. m. 284a) stb.

A *-ka*, *-kā* stb. lativusi eredete mellett szól, hogy az említettekkel azonos jelentésű határozókon, bár lényegesen kisebb gyakorisággal, az ugyancsak lativusi eredetű *-sā* instrumentális raggal is találkozunk. Pl. *nāqžrsā*, *nāqžrsā* 'zu dreien, zu dritt' (ERDÉLYI: i. m. 149a), *alako čatkjša qessa* 'das Boot fuhr schnell' (ERDÉLYI: i. m. 233a), *tepāqjč čessä tüsa* 'ein Alter kam ihnen beiden entgegen' (ERDÉLYI: i. m. 237a), *paŋjša āntalnak* 'ich freue mich des Messers' (ERDÉLYI: i. m. 22a), *kuttar na torāntjpsāp mālšä togjñental* 'wie wirst du diese Aufgabe verschiedenartig lösen' (ERDÉLYI: i. m. 123b), *orsā orkžlpāt* 'halte es stark' (ERDÉLYI: i. m. 170a) stb.

5. A *-go* és *-ka*, *-kā*, *-k* ~ *-ŋa*, *-ŋ* lativusragok, mint láttuk, nagyjából rokon határozói viszonyokat fejeznek ki, de mivel a magánhangzó tekintetében eltérnek egymástól (a *-q* és *-k* mai szembenállása nem jelent akadályt: mindkettő *-K-ra megy vissza, az elkülönülés későbbi), annak eldöntésére, hogy vajon egy rag kétféle vagy két különböző rag fejleményeivel állunk-e szemben, egyelőre ne vállalkozzunk. A megoldás reményében forduljunk a másik déli szamojéd nyelvhez, a kamasszhoz.

A szőlakup *-go* lativusrag megfelelőjét fedezhetjük fel a kamassz szám-állapothatározókban. Pl. *šidōgō?*, *šidēgu?* 'zu zweien, zwei zusammen', ill. glottis-zárhang nélkül *šidōgō nučkān* 'əzəbi?' 'zu zweien baten sie um eine Frau' (DONNER: KWb. 137., ill. 90. l.), *nāyuryo* 'zu dreien, drei zusammen', *summaŋgo* 'zu fünf, funf zusammen' (DONNER: i. m. 137. l.).

Ezt a *-go*, *-gō* stb. elemet látjuk a következő határozókban is: *t'āryū*, *t'ārgō* 'um die Wette': *t'āryūšrlām* 'wettlaufen' (DONNER: i. m. 77a), *dāryo?*, *dārgo?*

'unentgeltlich, kostenlos, gratis': *man dārgo?* *t'ōyūsālām* 'ich arbeite unentgeltlich' (DONNER: i. m. 13a), *kūḡge?*, *kūḡge?* 'weit, fern': *man kūḡgeḡ ḡāllām* 'ich gehe weit' (DONNER: i. m. 34b). Az utóbb említett szó a többi déli szamojéd nyelvből is kimutatható. Vö. szkT *kuntaqil* 'fern, weit, entfernt' (ERDÉLYI: i. m. 110b) ~ mot. *kundugu* ~ koib. *kunga* (MSFOu 64, 35a). A PU *ka > szkT *-qē* ~ kam. *-ga* megfelelésre vö. szkT *ḡarqē* 'Weide Strauch, Gebüsch' (ERDÉLYI: i. m. 160a) ~ kam. *F nārya*, A *nprga* 'Weidengebüsch' (DONNER: i. m. 45a), illetőleg a PU *ka > kam. *-yo* megfelelésre vö. *nol̥yo*, *nāl̥yo* 'Weisstanne' (DONNER: i. m. 45b) ~ szk. *ḡulgo*. Ezek alapján, valamint figyelembe véve a koib. *-ga* végződést is, a kérdéses suffixum eredeti magánhangzóját a kamasszban *-a*-nak tartjuk. Ezt alapul véve használati körét is tovább bővíthetjük. L. *t'uya* 'zu Tode': *t'uya umnēr̥ l̥om* 'zu Tode schlagen'; *nḡnga*, *nāḡḡā* 'oft, immerfort; dicht': *dā nāḡḡā bāḡ L̥iḡe* 'er trinkt oft'.

6. Feltűnő, hogy a *-go*, *-gō* stb. után olykor glottis-zárhang is áll. Ennek, mivel önállóan is előfordul lativusi vagy a lativusból levezethető határozói funkcióban, célszerű ugyancsak lativusi jelentést tulajdonítanunk. Használata a *-go*, *-gō* stb. után talán analógia eredménye. Vö. *dire?* 'so': *diregō?* 'ebenso', *dürü?* 'also': *dürügō?* 'ebenso' (CASTRÉN: Gr. 605. l.), ahol a *-gō* a 'noch, auch' jelentésű szócskával azonos, l. *dildī* 'soviel': *dildigō* 'gleichviel' (CASTRÉN: i. m. 603. l.). Az efféle kifejezések hatására, vagyis azért, mert más *ka > *-go* stb. morféma is volt a kamasszban (l. a PU *ka diminutív képző megfelelőit: *šāndāryo* 'Klapper, Schelle' < tat., vgl. kas. *šaldyr* 'Geklapper' (DONNER: i. m. 62a), a *-ʔ*-t olyankor is kitették, amikor az adott funkciót a *-go*, *-gō* már megjelölte.

Nézzünk néhány példát a feltehetően lativusi értékű glottis-zárhang használatára: *bāzo?*, *bāzu?* 'noch, aufs neue, wieder', (ill. *bāz̥n*, *bāz̥t* id.) < tat. *basa*, *paza* (DONNER: i. m. 8b), *k̥ad̥?*, *S k̥āda?* 'wie' (DONNER: i. m. 24b) ~ szkT *qānt̥ik*, *qānd̥ik*: *qail tuk̥p qānd̥ik gerāt̥i?* 'welche Würmer wie nennt man?' (ERDÉLYI: i. m. 65b), *gīrā?* 'wohin': *t'ān gīrā?* *ḡānd̥āya* 'wohin gehst du?' (DONNER: 20a), *kheje?* 'seitwärts, fort' < *kheje* 'Seite' (CASTRÉN: i. m. 591. l.), *t'uesu?* 'entgegen' (uo. 592. l.).

Ugyanezt a *-ʔ*-t láthatjuk az I. gerundium *-la?*, *-lā?* stb. morfémáján is (ennek a *-la* stb. eleme azonos a szölkup gerundium *-lā* végződésével). Ez a gerundium többnyire célhatározóként és módhatározóként szerepel a kamassz mondatokban. Olyan funkciót tölt be tehát, amely a lativusból levezethető. Pl. *bui ilē?šōbi* 'er kam, um Wasser zu holen', ill. *iūs̥ḡl̥e?* *ḡāllām* 'ich gewöhne mich' tkp. 'lernend gehe ich'.

7. Kérdés: miből származik ez a *-ʔ*? **-M*-ből és **-N*-ből nem, ezek ugyanis megőrződnek a kamasszban, l. az uráli **-M* accusativus- és az **-N* genitivusrag *-m* és *-n* megfelelőit. (Az **-M* egyébként sem jöhet számításba mint lativusrag, ilyen alakú lativusragot nem ismer az urálistika.) **-T*-ből származhatna ugyan, l. az uráli **-T* többesjel és a **-TA*, **-TĀ* ablativusrag *-ʔ* fejleményét, de mivel **-T* lativusraggal aligha számolhatunk (az infinitívus *-zet*, *-set* stb. képzőjének *-t* elemét ugyan lativusragnak szokás tartani, ez azonban akár csak hangtani szempontokat figyelembe véve is, kétségt kívül igen fiatal suffixum) a lehetőségek sorából kiesik. Ugyanígy figyelmen kívül hagyhatjuk az *S-t is. Az *η hol megmarad, hol vokalizálódik. Vö. fi. *pivo* ~ nyeny. *pie?*, *pieḡ* ~ ng. *fean* ~ enyCh. *feo*, B *fe*, *pe* ~ szk. *pīḡga* ~ kam. *pēḡ*, COLLINDER: FUV 49. l. és fi. *kuu* ~ md. *koḡ*, *kov*, *kou* ~ m. hó ~ kam. *ki*, COLLINDER: i. m. 29. l. A *-ʔ* megfelelésre csak nagyon bizonytalan adatok van-

nak (*kunge*? l. fentebb). A módhatározói és számhatározói -*η* funkcionálisan ugyan levezethető lativusragból, de a fentiek miatt s azért is, mert gyakorlatilag kevésbé valószínű, hogy egy rag hol -*η*, hol -? alakban, hol meg $\emptyset$ fokon funkcionál, célszerűbb más megoldást keresnünk. Legkézenfekvőbbnek a *-*K*-ból való származtatás látszik, ez a hang ugyanis amellett, hogy lekophat (vö. *əršə* 'Hure' < tat. *ärzäk*, *ärsäk*: DONNER: i. m. 17b, *kāda*, *kəda* 'Nagel, Huf, Klaue' < tat., soj. *qadaq*: DONNER: i. m. 24a, fi. *kurki* 'crane, Grus grus' ~ kam. *kuro*: COLLINDER: i. m. 29. l.), igen gyakran mutat -? megfelelést (vö. ImpSg2 *iʔbʔ* 'liege', *ptmē* 'fürchte'; cser. *šāškə* 'otter, Lutra lutra' ~ kam. *čā*? : COLLINDER: i. m. 14. l., osztj. *sugam*, *sogam* 'step, leap', S *suməgt-* 'to jump' ~ kam. *süʔmü* 'to hop': COLLINDER: i. m. 60. l.; *borsu*? 'Dachs' < tat. *borsug*: DONNER: i. m. 11a, *dāštā* 'Kissen, Polster' < tat. *jastyq*: DONNER: i. m. 14b. S mivel — más suffixumokban (l. az uráli *-*K* deverbális nomenképző kamassz megfelelését, vö. *t'ibiğe* 'heat, warmth, fever, warm, hot': COLLINDER: CompGr. 266. l.) — van példa a *-*K* megmaradására is, nyilvánvaló, hogy a fentebb említett -*go*(?), -*gö*(?) stb. morféimák -*go*(-), -*gö*(-) elemében is ugyanezt a suffixumot láthatjuk, illetőleg azt egy eredetibb *-*ka*, *-*kä* suffixummal azonosíthatjuk. (Az egy mássalhangzóból álló morféimák magánhangzóval való kiegészülése mindkét déli szamojéd nyelvben megfigyelhető, bár nem általános érvényű törvény. Vö. az uráli *-*N* lativusrag kamassz -*nə*, -*nʔ*, -*na*, -*nu*, szölkup -*nə* megfelelését, vagy a szölkup -*sä* instrumentális-ragot, amely a nyenyec lativusi -*š*-szel azonos.) Ez a *-*ka* (*-*kä*) bizonyos esetekben, amint erre már utaltunk, nem látszott elegendőnek az adott funkció jelölésére, ezért a *-*k*-t még egyszer kitették, amely aztán abszolút szóvégi helyzetben glottis-zárhanggá vált. Az *a > o* (*ä > ö*) változás, amely nem tekinthető kivétel nélkülinek (vö. *däyā* ~ *t'aya* 'Fluss': DONNER: i. m. 13b), a *k* labializáló hatásával magyarázható. Vö. *bāzo*?, *bāzu*? *basa* + *k*, ill. az eredetileg *-*ka*-t tartalmazó uráli eredetű szavak: *noλyo*, *nāλyo* stb.

8. Mivel ez a labializáció nemcsak az *a* (*ä*) után álló -? < *-*k*, hanem az azt megelőző -*k*- befolyására is bekövetkezik, újból fölvetethetjük a kérdést: közös eredetűek-e a szölkup -*go* és -*ka* stb. lativusragok? A -*go* és -*ka* stb. szembenállása a kamassz megfelelők nélkül, vagy a -*go*?, -*gö*?-vel összehasonlítva, s nem véve figyelembe, hogy a -*go*, -*gö*, amely önmagában is kifejezhet lativusi funkciót, *-*ka*, *-*kä* formára megy vissza, kimondatlanul is egy -*ka* + *C* > -*go* megoldást sejtetett, holott egy *-*ka* > -*go*(*ko*) változás a szölkupban is igazolható. Vö. szkT *satko-či*, *satko-čči* 'durch, hinter' (ERDÉLYI: i. m. 203b) < *satka*-, hiszen CASTRÉN—LEHTISALO (MSFOu 122, 82. l.) a tazi alakot *satkatje* formában közli, szemben a B *sačkoje*, N *hačko* 'durch, hindurch', MO, K *sackgo*, Tsch. *satgo* alakokkal. A fenti lehetőséget támogatja véleményünk szerint a nyelvjárási szintű *-*ka* (*-*kä*) ~ -*ko* ~ -*ku* ~ -*kə* (-*qə*) ~ -*k* megfelelés is, vö. yg, *ög* N 'Mütze', MO *ög*, *ök*, K *ykkə*, *ükkə*, *ükke*, NP *ykku*, Tschl. OO *ygo*, B Tas Kar. *ykə*, Jel. *yk* (ERDÉLYI: *ükə*), MSFOu 122, 23. l.

Bár a tazi nyelvjárásra a *-*ka* > -*qə* (-*kə*) változás jellemző, s a *-*ka* > -*go* (*ko*) csak szórványosan adatolható (a probléma másfajta megközelítését jelentő *č* ~ *o* váltakozásra pedig nincsenek megfelelő érveink), mi mégis a fenti megoldásnál maradnánk, esetleg azzal a kiegészítéssel, hogy a középső nyelvjáráscsoportból kiindulva a taziban is a -*go* forma állandósult az infinitivus képzőjeként és a lativus-translativus ragjaként. A másik csoportban — ennek egy részét megkövesedett határozószók jelentik — az eredetibb -*ka* (-*kä*) maradt meg, illetőleg — a gyakran használt

módhatározóknál — a magánhangzó nélküli *-k* (ez korábban magánhangzós végű volt, vö. a korábbi példákat).

Összegezőként tehát megállapíthatjuk, hogy a PU *-*K* lativusrag fejleményei a mai déli szamojéd nyelvekben is kimutathatók, s nem is túl szűk területen.

THE DEVELOPMENTS OF THE PU LATIVE SUFFIX *-K* IN SOUTH SAMOYEDIC

by

G. LABÁDI

In the light of newly published material, the author investigates various Selkup and Kamassian suffixes containing the developments of PU *-K* and gives her reasons why she does interpret them as continuations of the PU lative suffix.

ADATOK AZ URÁLI-FINNUGOR ALAPNYELV TÖSZÓKÉSZLETÉNEK MORFONOLÓGIAI SZERKEZETÉHEZ

JANURIK TAMÁS

1. 1973-ban, illetve 1974-ben lesz száz esztendeje annak, hogy a finnugor etimológiai kutatásokat összefoglaló első szótáraknak, BUDENZ JÓZSEF *Magyar—ugor összehasonlító szótárának* (Bp. 1873—1881), illetőleg OTTO DONNER szótárának (*Vergleichendes Wörterbuch der finnisch-ugrischen Sprachen*. I—III. Helsingfors, 1874—1888) a kezdő füzetek megjelentek. Az azóta eltelt évszázad alatt jelentős előrelépés történt a finnugor lexicológiában. A szófejtések, helyesbítő szómagyarázatok számának szaporodását azonban sajnálatos módon nem követte időről időre az újabb kutatási eredményeket összegező etimológiai szótárak megjelenése. Jóllehet ennek a hiánynak a pótlására történtek kísérletek: az eltelt időszakra esik GOMBOCZ ZOLTÁN és MELICH JÁNOS torzóban maradt *Magyar Etimológiai Szótárának* (Bp. 1914—1944), valamint BÁRCZI GÉZA *Magyar Szófejtő Szótárának* (Bp. 1941) a megjelenése, ezek azonban SZINNYEI JÓZSEFnek 1896 és 1927 között hét kiadást megért *Magyar Nyelv-hasonlításával* együtt az utóbbi évtizedekben már nem adhattak elég korszerű tájékoztatást az etimológiai kutatások helyzetéről.

Egy modern összefoglaló mű egyre sürgetőbben jelentkező igényének kielégítésére indultak meg 1949-ben a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében egy olyan magyar központú etimológiai szótár szerkesztésének munkálatai, amely a magyar tagot tartalmazó finnugor eredetű szavak szótározása mellett — az urálsztika és a szamojéd nyelvészet napjainkban történő örvendetésen nagyléptű fejlődése révén — már jelentős számú uráli eredetű szót is számba vesz, s ezek mellett a hasonló céllal készült, illetve készülő — magyar szempontból természetesen hiányos — külföldi finnugor etimológiai szótárak, nevezetesen BJÖRN COLLINDER szótára (*Fenno-Ugric Vocabulary*. Stockholm, 1955), illetőleg a finn nyelv etimológiai szótára (*Suomen kielen etymologinen sanakirja*. I—IV. Helsinki, 1955—1969. Szerk.: Y. H. TOIVONEN, ERKKI ITKONEN és AULIS J. JOKI) kiegészítéseként a speciálisan ugor vonatkozású etimológiákat is felöleli.

A közel negyedszázados anyaggyűjtési és szerkesztési munkálatok eredményeként megszülető szótár (*A magyar szókészlet finnugor elemei*. Főszerkesztő: LAKÓ GYÖRGY, szerkesztő: RÉDEI KÁROLY, I. A—Gy. Bp. 1967, II. H—M. uo. 1971, III—IV.: szerkesztés alatt) az eddigelé rendkívül szétszórta etimológiai irodalom összefogásával, áttekinthetővé tételével igen nagy segítséget nyújt nemcsak az uráli nyelvtudomány, hanem a határterületek és más tudományágak művelőinek is.

2. Az MSzFE külön nagy érdeme, hogy szócikkeinek jelentős részében közli a kikövetkeztethető alapnyelvi formák valószínű hangalakját is. Az alapnyelvi szógyököknek ilyen megközelítő formáit, mint a rekonstrukciós eljárás eredményét reprezentáló szimbólumokat jobbra a negyvenes évektől kezdődőleg alkalmazta a szófejtő irodalom. Első szisztematikus, az egész uráli-finnugor etimológiai anyagot

átfogó alkalmazásukat COLLINDER vezette be a FUV-hoz írott Függelékében (*Comparative Grammar of the Uralic Languages*. Stockholm, 1960. 405—415.).

Mínthogy ezek az alapalakok az egykor ténylegesen létezett alapnyelvi szavak közeli értékeit adják, összességük — természetesen megfelelő óvatossággal kezelve — olyan nyelvi rendszernek tekinthető, amelynek vizsgálata betekintést adhat az uráli, finnugor, illetve ugor alapnyelvi szókészlet szerkezeti felépítésébe és funkcionálásába.

Az alapnyelvi szókincs statisztikai elemzése: a szókészlet terjedelmére, az alapnyelv szavainak morfológiai, morfonológiai szerkezetére, fonológiai viszonyaira stb. vonatkozó megállapítások viszont elősegíthetik az etimológiai kutatások továbbfejlődését, hasznos adatokat szolgáltathatnak — az egyes szerkezeti típusok, az egyes fonémák stb. gyakoriságának feltárása révén — újabb etimológiák felkutatásához.

Ennek a gyakorlati hasznosságnak a felismerése késztetett arra, hogy még az MSzFE egészének elkészülte előtt, a szótár befejező részének szerkesztési munkálataival egyidőben elvégezzem a kikövetkeztetett alapalakok morfonológiai szerkezetének statisztikai vizsgálatát, vállalva a még megszerkesztetlen szócikkek esetleges későbbi módosulásából eredő bizonytalanságokat.¹

3. Az MSzFE első három kötete a biztos és lehetséges etimológiákat tartalmazza, a negyedik kötet pedig a téves etimológiák cáfolatát és a szómutatókat közli. Statisztikai számításaim természetesen csak az első három kötet szóanyagára vonatkoznak. A szótárnak ez a része jelenlegi (T-től kezdődően még megszerkesztetlen) állapotában 691 szócikket tartalmaz. A biztos („~”), kevésbé biztos („?~”) és „egyeztethető” minősítésű etimológiák száma 487 (az első három kötet teljes szóanyagának 70,46%-a). Számításaimba csak ezeket a szavakat vontam be. A kihagyott 204 etimológia közül 87 talán egyeztethető, 79 vitatott, 22 elhomályosult összetétel és 16 egyéb (gyermeknyelvi, hangfestő, hangutánzó jellegű, névmási származék, illetőleg átvétel más finnugor nyelvből).

A vizsgált 487 etimológia rekonstruált alapszavai között szép számban akadnak olyanok, amelyek hangalakja egyértelműen nem határozható meg. Ezek egy részénél már az alapnyelvben egymás mellett párhuzamosan létezett alakokkal kell számolnunk, túlnyomó többségüknel azonban az egyes hangelemek bizonytalan volta, a képzőelem vitatott megléte stb. a rekonstrukciós eljárás nehézségeivel hozható összefüggésbe. A statisztikai adatok áttekinthetővé tételét, valamint egyéb praktikus szempontokat szem előtt tartva, e változatok közül — elvi állásfoglalás nélkül — mindig a szótárban első helyen szereplőket vettem figyelembe.

Az egyes nyelvi jelenségekre vonatkozó részletes adatokat a FÜGGELÉK táblázatai tartalmazzák, ezekre mindig az adott kérdés tárgyalásánál hivatkozom.

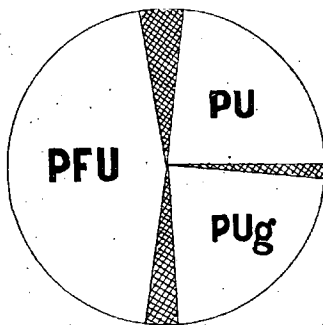
3.1 Az alapalakok megőszlása alapnyelvek szerint. (I. táblázat)

A magyar tagú etimológiák a különböző rokon nyelvi megfelelésektől függően uráli (PU), finnugor (PFU) vagy ugor (PUG) alapnyelvi előzményre vezethetők vissza. Az etimológiák egy részében a kérdőjeles rokon nyelvi megfelelések miatt az alapnyelv közelebbi meghatározása is bizonytalan. Ezeket a finnugor(?uráli),

¹ Itt szeretnék őszinte köszönetet mondani RÉDEI KÁROLY szerkesztőnek, valamint munkatársainak munkámhoz nyújtott hasznos tanácsaikért és azért a szíves segítőkészségért, mellyel a szótár még kiadatlan szóanyagát hozzáférhetővé tették számomra.

ugor(?finnugor) és ugor(?uráli) alapnyelvi szavakat nem soroltam be a vagylagos alapnyelvek valamelyikébe, hanem külön tárgyalom. A 487 alapalak közül PU: 113 (23,20%), PFU: 219 (44,97%), PUG: 111 (22,79%), PFU(?PU): 21 (4,31%), PUG(?PFU): 16 (3,28%), PUG(?PU): 7 (1,45%). Az egyes alapnyelvi alakok gyakorisági arányait az alábbi 1. sz. ábra szemlélteti:

1. ábra.

3.2 A tőszavak és képzett szavak aránya. (II. táblázat)

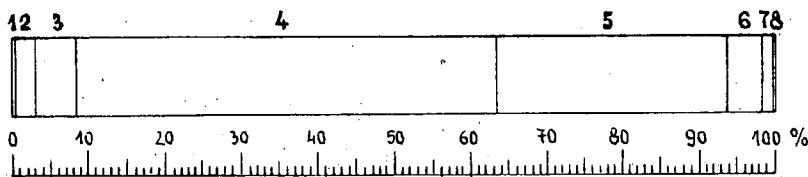
Az alapalakok között, minthogy az összetételeket kirekesztettem vizsgálati anyagomból, csak tőszavak és képzett származékszavak találhatók. A 487 alapalakból 458 (94,05%) tőszó és 29 (5,95%) képzett szó. Szembetűnő a képzett szavak arányának növekedése az alapnyelvek kronológiai sorrendjében: PU 2,65%, PFU 4,11%, PUG 12,61%!

3.3 Szótagszám szerinti megoszlás. (III. táblázat)

Az etimológiák tanúságtétele alapján az alapnyelvi tőszavak a névszók és igék kategóriájában leginkább két szótagúak, a névmások, indulatszók stb. esetében egy szótagúak voltak. Három vagy több szótagú szavak csak származékszóként (képzett vagy összetett szóként) fordulhattak elő. A vizsgált alapalakok közül 15 (3,08%) egy szótagú, 443 (90,96%) két szótagú, 28 (5,75%) három szótagú és 1 (0,21%) négy szótagú. Az átlagos szótagszám: 2,03. Az egyes alapnyelvek esetében az átlagos szótagszám a képzett szavak arányának növekedésével összefüggően: PU 1,94, PFU 2,03, PUG 2,13.

3.4 Fonémaszám szerinti megoszlás. (IV. táblázat)

A vizsgált alapalakok fonémaszáma egy–nyolc között váltakozik. Köztük leggyakoribbak a négy, illetve öt fonémából álló szavak. Ezek együttesen a vizsgált szövegmennyiség 85,37%-át, a három és hat fonémából álló szavakkal együtt pedig 95,45%-át teszik ki. A szavak fonémaszám szerinti százalékos megoszlását az alábbi 2. sz. ábra szemlélteti:

2. ábra.

Az átlagos fonémaszám: 4,32. Az egyes alapnyelvek vonatkozásában az átlagos fonémaszám a képzett szavak arányának, illetve az átlagos szótagszám növekedésének megfelelően: PU 4,03, PFU 4,36, PUG 4,52. Ezek együttesen meggyőzően mutatják, hogy az alapnyelvi szókincs bővülése — az uráltól az ugor korszakig szép számban kimutatható jövevényszavak ellenére — elsősorban belső erőből, a szavak hangtestének szóképzés (szóösszetétel stb.) segítségével történt megnyújtása útján valósult meg.

3.5 Morfonológiai szerkezeti típusok. (V. táblázat)

Az alapnyelvi lexikális tömorfémák morfonológiai szerkezetére — az etimológiák tanúsága szerint — hat alaptípus jellemző. (L. HAJDÚ PÉTER: *Bevezetés az uráli nyelv tudományba*. Bp. 1966. 53.) Ezek a következők:

V	VCV	VCCV
CV	CVCV	CVCCV

Az alapnyelvi képzőtörmorfémák a rekonstruált formájukra jellegzetes mássalhangzón kívül magánhangzó elemet is tartalmazhattak, szótagalkotásra is képesek voltak. (L. HAJDÚ: i. m. 79.) Alaptípusuk -CV (néha -CCV) szerkezetű lehetett.

Az egyes szerkezeti típusok gyakorisági arányaira vonatkozóan tájékoztató értékeket kaphatunk, ha az alapnyelvi hangállományból kiindulva — figyelembe véve a fonémák lehetséges előfordulásait a különböző morfonológiai helyzetekben — kiszámítjuk az egyes típusokban a hangkapcsolatok logikailag lehetséges maximális számát. (A módszerre vonatkozóan I. HAJDÚ PÉTER: *Über den Umfang des uralischen Wortschatzes*. CSIFU (1968) I: 150—160.)

Az alapnyelvben 20 C és (a számítások egyszerűsítése kedvéért) 10 V elem meglétével számolva, a hat alapvető morfonológiai típus gyakoriságára a következő értékeket kapjuk:

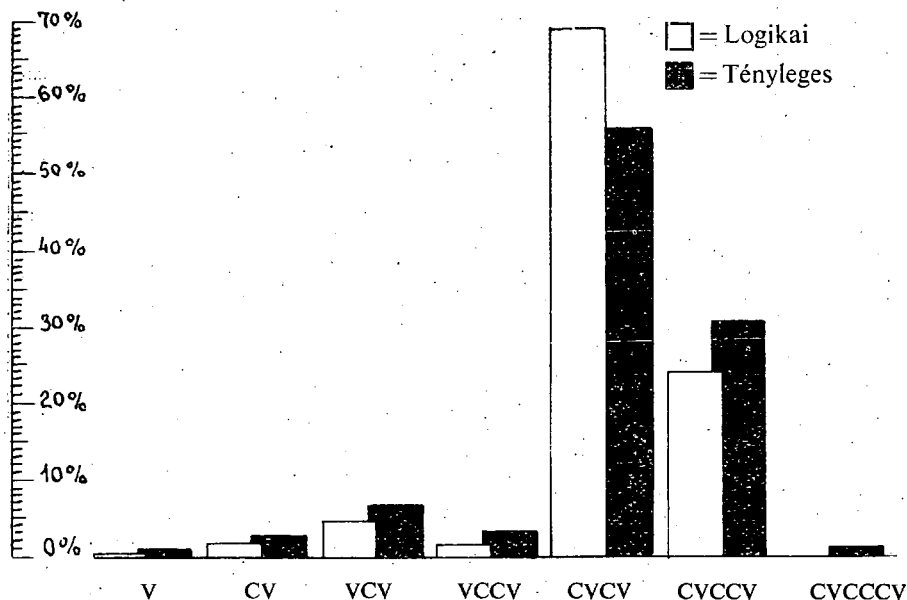
V	10	=	10	0,11%
CV	15 · 10	=	150	1,73%
VCV	10 · 20 · 2	=	400	4,54%
VCCV	10 · 7 · 2	=	140	1,59%
CVCV	15 · 10 · 20 · 2	=	6000	68,17%
CVCCV	15 · 10 · 7 · 2	=	2100	23,86%
összesen		=	8800	100,00%

Ezt a logikai lehetőséget azonban korántsem használta ki az alapnyelv, hanem feltehetően ennek csak megközelítőleg a negyedével, mintegy 2200—2500 szógyökkel élhetett. Az MSzFE teljes szóanyaga ennek a szömenynységnek kb. 30%-át jelenti, az általam vizsgált alapalakok száma pedig 20—22%-át, tehát még jelentős hányadát teszi ki ahhoz, hogy az egyes típusokban előforduló tőszavak számából (a képzett szavak tömorfémáját is megfelelő tőszó-típusba sorolva) a fenti, elméleti úton kikövetkeztetett gyakorisági arányok helyessége megítélhető legyen.

A 487 alapalak morfonológiai szerkezeti típusokba rendeződése a következő:

alaptípus	típus-variánsok	előfordulás:	n	%
V	V		2	0,41
CV	CV, CV-(CV)		14	2,87
VCV	VCV, VCV-(CV), VCV-(CCV)		32	6,57
VCCV	VCCV, VCCV-(CV), VCCV(CV-CV)		15	3,08
CVCV	CVCV, CVCV-(CV), CVCV(CCV)		271	55,65
CVCCV	CVCCV, CVCCV-(CV), CVCCV(C)		148	30,39
CVCCCV	CVCCCV		5	1,03
		összesen:	487	100,00

A logikai és a tényleges megoszlás százalékarányos összevetését az alábbi 3. sz. ábra teszi szemléletessé:

3. ábra.

3.6 A morfonológiai típusok lehetséges alkotóelemeinek gyakorisága. (VI. táblázat)

Az alapnyelvi szavak lehetséges morfonológiai szerkezeti típusaiból következik, hogy a hangtestüket alkotó fonémák mint lehetséges alkotóelemek az alábbi osztályokba sorolhatók:

a) szókezdő mássalhangzó b) első szótagbeli magánhangzó c) szóbelseji egyszerű mássalhangzó d) szóbelseji kettős mássalhangzó-kapcsolat e) szóbelseji hármas mássalhangzó-kapcsolat f) második szótagbeli (tővégi) magánhangzó	}	A TÖMORFÉMÁKBAN
g) képzőbeli egyszerű mássalhangzó h) képzőbeli kettős mássalhangzó i) képzőbeli magánhangzó	}	A KÉPZŐMORFÉMÁKBAN

A 487 alapelak 2105 fonémája közül 1116 (53,02%) mássalhangzó és 989 (46,98%) magánhangzó. A mássalhangzók átlagos gyakorisága 1,13-szorosa a magánhangzókénak.

A 487 alapelak közül 438 tartalmaz szókezdő mássalhangzó-elemet, 49 szó magánhangzós kezdetű. Valamennyi alapelak tartalmaz első szótagbeli magánhangzó-elemet, ezek száma tehát szintén 487. Az egy szótagú szótövek kivételével valamennyi többi szó, összesen 471 tartalmaz szóbelseji (-C-, -CC- vagy -CCC-) mássalhangzó-

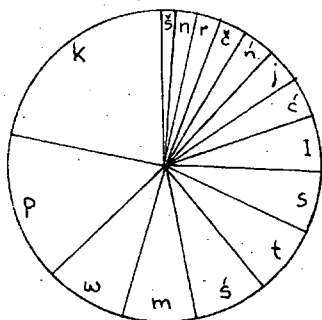
elemet. Ezek közelebbi megoszlása: -C-: 303; -CC-: 163; -CCC-: 5. A szóbelseji mássalhangzó-elemeket minden esetben tövégi magánhangzó követi, számuk így: 471.

Az alapalakok között előforduló 29 képzett szó képzőmorfémái közül 27 egyszerű és 2 kettőzött mássalhangzó-elemet tartalmaz. Ezeket mind a 29 esetben képzőbeli magánhangzó-elem követi.

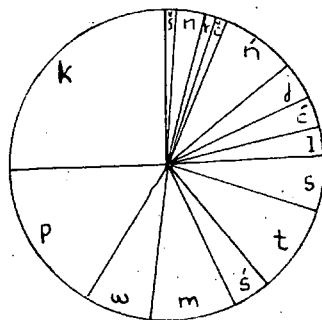
Az alapalakokra jellemző morfológiai típusoktól eltérő szerkezetű (hosszabb hangtestű) szó a vizsgált anyagban mindössze három akadt. Ezek közül kettő: a m. *arany* (PUg *saraña) és a m. *hattyú* (PUg *kottan) ugorkori iráni, illetőleg török jövevényszavak, a harmadik: a m. *eper* (PUg *äppörö-kö) pedig az egyetlen négy szótagú származékszó.

A számítások egységesítése érdekében e szavak törésének második szótagbeli magánhangzó utáni (-ña, -η, ill. -rö) elemeit a képzőmorfémák elemeivel együtt vettem számításba: a képzőbeli C elemek száma így 27-ről 30-ra, a V elemeké pedig 29-ről 31-re emelkedett.

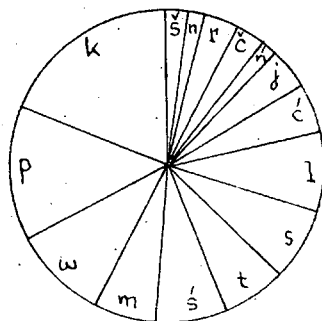
a) ÖSSZ: 438

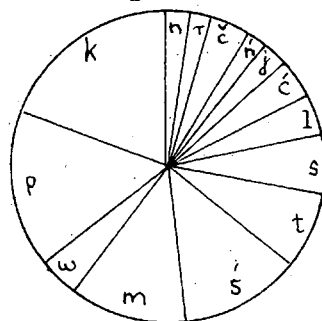
b) PU: 101

c) PFU: 196

d) PUg: 99

4. ábra.

3.7 A szókezdő mássalhangzók gyakorisága. (VII. táblázat)

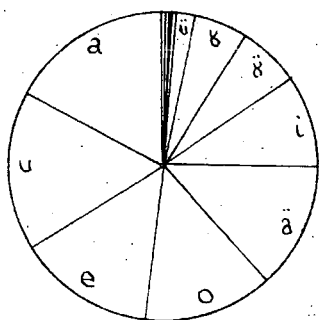
Az alapnyelvre rekonstruált 20 mássalhangzó fonémából a vizsgált alapalakokban szókezdő helyzetben 15 fordul elő, a következő gyakorisági sorrendben: k: 95, p: 67, w: 36, m: 34, s: 34, t: 31, s: 28, l: 26, c: 18, j: 16, n: 15, z: 12, r: 11, n: 10 és

3.6. Megterhelésük az egyes alapnyelvek esetében is igen ingadozó. Összehasonlításként egyes előfordulásukat a 4a—d. ábrákon teszem szemléltetéssé (l. a 62. oldalon).

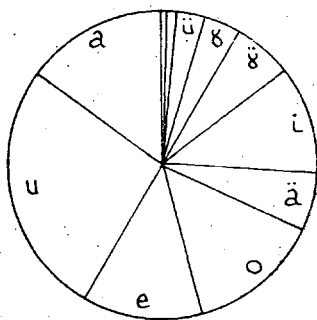
3.8 Az első szótagbeli magánhangzók gyakorisága. (VIII. táblázat)

Az MSzFE által az alapnyelvre feltett magánhangzó fonémák közül a vizsgált alapalakok első szótagjaiban, gyakoriságuk sorrendjében a következők fordulnak elő: a: 84, u: 82, e: 71, o: 65, ä: 62, i: 47, ø: (közelebbről meg nem határozható, palatális hangrendű magánhangzó) 32, ɛ: (az előbbi veláris hangrendű párja) 27, ü: 9, ɔ: 2, ē: 2, ĵ: 2, ɛ̃: 1 és 3: (teljesen bizonytalan minőségű magánhangzó) 1. Előfordulásuk arányait az egyes alapnyelvekben az alábbi 5a—d. ábrák szemléltetik:

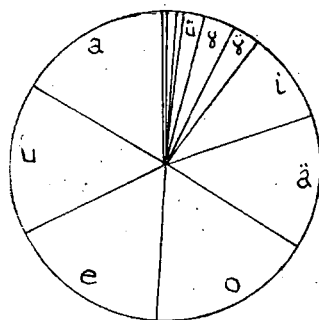
a) ÖSSZ: 487

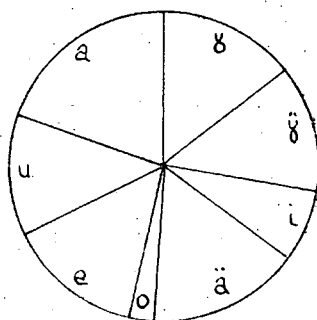
b) PU: 113

c) PFU: 219

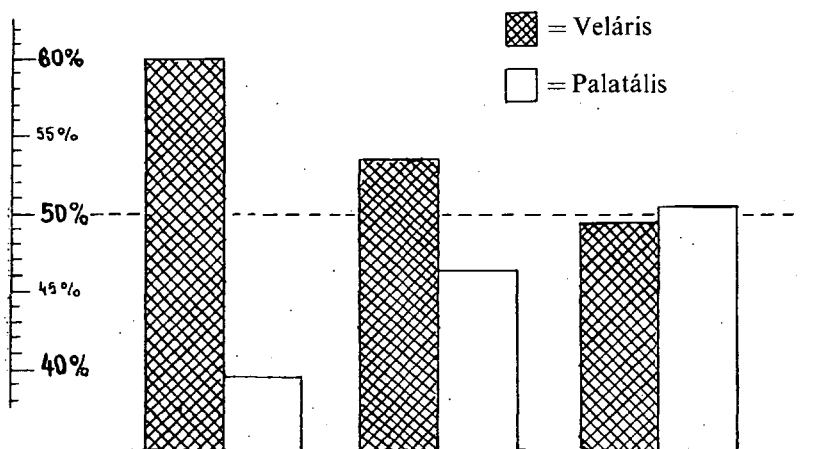

d) PUG: 111

5. ábra.

Szembevetendő jelenség az alapnyelvek kronológiai sorrendjében a palatális magánhangzók számarányának megnövekedése: a 113 uráli alapalak első szótagjában 68 (60,17%) veláris és 45 (39,83%) palatális magánhangzó található, a 218 finnugor eredetű szóban 117 (53,67%) veláris és 101 (46,33%) palatális, a 111 ugorkori szóban pedig 55 (49,55%) veláris és 56 (50,45%) palatális magánhangzó fordul elő. Arányait az alábbi, 6. sz. ábrán mutatom be:

6. ábra.

3.9 A szóbelseji egyszerű mássalhangzók gyakorisága. (IX. táblázat)

Ebben a morfológiai helyzetben a 20 alapnyelvi mássalhangzó közül 19 található meg, a következő gyakorisági sorrendben: *r*: 55, *l*: 44, *η*: 31, *j*: 30, *é*: 20, *n*: 17, *m*: 16, *k*: 14, *t*: 13, *w*: 11, *δ*: 11, *n̂*: 7, *č*: 7, *δ'*: 6, *š*: 6, *p*: 5, *l'*: 5, *γ*: 3 és *s*: 2.

Míg szókezdő helyzetben a zárhangok (*k* és *p*) rendelkeznek a legnagyobb gyakorisággal, a szóbelseji (intervokalikus) helyzetben a likvidák (*r* és *l*) állnak az élen. Ennek megfelelően az alapszavak között legnagyobb számban a *kVrV*, *kVIV*, ill. *pVrV*, *pVIV*-féle alakok várhatók: számuk (*kVrV*: 10, *kVIV*: 7, *pVrV*: 5, *pVIV*: 10): 32, együttesen az alapalakok 6,57%-át teszik ki.

3.10 A szóbelseji mássalhangzó-kapcsolatok gyakorisága. (X. táblázat)

A vizsgált alapalakokban 163 kételemű és 5 háromelemű mássalhangzó-kapcsolat található. A kételeműek 46 különböző típusba rendeződnek. (Áttekintésüket lásd a 65. oldalon, ahol a leggyakoribbakat bekeretezéssel jelöltem meg).

A háromelemű mássalhangzó-kapcsolatok csekély száma (*ńčk*: 2, *ηks*: 1 és *wkk*: 2) azt a feltevést valószínűsíti, hogy ezek nem eredetiek, hanem bennük egy-egy korábbi -CCVC-, ill. -CVCC- hangkapcsolatot kell keresnünk, amelyek a magánhangzó-elem kiesése folytán vonódtak össze ilyen háromelemű hangkapcsolatokká. Az ilyen típusú szóalakok eredetileg feltehetően háromszótagú képzett szavak lehetnek. (L. erről: HAJDÚ: NyK 71: 69.)

3.11 A második szótagbeli (tővégi) magánhangzók gyakorisága. (XI. táblázat)

Az alapalakok tővégi magánhangzó-elemeként három fonéma: *a*, *ä* és *e* állhatott. Vizsgálatukat különösen megnehezíti, hogy ezek a tővéghangzók a rokon nyelvek nagy részében általában nyomtalanul eltűntek, lekoptak, több-kevesebb változással csak a balti finn, a lapp (és részben a mordvin és a cseremiszy) nyelvben maradtak fenn. Ennek tudható be, hogy a 471 tővégi magánhangzó-elem közül 286 (60,72%) közelebből nem határozható meg. Az azonosított magánhangzó-elemek között az *e* 91-szer, az *a* 64-szer, az *ä* pedig 30-szor fordul elő. Ezek a kikövetkeztetett tővéghangzók csaknem kizárólagosan az uráli és finnugorkori alapalakok-

	p	t	k	m	n	ń	η	w	δ	ś	j	γ	ć	l	l'	r
p	pp			mp												rp
t	pt	tt	kt	mt	nt		ηt		δ't			γt	ćt			
k		tk	kk				ηk			śk	jk		ćk	lk	l'k	rk
m													ćm	lm	l'm	
n								wn						ln		
ń																rń
η												jη				
w									δ'w					lw	l'w	rw
δ								wδ								
s	ps		ks													
ś			kś													
ś			kś								jś					
j														lj		
γ														ly		
ć						ńć					jć					
l			kl					wl								
r			kr									γr				

ban találhatók, az ugori tőszavak végén, a már korábban tárgyalt két jövevény-szó (*saraña, ill. *kottaŋ) második szótagi magánhangzóinak kivételével, a magánhangzó-elem közelebbi meghatározása nem lehetséges.

3.12 A képzőbeli mássalhangzók gyakorisága. (XII. táblázat)

Az alapalakok mintegy hat százalékát kitevő képzett szavak korántsem adnak teljes képet az alapnyelvi szóképzés lehetőségeiről, szerepéről és a képzett szavak tényleges előfordulásának arányairól. Jól megalapozott feltevések szerint az alapnyelvi képzőállomány nagysága megközelíthette a százat, és a szóképzés szerepe is sokkal nagyobb volt, mint ahogy az a képzett szavakként rekonstruált etimológiákból kiolvasható. A vizsgált anyag így szükségszerűen csak töredékes képet adhat. Az itt előforduló képzőelemek alapján — a szórványos előfordulást mutató *ć*: 2, *ń*: 1, *pp*: 1 és *tt*: 1 mellett — a gyakoribb képzőmagoknak a következő mássalhangzók látszanak: *r*: 9, *m*: 7, *l*: 4, ill. *k*: 3.

3.13 A képzőbeli magánhangzók gyakorisága. (XIII. táblázat)

A tövéghangzók közelebbi meghatározásánál fellépő nehézségek fokozottabban jelentkeznek a képzőmorfémák magánhangzó-elemének azonosításánál: a 29 képzőbeli V elem közül *a*: 1 esetben (PU **koj(e)-ra*), *e*: 2 esetben (PFU *šine-re és *šije-le) található. A képzőmorfémák túlnyomó többségénél: 26 esetben csak a magánhangzó-elem megléte, esetleg palatális vagy veláris volta valószínűsíthető.

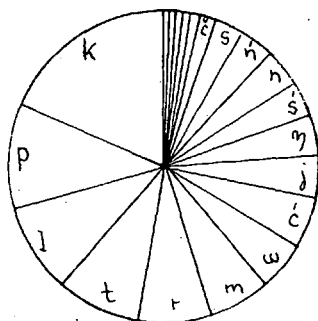
3.14 A mássalhangzók összesített statisztikája. (XIV. táblázat)

Az alapnyelvi fonémák egyes morfonológiai helyzetek szerinti gyakoriságának

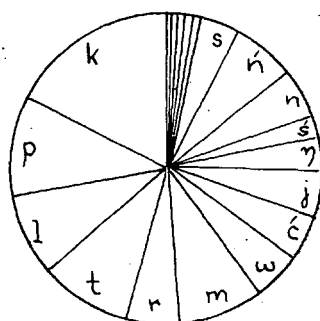
számbavétele után hasznosnak láttam még a mássalhangzó és magánhangzó fonémák valamennyi előfordulását is egy-egy táblázatban összesíteni.

A vizsgált 487 alapalakban összesen 1116 mássalhangzó található. Az alapnyelvi 20 mássalhangzó megterhelési arányait az alábbi, 7a—d. ábrák szemléltetik:

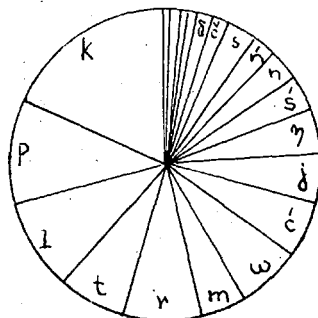
a) ÖSSZ : 1116

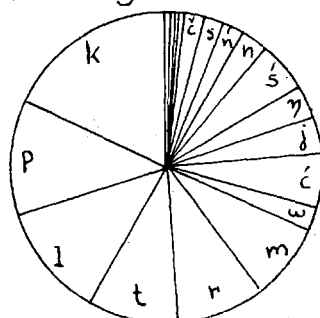
b) PU : 236

c) PFU : 510

d) PUG : 266

7. ábra.

Az egyes fonémák megterhelésének vizsgálata mellett tanulságos volt megnézni, milyen a mássalhangzók megoszlása a hangképzés helye, illetve módja szerint. Az 1116 mássalhangzó közül 252 (22,58%) labiális, 504 (54,12%) dentális-palatális és 260 (23,30%) veláris képzésű. A zárhangok száma 423 (37,90%), a nazálisoké 195 (17,47%), a spiránsoké 215 (19,27%), az affrikátáké 78 (6,99%), a likvidáké pedig 205 (18,37%). A zöngétlen-zöngés hangok aránya: zöngétlen 586 (52,52%), zöngés 530 (47,48%). A palatalizációs korrelációban álló mássalhangzók közül palatalizálatlan (*n, δ, s, č és l*): 306, palatalizált (*ñ, δ', s', č, l'*): 198.

3.15 A magánhangzók összesített statisztikája. (XV. táblázat)

A magánhangzók esetében az összesítés, azaz a második szótagbeli, illetőleg a képzőbeli magánhangzók hozzáadása az első szótagbeliekhez, csak az *a, ä, e*, illetve a bizonytalan (*ø, ø és 3*) hangokat érinti. Az összesítésből látható, hogy az alapalakok

vokalizmusában még nagyon sok a megoldatlan kérdés. A 989 magánhangzó közül 373 (37,71%) tartozik a közelebbiről még nem határozhatók közé.

4. Statisztikai számításaim, amelyet az MSzFE egy leszűkített szóanyagán, illetve ezek alapalakjaival végeztem el, természetesen nem adnak teljes képet a szótár egészéről, az etimológiai kutatások jelenlegi helyzetéről. Az I. kötet megjelenése után CSÚCS SÁNDOR készített ilyen jellegű statisztikát az A—GY kezdetű 207 szócikk alapján (I. NyK 70: 392—396). Az általam elvégzett számítások nem teszik feleslegessé a szótár teljes elkészülte után hasonló szempontú, átfogó statisztikai elemzés elkészítését.

Szeged, 1972. május 6.

FÜGGELÉK

I. táblázat: *A szótári szócikkek statisztikája*

Kezdetű	Szócikkek száma	Alapalakok száma	Ø	ALAPALAKOKBÓL						Ø-BÓL			
				PU	PFU	PUG	PFU(?PU)	PUG(?PFU)	PUG(?PU)	Talán egy.	Vitatott	Összetétel	Egyéb
A, Á	41	28	13	5	17	6	—	—	—	2	5	2	4
B	11	6	5	1	4	—	1	—	—	3	2	—	—
CS	28	15	13	3	9	3	—	—	—	9	3	—	1
D	6	4	2	—	2	2	—	—	—	2	—	—	—
E, É	42	29	13	7	15	6	—	—	1	4	3	2	4
F	74	61	13	15	24	16	1	3	2	4	6	2	1
GY	5	3	2	—	2	1	—	—	—	—	2	—	—
H	80	61	19	23	22	11	3	2	—	6	9	4	—
I, Í	23	12	11	6	5	1	—	—	—	4	5	2	—
J	8	7	1	1	3	2	—	1	—	—	1	—	—
K	49	35	14	3	15	9	6	2	—	5	5	2	2
L	33	24	9	3	15	4	1	1	—	5	2	1	1
LY	1	1	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—
M	45	33	12	9	12	11	1	—	—	5	6	1	—
N	14	7	7	3	2	2	—	—	—	3	—	2	2
NY	27	19	8	8	4	4	1	—	2	2	4	1	1
O, Ó	14	8	6	—	4	2	1	1	—	1	5	—	—
Ö, Ȯ	14	10	4	2	5	—	3	—	—	—	3	1	—
R	21	11	10	1	7	2	—	—	1	6	4	—	—
S	20	13	7	1	7	4	—	1	—	4	3	—	—
SZ	47	31	16	4	14	9	1	2	1	11	4	1	—
T	33	27	6	9	11	6	—	1	—	4	1	1	—
U, Ȯ	7	6	1	4	1	1	—	—	—	—	1	—	—
Ü, Ȯ	4	3	1	—	2	1	—	—	—	—	1	—	—
V	39	28	11	5	16	4	1	2	—	7	4	—	—
Z	4	4	—	—	1	3	—	—	—	—	—	—	—
ZS	1	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—
A-ZS	691	487	204	113	219	111	21	16	7	87	79	22	16

II. táblázat: *A főszavak és képzett szavak aránya*

TÍPUS	ÖSSZ.	PU	PFU	PU _g	PFU(?PU)	PU _g (?PFU)	PU _g (?PU)
	n %	n %	n %	n %	n %	n %	n %
TŐSZAVAK	458	110	210	97	21	14	6
	94,05	97,35	95,89	87,39	100,00	87,50	85,71
KÉPZETT SZAVAK	29	3	9	14	—	2	1
	5,95	2,65	4,11	12,61	—	12,50	14,29
EGYÜTT	487	113	219	111	21	16	7
	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

III. táblázat: *Szótagszám szerinti megoszlás*

TÍPUS	ÖSSZ.	PU	PFU	PU _g	PFU(?PU)	PU _g (?PFU)	PU _g (?PU)
	n %	n %	n %	n %	n %	n %	n %
1 SZÓTAGÚ	15	10	3	1	1	—	—
	3,08	8,85	1,37	0,90	4,76	—	—
2 SZÓTAGÚ	443	100	207	96	20	14	6
	90,96	88,50	94,52	86,50	95,24	87,50	85,71
3 SZÓTAGÚ	28	3	9	13	—	2	1
	5,75	2,65	4,11	11,70	—	12,50	14,29
4 SZÓTAGÚ	1	—	—	1	—	—	—
	0,21	—	—	0,90	—	—	—
EGYÜTT	487	113	219	111	21	16	7
	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

ÁTLAGOS SZÓTAGSZÁM:

2,03	1,94	2,03	2,13	1,95	2,12	2,14
------	------	------	------	------	------	------

IV. táblázat: *Fonémaszám szerinti megoszlás*

FONÉMASZÁM	ÖSSZ.		PU		PFU		PUg		PFU (?PU)		PUg (?PFU)		PUg (?PU)	
	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
1	2		2		—		—		—		—		—	
	0,42		1,77		—		—		—		—		—	
2	13		8		3		1		1		—		—	
	2,68		7,08		1,37		0,90		4,76		—		—	
3	26		9		14		3		—		—		—	
	5,35		7,96		6,39		2,70		—		—		—	
4	269		64		112		64		14		9		6	
	55,15		56,64		51,14		57,70		66,67		56,25		85,71	
5	147		26		82		30		4		4		1	
	30,22		23,01		37,44		27,00		19,05		25,00		14,29	
6	23		4		8		7		2		2		—	
	4,73		3,54		3,66		6,30		9,52		12,50		—	
7	6		—		—		5		—		1		—	
	1,24		—		—		4,50		—		6,25		—	
8	1		—		—		1		—		—		—	
	0,21		—		—		0,90		—		—		—	
EGYÜTT	487		113		219		111		21		16		7	
	100,00		100,00		100,00		100,00		100,00		100,00		100,00	

ÁTLAGOS FONÉMASZÁM:

4,32	4,03	4,36	4,52	4,29	4,63	4,14
------	------	------	------	------	------	------

V. táblázat: Morfológiai szerkezeti típusok

SZÓ-TAG	F SZÁM	TÍPUS	ÖSSZ.	PU	PFU	PUg	PFU (?PU)	PUg (?PFU)	PUg (?PU)
1	1	V	2	2	—	—	—	—	—
	2	CV	13	8	3	1	1	—	—
2	3	VCV	26	9	14	3	—	—	—
	4	VCCV	11	1	6	4	—	—	—
		CVCV	257	63	106	59	14	9	6
	5	CVCCV	142	26	80	28	4	4	—
	6	CVCCCV	5	1	1	—	2	1	—
		(CVCCVC)	1	—	—	1	—	—	—
	4	CV—CV	1	—	—	1	—	—	—
	5	VCV—CV	5	—	2	2	—	—	1
3	6	VCCV—CV	3	—	1	1	—	1	—
		CVCV—CV	13	3	6	4	—	—	—
	7	(VCV—CCV)	1	—	—	1	—	—	—
		CVCCV—CV	5	—	—	4	—	1	—
	8	(CVCV—CCV)	1	—	—	1	—	—	—
		(VCCVCV—CV)	1	—	—	1	—	—	—
4	8	(VCCVCV—CV)	1	—	—	1	—	—	—
1—4	1—8	EGYÜTT	487	113	219	111	21	16	7

VI. táblázat: Morfonológiai szerkezeti típusok alkotóelemeinek gyakorisága

MEGNEVEZÉS	ÖSSZ.	PU	PFU	PUg	PFU (?PU)	PUg (?PFU)	PUg (?PU)
Fonémák száma összesen	2105	455	954	502	90	75	29
Mássalhangzók száma	1116	236	510	266	49	41	14
Magánhangzók száma	989	219	444	236	41	34	15
$\frac{C}{V}$ hányados	1,13	1,08	1,15	1,13	1,19	1,20	0,93
Szókezdő mássalhangzó	438	101	196	99	21	15	6
Első szótagbeli mh.	487	113	219	111	21	16	7
Szóbelseji egyszerű msh.	303	75	128	70	14	9	7
Szóbelseji kettős msh.	163	27	87	39	4	6	—
Szóbelseji hármas msh.	5	1	1	—	2	1	—
Második szótagbeli mh.	471	103	216	109	20	16	7
Képzőbeli egyszerű msh.	30	3	9	15	—	2	1
Képzőbeli kettős msh.	2	—	—	2	—	—	—
Képzőbeli magánhangzó	31	3	9	16	—	2	1

VII. táblázat: A szókezdő mássalhangzók gyakorisága

C-	ÖSSZ.	PU	PFU	PUg	PFU (?PU)	PUg (?PFU)	PUg (?PU)
p-	67	16	28	16	2	3	2
t-	31	9	13	8	—	1	—
k-	95	26	37	19	9	4	—
m-	34	9	12	12	1	—	—
n-	10	3	3	3	—	—	1
ñ-	15	8	3	2	1	—	1
w-	35	7	19	4	4	2	—
s-	28	6	15	6	1	—	—
š-	6	1	5	—	—	—	—
ś-	34	4	14	12	—	2	1
j-	16	4	8	3	—	1	—
č-	12	1	6	4	—	1	—
ć-	18	3	10	4	1	—	—
l-	26	3	16	4	2	1	—
r-	11	1	7	2	—	—	1
EGYÜTT	438	101	196	99	21	15	6

VIII. táblázat: *Elsőszótagi magánhangzók gyakorisága*

–v–	ÖSSZ.	PU	PFU	PU _g	PFU (?PU)	PU _g (?PFU)	PU _g (?PU)
a	84	17	36	22	2	6	1
o	65	16	38	3	7	1	—
u	82	30	34	14	1	2	1
ä	62	7	31	18	2	3	1
e	71	14	37	15	3	1	1
i	47	13	21	8	3	1	1
ü	9	3	5	—	1	—	—
(ë)	2	—	2	—	—	—	—
(ö)	2	1	—	—	1	—	—
(ø)	1	1	—	—	—	—	—
(i)	2	—	2	—	—	—	—
ø	27	3	7	16	—	—	1
ø	32	8	5	15	1	2	1
(3)	1	—	1	—	—	—	—
EGYÜTT	487	113	219	111	21	16	7

IX. táblázat: *A szóbelseji egyszerű mássalhangzók gyakorisága*

–C–	ÖSSZ.	PU	PFU	PU _g	PFU (?PU)	PU _g (?PFU)	PU _g (?PU)
p	5	—	2	1	1	1	—
t	13	2	7	3	—	—	1
k	14	2	9	3	—	—	—
m	16	8	5	2	1	—	—
n	17	7	6	2	2	—	—
ñ	7	4	3	—	—	—	—
ŋ	31	7	14	5	1	2	2
w	11	4	4	2	—	1	—
ð	11	3	6	1	1	—	—
ð'	6	2	3	1	—	—	—
s	2	1	1	—	—	—	—
š	—	—	—	—	—	—	—
ś	6	—	2	2	—	2	—
j	30	7	13	7	3	—	—
γ	3	1	2	—	—	—	—
č	7	—	3	2	1	1	—
ć	20	3	10	7	—	—	—
l	44	13	10	15	3	1	2
l'	5	—	3	1	—	1	—
r	55	11	25	16	1	—	2
EGYÜTT	303	75	128	70	14	9	7

X. táblázat: *A szóbelseji mássalhangzó-kapcsolatok gyakorisága*

–CC–	ÖSSZ.	PU	PFU	PUg	PFU (?PU)	PUg (?PFU)	PUg (?PU)
pp	20	3	12	4	1	—	—
pt	1	—	—	1	—	—	—
ps	1	1	—	—	—	—	—
tt	9	3	1	4	1	—	—
tk	2	1	1	—	—	—	—
kt	9	1	3	3	1	1	—
kk	18	2	7	8	—	1	—
ks	2	1	1	—	—	—	—
kš	1	—	1	—	—	—	—
kš	2	—	1	—	1	—	—
kl	1	1	—	—	—	—	—
kr	1	—	—	1	—	—	—
mp	4	1	—	3	—	—	—
mt	4	1	2	1	—	—	—
nt	10	2	6	2	—	—	—
ńc	12	4	5	3	—	—	—
ŋt	1	—	—	1	—	—	—
ŋk	11	—	8	2	—	1	—
wn	1	—	1	—	—	—	—
wō	2	—	2	—	—	—	—
wl	1	—	1	—	—	—	—
δ't	1	—	1	—	—	—	—
δ'w	1	—	1	—	—	—	—
šk	2	2	—	—	—	—	—
jk	1	—	1	—	—	—	—
jŋ	1	—	1	—	—	—	—
js	1	—	1	—	—	—	—
jč	1	1	—	—	—	—	—
yt	1	—	—	1	—	—	—
yr	1	—	1	—	—	—	—
ét	1	—	—	—	—	1	—
ék	2	—	2	—	—	—	—
ém	1	—	1	—	—	—	—
lk	14	2	10	2	—	—	—
lm	4	1	3	—	—	—	—
ln	1	—	1	—	—	—	—
lw	2	—	2	—	—	—	—
lj	2	—	2	—	—	—	—
ly	2	—	—	1	—	1	—
l'k	1	—	1	—	—	—	—
l'm	1	—	—	—	—	1	—
l'w	1	—	1	—	—	—	—
rp	1	—	1	—	—	—	—
rk	3	—	1	2	—	—	—
rn'	1	—	1	—	—	—	—
rw	3	—	3	—	—	—	—
ńck	2	—	—	—	1	1	—
ŋks	1	1	—	—	—	—	—
wkk	2	—	1	—	1	—	—
EGYÜTT	168	28	88	39	6	7	—

XI. táblázat: A második szótagbeli (tővégi) magánhangzók gyakorisága

–v	ÖSSZ.	PU	PFU	PUg	PFU (?PU)	PUg (?PFU)	PUg (?PFU)
a	64	23	36	2	3	—	—
ä	30	10	16	—	3	1	—
e	91	31	54	—	6	—	—
ø	1	—	—	1	—	—	—
ö	6	—	1	4	—	—	1
3	279	39	109	102	8	15	6
EGYÜTT	471	103	216	109	20	16	7

XII. táblázat: A képzőbeli mássalhangzók gyakorisága

–c–	ÖSSZ.	PU	PFU	PUg	PFU (?PU)	PUg (?PFU)	PUg (?PU)
t	1	—	—	1	—	—	—
k	3	1	1	1	—	—	—
m	7	1	1	3	—	1	1
n	2	—	1	1	—	—	—
η	1	—	—	1	—	—	—
é	2	—	1	1	—	—	—
r	10	1	4	4	—	1	—
l	4	—	1	3	—	—	—
pp	1	—	—	1	—	—	—
tt	1	—	—	1	—	—	—
EGYÜTT	32	3	9	17	—	2	1

XIII. táblázat: A képzőbeli magánhangzók gyakorisága

–v	ÖSSZ.	PU	PFU	PUg	PFU (?PU)	PUg (?PFU)	PUg (?PUg)
a	2	1	—	1	—	—	—
e	2	—	2	—	—	—	—
ø	2	—	1	1	—	—	—
ö	4	—	—	3	—	—	1
3	21	2	6	11	—	2	—
EGYÜTT	31	3	9	16	—	2	1

XIV. táblázat: *A mássalhangzók összesített statisztikája*

C	ÖSSZ.	PU	PFU	PUg	PFU (?PU)	PUg (?PFU)	PUg (?PU)
p	121	24	55	31	5	4	2
t	95	22	35	31	3	3	1
k	207	42	93	49	14	9	—
m	71	21	24	21	2	2	1
n	39	12	17	7	2	—	1
ñ	39	16	13	6	2	1	1
η	46	8	23	9	1	3	2
w	60	11	35	6	5	3	—
δ	13	3	8	1	1	—	—
δ'	8	2	5	1	—	—	—
s	34	10	17	6	1	—	—
š	7	1	6	—	—	—	—
ś	44	6	18	14	1	4	1
j	52	12	26	10	3	1	—
γ	7	1	3	2	—	1	—
č	19	1	9	6	1	2	—
ć	59	11	29	15	2	2	—
l	101	20	46	25	5	3	2
l'	8	—	5	1	—	2	—
r	86	13	43	25	1	1	3
EGYÜTT	1116	236	510	266	49	41	14

XV. táblázat: *A magánhangzók összesített statisztikája*

v	ÖSSZ.	PU	PFU	PUg	PFU (?PU)	PUg (?PFU)	PUg (?PU)
a	150	41	72	25	5	6	1
o	65	16	38	3	7	1	—
u	82	30	34	14	1	2	1
ä	92	17	47	18	5	4	1
e	164	45	93	15	9	1	1
i	47	13	21	8	3	1	1
ü	9	3	5	—	1	—	—
(ö)	2	1	—	—	1	—	—
(ë)	2	—	2	—	—	—	—
(e)	1	1	—	—	—	—	—
(i)	2	—	2	—	—	—	—
ø	30	3	8	18	—	—	1
ö	42	8	6	22	1	2	3
3	301	41	116	113	8	17	6
EGYÜTT	989	219	444	236	41	34	15

ЦИФРОВЫЕ ДАННЫЕ К МОРФОНОЛОГИЧЕСКОМУ ПОСТРОЕНИЮ СОСТАВА КОРЕННЫХ СЛОВ УРАЛЬСКО—УГРОФИНСКОГО ЯЗЫКА-ОСНОВЫ

ТАМАШ ЯНУРИК

В настоящей статье изложены некоторые результаты статистического исследования на основании этимологического словаря „A magyar szókészlet finnugor elemei” (Угрофинские элементы венгерского словарного состава).

Словарь содержит 691 заглавное слово, из них 487 имеют достоверные реконструированные основные формы. Из этих основных форм 23,20% уральского происхождения, 44,97% — угрофинского, 22,79% угорского, а происхождение 9,04% не доказано.

Процентное отношение абсолютных коренных слов 94,05%, а производных 5,95%. Из 487 слов 15 (3,08%) односложных, 443 (90,96%) двусложных, 28 (5,75%) трёхсложных и лишь 1 (0,21%) четырёхсложное. Число их фонем от одной до восьми: 1: 0,42%, 2: 2,68%, 3: 5,35%, 4: 55,15%, 6: 4,37%, 7: 1,24% и 8: 0,21%.

По морфонологическому построению эти основные формы разделяются на следующие структурные типы: У 0,41%, СУ 2,87%, УСУ 6,57%, УССУ 3,08%, СУСУ 55,65%, СУССУ 30,39% и СУСССУ 1,03%.

Эти расчёты дополняются ещё статистическими данными частоты согласных и гласных звуков в различных морфонологических позициях.

KÖZÉPMONGOL EREDETŰ JÖVEVÉNYSZAVAK A CSUVASBAN*

RÓNA-TAS ANDRÁS

A mongol nyelvtörténeti kutatások középpontjában jelenleg a középmongol nyelvállapot rekonstrukciója áll. E korszak legkorábbi emlékei a XIII. századból valók, s egyes vonásait még XVII. századi másolatok is őrzik. A középmongol korszak nyelvének forrásai két nagy csoportra oszthatók. Az első csoportba a mongol nyelv írásos forrásai tartoznak. Ezek között természetesen első helyen állnak a mongolok saját írásaival, az ún. ujjur-mongol és pagszpa írással írott emlékek. Igen jelentősek a kínai írásos források is, így például ismeretes, hogy a középmongol kor nagy irodalmi alkotása a Mongolok Titkos Története is kínai átírásban maradt fenn, az eredeti ujjur-mongol írásos szöveg elveszett, s csak kivonatai maradtak hátra egy másik ujjur-mongol írásos műben. Figyelemre méltó nyelvi anyagot tartalmaznak a tibeti, örmény, grúz perzsa, arab és latin írásokkal rögzített középmongol szavak is. Ezen emlékek belső, filológiai kritikával történő kiadása igen előrehaladott állapotban van, s e munkálatok nyomán kezdenek kibontakozni előttünk a korszak mongol nyelvének és nyelvjárásainak körvonalai.

A középmongol korra vonatkozó források másik csoportját a mongol világbirodalommal kapcsolatba került nyelvek középmongol jövevényszavai alkotják. Ezek kutatása csak az elmúlt időben kezdődött meg. Tanulmányok készültek a koreai,¹ jakut,² a kun,³ a mandzsu,⁴ és a perzsa⁵ nyelv korai mongol jövevényszavairól, és elszórt utalások találhatók az irodalomban más nyelvek középmongol kapcsolatairól is.⁶

* A tanulmányt a következő számban folytatjuk

¹ P. PELLiot, Les mots mongols dans le Korye sa: JA 1930, 253—266, KI-MOON LEE, Mongolian Loanwords in Middle Korean: UAJb XXXV, 1964, 188—197.

² St. KALUZYNSKI, Mongolische Elemente in der jakutischen Sprache, Warszawa 1961.

³ N. POPPE, Die mongolischen Lehnwörter im Komanischen: Németh Armağani, Ankara 1962, 331—340.

⁴ L. LIGETI, Les anciens éléments mongols dans le mandchou: AOH X, 231—248.

⁵ G. DOERFER, Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen I, Wiesbaden 1963.

⁶ Ld. pl. P. H. SERRUYS, Two Loan-words in Fifteenth Century Chinese: Monumenta Serica XXVI, 89—91. El kell természetesen választani a kínai átírásos mongol glosszákat a kínai nyelvbe került mongol jövevényszavaktól. SERRUYS cikkében valódi jövevényszavakról van szó. B. LAUFER, Loan words in Tibetan: TP XVII, 403—552, M. MAYRHOFER, Mongolische Pferdewörter bei einem Sanskrit Lexikographen?: Paideuma XVII: 4—6, pp. 274—276, G. K. KONKASPAEV, Geografičeskie nazvanija mongol'skogo proischozdenija na territorii Kazachstana: Izvestija AN KazSSR 1959: 1, pp. 85—98, J. NÉMETH, Wanderungen des Mongolischen Wortes *nökür* „Genosse”: AOH III, 1953, 1—23, LIGETI (Mongolok titkos története, Bp. 1962, p. 148) rámutatott arra, hogy a magyar nyelvjárási *daku* „ködmönféle rövid télikabát” kun közvetítésű középmongol szó a magyarban. Ez a szó *ta-hu* alakban megvan a kinaiban is (ld. SERRUYS i. m.). Elég végiglapoznunk VASMER orosz etimológiai szótárát, hogy lássuk, milyen sok középmongol szó van az oroszban is.

Viszonylag elhanyagolt területe a közép-mongol kor jövevényszó kutatásának a volgai török nyelvek, a tatár, a baskir és a csuvas mongol elemeinek kutatása. A mongol párhuzamok kérdése természetesen nem került el azok figyelmét, akik a Volga-vidéki nyelvek szókészletét kutatták. RÄSÄNENNEK⁷ és WICLMANN⁸ a volgai és permi finnugor nyelvek török elemeiről írott munkáiban több esetben találunk utalást török szavak mongol megfelelőire. ZOLOTNICKIJ⁹ és PAASONEN¹⁰ csuvas szókészletről írott műveiben is előfordulnak mongol szavakra történő hivatkozások. Ezek azonban általában csak a török etimológiák megfeleléseiként szerepelnek, koruk, a török és mongol adatok történeti összefüggése, az összefüggés kronológiai és földrajzi jellege vizsgálat nélkül maradtak.

Ismeretes, hogy a csuvas nyelvtörténetről számos alapvető cikket írt két mongolista: RAMSTEDT és POPPE. Mindkettőjüket azonban a csuvas és a mongol ősi kapcsolatairól érdekelte, s esetleges kései érintkezésük csak alkalmasszerűen került említésre. RAMSTEDT a csuvas nyelv helyzetéről írott korszakalkotó cikkében megemlíti egy-két mongol eredetű vándorszót is (pl. *bayatur*, *emneg*), a csuvas és a mongol nyelv történeti érintkezésének kérdésében azonban negatív eredményre jut: „Es genügt hier klargelegt zu haben, dass das tschuwassische eine regelrechte entwicklung der türk-sprache ist und zwar ohne jede direkte berührung mit dem mongolischen”.¹¹ RAMSTEDT itt elsősorban azzal a nézettel szemben foglal állást, hogy az ősi csuvas-mongol egyezések történeti érintkezés révén jöttek létre, de egyben elhárítja későbbi történeti érintkezésük kérdését is.

POPPE RAMSTEDT fenti munkájáról írott ismertetésében hozzáteszi: „In dieser Arbeit gelangt dr. Ramstedt zu dem Ergebnis, dass das Tschuwassische eine regelrechte Entwicklung des urtürkischen ist und zwar ohne jede direkte Berührung mit dem Mongolischen. Mit dem letzten Teil dieser Behauptung dr. Ramstedts erkläre ich mich für vollständig einverstanden, da es auch meine Überzeugung ist, dass wir im Tschuwassischen keine Spuren irgendeines Einflusses seitens des Mongolischen nachweisen können...”.¹² Poppe egy későbbi munkájában¹³ a csuvas nyelvek volgai kipszak eredetű szavai között már megemlíti néhány mongol eredetűt (pl. *quda* > csuv. *xāta* „kérő”, *qabčiy* > csuv. *xāpčāk* „kis fogó”, *čeber* > csuv. *čiper* „jó, rendes”, *üreji* > csuv. *ērče-* „sokasodni” stb.), anélkül azonban, hogy ezek korára, átvételének körülményeire utalna.

Az a tény, hogy a csuvas nyelv közép-mongol kori jövevényszavainak kérdése szinte fel sem merült, jól tükröződik Jegorov 1930-ban írt Bevezetésében,¹⁴ melyben a szerző részletesen foglalkozik a csuvas nyelv török, arab, héber, orosz, finn(ugor) kínai és indoeurópai elemeivel, de a mongol jövevények még említésre sem kerülnek.

⁷ Die Tschuwassischen Lehnwörter im Tscheremissischen: MSFOu XLVIII, Die Tatarischen Lehnwörter im Tscheremissischen: MSFOu L, Türkische Lehnwörter in den permischen Sprachen und im Tscheremissischen: FUF XXIII, 103—107, Neue tscheremissische und tschuwassische Wörterbücher nebst Etymologien auf Grund derselben: FUF Anz XXIV, 43—54.

⁸ Die tschuwassischen Lehnwörter in den permischen Sprachen: MSFOu XXI, Die türkischen Lehnwörter im Tscheremissischen: FUF Anz XVI, 32—53 (recenzió RÄSÄNEN munkáiról).

⁹ P. I. ZOLOTNICKIJ, Kornevoj čuvaško-russkij slovar', Kazan' 1875.

¹⁰ Csuvas szójegyzék, Bp. 1908, ld. még: Die türkischen Lehnwörter im Mordwinischen: JSFOu XV, 1—64.

¹¹ Zur Frage nach der Stellung des Tschuwassischen: JSFOu XXXVIII, 34.

¹² Die tschuwassische Lautgesetze: AM I, 776.

¹³ Die türkischen Lehnwörter im Tschuwassischen: UJb VII, 151—167.

¹⁴ Vvedenie v izučenie čuvašskogo jazyka, Moskva 1930.

LIGETI a török nyelvek mongolkori jövevényszavaival foglalkozva röviden megemlékezik a volgai kipszak nyelvek mongol elemeiről, majd így ír: „Figyelmünk a török nyelveknek különösen erre az utolsó csoportjára irányul, amikor a csuvas nyelv mongol elemeit akarjuk mérlegelni. Kézenfekvő gondolat, hogy a mai csuvas nyelv csekély számú mongol jövevényeit és vándorszavait sem igen magyarázhatják másként, mint pl. a kazáni tatár, a baskir, vagy a kumük hasonló elemeit”, majd „A csuvasban vannak, a bolgár-törökben lehettek mongol jövevények és vándorszók; huzamosabb bolgár-török (csuvas) — mongol érintkezés felvételére ezek azonban nem elegendők”.¹⁵

Sajnos LIGETI — magyar nyelven megjelent — megjegyzését a későbbiekben sem követték speciális kutatások. Igaz JEGOROV 1954-ben megjelent munkája tartalmaz egy fejezetet, melynek címe „Mongol szavak a csuvas nyelvben”.¹⁶ Ebben a mongol párhuzammal rendelkező csuvas szavakat két csoportra osztja. Az első csoportba tartoznak azok a szavak, amelyek egyaránt megvannak a csuvas, a török és a mongol nyelvekben, s amelyekről nem lehet megmondani, hogy török vagy mongol eredetűek-e. A másik csoportba JEGOROV azokat a szavakat sorolta, ahol a csuvas szó török megfelelője vagy hiányzik, vagy a török megfelelés hangtanilag vagy jelentés tanilag eltér a csuvasétól. Ezekben az esetekben a csuvas-mongol egyezés szerint „nem csak a mongol uralom, hanem sokkal az előtti” időből származik. Ebben a csoportban teljesen összekeverednek az olyan ősi egyezések, mint csuv. *yěķēr* „iker” ~ mong. *ikire* (nála a modern *ixir* alak szerepel), az olyan mongolkori jövevényekkel mint a mong. *nökiür* → csuv. *neker* (itt idéz egy *nükkērē* alakot is). Sajnos a felsorolt egyeztetések többsége téves (pl. csuv. *nar* ~ mong. *nara* „nap”, csuv. *njuxa* ~ mong. *noqai* „kutya”, csuv. *kakaj* ~ mong. *yaqai* „disznó”, csuv. *tixa* ~ mong. *dayan* „kétéves csikó” stb.¹⁷, s csak két valóban mongolkori jövevény található közöttük (mong. *nökiür*, *siltay*).

¹⁵ Mongolos jövevényszavaink kérdése: NyK XLIX, 268, 271.

¹⁶ Sovremennij čuvašskij literaturnyj jazyk v sravnitel'noistoričeskom osveščenii I, Čeboksary 1954, 118—122.

¹⁷ JEGOROV a csuvas *nar pek xitre* kifejezésben előforduló *nar* szót, mely önállóan nem ismeretes a csuvasban, egyezteteti a mongol *nara* szóval, nyilván valamilyen „naphoz hasonlóan szép” jelentésre gondolva. A *nar* szó a mai csuvasban több esetben mint intenzívumot kifejező szó szerepel: *nar pek xěrlē* „nagyon-vörös”, *nar pek samār* „nagyon zsíros” (L). AŠMARIN (IX, 8) megjegyzi, hogy a szó melynek régi értelmét ma már nem ismerik, valami különösen jó tulajdonságot fejezhet ki, olyan vonásokkal, mint „teljes”, „viruló”, „tisztá”, „szép”, mert gyakran használják lányok megjelölésére. Felveti, hogy a szó esetleg kapcsolatban lehet a RADLOV szótárában idézett *nar* „gránátalma” szóval. Ezt a nézetet elfogadta RÄSÄNEN is (REW 350). A szó már hangtani okokból sem lehet mongol, egy mongol *a*-ból a csuvasban *o*, *u* lett volna. Kétségtelenül jövevény a tatárból, ahol két ilyen szó is van: *nar* „gránátalma” és *nar* „egypúpú teve”, mindkettő perzsa eredetű. Nem lehetetlen, hogy a csuvasban a két szó keveredett annyiban, hogy eredetileg „gránátalma” jelentése volt („olyan szép mint a gránátalma”), de intenzívumot kifejező funkciója a másik szó jelentés-tartalmával való bővüléssel keletkezett (ld. *baromi nagy* stb.). A csuvas *njuxa* szónak már a hangalakja is sajátos. A szót JEGOROV idézett munkájában *n*-nel és *ju*-val írja át, etimológiai szótárában pedig *n*-nel és lágyítójellel. A régi Jakovlev-féle cirill-csuvas ábécében valóban volt egy *ñ* betű. Ilyen szókezdője a csuvasban azonban csak egyetlenegy szócsoportnak van, a gyermeknyelvi szavaknak. Ilyenek pl. *ñam* „étel”, *ñanne* „nagymama”, *ñani*, *ñaña* „drága”, *ñañam* „drágám” stb. Ezek között sorolja fel AŠmarin (IX, 62—64) a *ñaxxa* „kutya” szót is, mindjárt megjegyezve, hogy az gyereknyelvi szó. A *ñuxa* is az, mint erről a csuvasok közötti gyűjtésemkor meggyőződhettem. A csuvas szó egyébként hangtani okokból sem lehet ősi mongol jövevényszó (egyébként nem lehetetlen, hogy a mongol szó szókezdője is eredetileg palatalizált *ñ* volt). A szóvégi *-ai* a csuvasban *-i* lett: PT *buydai* „búza” > csuv *pāri*, PT *turyai* „vörösfenyő” > csuv *tāri*, PT *sičyai* „egér” > csuv *šāši* stb. Hasonlóan gyermeknyelvi szó a *kakaj* „hús” szó is, amely azonban közszóvá vált. Ez a szó sem egyeztethető.

Sinor Dénes 1964-ben így ír: „I am not speaking here of recent Mongol loan-words in Chuvash. To my knowledge, these have never been studied or even mentioned, although their importance is obvious. The presence of Mongols in the Volga-region has left its traces and their methodological survey would help in shedding new light on a number of relevant problems.” Sajnos Sinor sem foglalkozott bővebben a kérdéssel.^{17a}

JEGOROV 1964-ben kiadott csuvas etimológiai szótára nagy lépést jelent előre a csuvas szókészlet kutatásában.¹⁸ Ez a kiváló munka, amely módszertani hiányosságai ellenére, sokáig nélkülözhetetlen forrásmunkája lesz az altajisztikának, több csuvas szónál idéz mongol párhuzamot, s néha kifejezetten is felveti a csuvas szó mongol eredetét (pl. mong. *bosoya* ~ csuv. *puxaxa*, mong. *elbeg* ~ csuv. *ilpek*, mong. *malayai* ~ csuv. *mulaxxay*, mong. *nöker* ~ csuv. *neker*, mong. *qarayul* ~ csuv. *xural* stb.).

Újabb állomást jelent a kérdés vizsgálatának történetében RÄSÄNEN nemrég megjelent török etimológiai szótára.¹⁹ RÄSÄNEN sem különíti el a török nyelvek mongol jövevényszavainak különböző kronológiai csoportjait, mégis az esetek túlnyomó többségében helyesen mutat rá egyes török és ezek között csuvas szavak mongol eredetére, s néhány esetben jelzi, hogy a kérdéses mongol szó volgai kipszak közvetítéssel került a csuvasba.

A csuvas nyelvbe került közép-mongol jövevényszavak kutatása több tanulsággal is jár. 1. Lehetőséget ad arra, hogy elkülönítsük a régebbi csuvas-mongol egyezéseket a mongolkoriaktól. 2. Forrásértékű adatokat kínál a közép-mongol nyelvállapot rekonstrukciójához. 3. Támpontot nyújt a volgai kipszak és a csuvas hangtörténet vitatott kronológiai kérdéseinek tisztázásához azzal, hogy egy *terminus post quem*-et kínál azon hangváltozások megítéléséhez, melyben a mongolkori jövevények is részt vettek. 4. Közvetve segítséget nyújtanak a cseremiszi nyelv csuvas és tatár jövevényszavainak időmeghatározásához. Ezeknek a szempontoknak a figyelembevételével szeretném az alábbiakban megvizsgálni a csuvas nyelv közép-mongol jövevényszavait.

Mielőtt azonban a jövevényszavak tárgyalására rátérnék, röviden foglalkoznunk kell még a Volga-vidéki török nyelvek mongolkori jövevényszavainak kronológiájával. A mongolok útja nyugat és északnyugat felé a Khalkha-menti csatában az orosz-kun seregek feletti győzelmük (1223) után nyílt meg. Ettől kezdve állandó harci érintkezésben voltak a volgai bolgárok birodalmával. Juliánus barát útjáról készült feljegyzés 1235–1236-ból még a következőkről tudósít: „A tatár nép szomszédos velük, de ezek a tatárok, harcba bocsátkozva velük, nem tudták őket háborúban legyőzni, sőt az első csatában vereséget szenvedtek”. De már ebben az évben „A magyaroknak ezen a földjén az említett barát találkozott tatárokkal és a tatár vezér követével, aki beszélt magyarul, oroszul, kunul, németül, szaracénul és tatárul. Ő azt mondta, hogy a tatár sereg, amely ide őt napi járőrföldre helyezkedett el,

a mongol *yaqai* „disznó” szóval hangtani okokból sem (az *a* nem maradt meg, a *γ*, *q* *x* lett, a szóvégből *-i*-nek kellett volna lennie stb.). A csuvas *tixa* szót JEGOROV etimológiai szótárában már helyesen egy **taiqa* (nála *tayxa*) alakból magyarázza, s utal arra, hogy a csuvas nyelvjárások még őriznek egy *tiyxa* formát is. Ennek ellenére itt is idézi a *daaga* szót.

^{17a} Studia Orientalia XXVIII (1964:7), P. 7.

¹⁸ Etimologičeskij slovar' čuvaškogo jazyka, Čeboksary 1964.

¹⁹ Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen, Helsinki 1969.

Németország ellen készül menni...”²⁰ Tudjuk azonban, hogy második útján 1237 nyarán Juliánus már csak Szuszdalig jutott el, mert a mongolok elfoglalták és teljesen elpusztították a volgai bolgár birodalmat. Az orosz krónikák szerint a volgai bolgár birodalom eleste 1236 őszén történt.²¹

A volgai kipcak nyelvek mongolkori jövevényszavainak alsó korhatára tehát a XIII. század harmincas éveinek vége. A közvetlen mongol nyelvi hatás már a XIV. század végén jelentéktelen lehetett, de természetesen számolnunk kell azzal, hogy az Arany Horda lakossága között a mongol szavak hosszú ideig tovább terjedtek. A XIII–XIV. században a volgai bolgár, majd a kipcak nyelvekbe átkerült mongol szavak folytatták útjukat. A csuvas nyelv kései tatár jövevényszavai között is vannak közép-mongol eredetűek. Ugyanakkor számos esetben nincs kritériumunk arra, hogy egy szó volgai kipcak közvetítéssel vagy közvetlenül került a csuvasba. Sőt, tekintettel arra, hogy a volgai bolgár birodalomban legalább két eltérő nyelvjárást volt, számítanunk kell arra is, hogy a mai csuvasba egy XIII–XIV. századi másik bolgár-török nyelvjárás közvetítésével kerültek át közép-mongol szavak.

A török és mongol nyelvek nagyfokú szerkezeti azonossága is megnehezíti a csuvas nyelv mongolkori jövevényszavainak kutatását. Az alábbiakban csak azokat a szavakat tárgyalom, melyek esetében a hangtani, történeti, nyelvföldrajzi és művelődéstörténeti kritériumok alapján nagy valószínűséggel kell feltételeznünk a csuvas szó közép-mongol eredetét. Nem lehet kétséges, hogy a csuvas nyelv közép-mongol jövevényszavainak száma az elkövetkező kutatások révén szaporodni fog, s a kritérium nélküli szavak esetében is számolnunk kell avval, hogy ezek egyike-másika ebbe a csoportba tartozik.

1. KMo **abra-** „megmenteni, megőrizni”²²

Mongol: KMo: K: *abura-* „segíteni, megmenteni” (MTT), *abura-* „id.” (Hy, HyB), *abura-* „id.” (Ph); Ny: —.

IrMo: *abura-* „segíteni, megmenteni; megvédeni” (L).

UMo: K: *avra-* „megmenteni, megszabadítani” (khL), *abar-* „megmenteni, megvédeni, védelmezni” (burL), *awura-* „megmenteni”; (ord.) Ny: *awra-* „megmenteni, őrizni” (kalm).

Csuvas: *upra-* „őrizni, védeni” (L), *upra-* „id.” (P, Sp.).

Volgai kipcak: *abra-* „megmenteni, őrizni” (tatDS).

A mongol szó az *ab-* „venni, tartani, kapni stb.” szó családjába tartozik, melyből egy deverbális *-ra* képzővel képezték (vö. *ebde-* „tönkretenni” > *ebdere-*, *bögle-* „betönni” > *böglere-*, *daba-* „átmenni” > *dabara-* stb.). Az *-u-* már az átadó mongol nyelvjárásban kieshetett, sőt valószínű, hogy eleve egy *abra-* ~ *abura-* változással kell számolnunk, amint azt az idetartozó képzett szavak is mutatják: *abuča* „kapás, vétel”, *abuɣul-* fakt., *abulča-* coop., *aburi* „magatartás” stb., de *abquɣul-caus.*, *abčaldu-* recipr.

A szó először a Codex Cumanicus kun anyagában fordul elő, ahol POPPE mongol eredetűnek tartja.²³ Átkerült a szó még a tuvaiba és a jakutba is (ld. REW 2, MEJ 41). Nem dönthető el, hogy a szó a csuvasban volgai kipcak közvetítésű-e,

²⁰ GYÖRFFY GY., Napkelet felfedezése, Bp. 1965, 43.

²¹ Ld. Istoriija Čuvašskoj ASSR I, Čeboksary 1966, 45.

²² A rövidítések feloldását ld. a második közlemény végén.

²³ Németh Armağani, Ankara 1962, 334.

de annyi bizonyos, hogy a csuvas $a > o$ fejlődés előtt került a csuvasba. Szavunkat mongol eredetűnek tartotta már RÄSÄNEN (REW 2).

2. KMo *berke* „erős”

Mongol: KMo: K: *berke* „nehéz, sűrű” (MTT), *berke* „nehéz” (Hy, HyA); Ny: *berkä* „nehéz, durva” (IMM), *bërkë* „nehéz” (IMI), *berket-* „erőssé válni” (MA).

IrMo: *berke* „nehéz, ügyes, valamire képes” (L).

UMo: K: *berch* „nehéz, bonyolult, komoly, jártas (vmiben)” (khL), *berche* „id.” (burL), *berkxe* „nehéz” (ord), *berke* „nehéz, nagyon, erősen” (dahHP), *piege* „nehéz” (mgr); Ny: *berkä* „nehéz, gonosz, ritka” (kalm).

Csuvas: *parka* „egészséges, szilárd, erős”, (L), *parka* „erős, vastag” (P), *parka* „egészséges, teljes, kitartó, nagy(szemű)” (Ašm IX 110).

Cseremisiz: *parya* „gyors (ló)” (ČLČ 175, RMSzl).

A szó a régi törökségben *berk* formában jól ismert. Az ősi szóvégi *-rk* hangkapcsolatot azonban a csuvas egy zárt ($>$ redukált) magánhangzó betoldásával oldja fel: PT *erk* ~ csuv *irëk* ($<^*erik$) „szabadság”, PT *ürk-* ~ csuv *ërëx* ($<^*ürük-$) „felriadni”, PT *bürk-* ~ csuv *përëx-* ($<^*büriük-$) „fecskendezni”, PT *turq* ~ csuv *tărăx* ($<^*turuq-$) „szélesség, mérték”, PT *qırq* ~ csuv *xërëx* ($<^*qırıq$) „40”. A mai csuvas alak közvetlenül egy $*bärkä$ formára vezethető vissza. Feltűnő, hogy a tatárban és baskirban egy *berket-* „megerősíteni” igét találunk, ahol a várt *-i*-helyett szereplő *-e*- is jövevényszóra utal, mégpedig a közép-mongol MA adattal egyezően. A szó a csuvas $ä > a$ fejlődés előtt került a csuvasba. A cseremisiz szó a csuvasból való. Ennek jelentése arra utal, hogy a szó valószínűleg a lótartrás révén terjedhetett el. A török nyelvek mongolkori jövevényszavai között igen nagy a lótartrással kapcsolatos terminusok aránya. Ezek között sok olyan is van, amely végső fokon török eredetű, de mongol közvetítéssel terjedt el a török nyelvek között. Valószínűleg ezek közé tartozik a csuvas *laša* „paripa” és az *urxamax* „tüzes, szelídítetlen ló” is.²⁴ Mindkét szó török eredetű, de a mongol korban, a mongolok révén terjedt el (ld. mong *alaša*, *aryamay*).

3. KMo *boljal*, *boljaj* „határidő, előre megbeszélt idő”

Mongol: KMo: K: *bolja-* „(előre) megbeszélni, megegyezni, megállapítani”, *boljal* „megbeszélt időpont” (MTT); Ny: *boljal* „határidő”, *boljaldu-* „megállapodni (kölcsönösen)” (MA).

IrMo: *bolja-*, *bolju-* „megegyezni (előre), előre tudni”, *boljaya(n)* „megállapodás, találka”, *boljal* „megállapodás, feltétel” (L).

UMo: K: *boldzol* „megegyezés” (khL), *bolzor* „határidő”, *bolzoo* „megállapodás” (burL), *boldžo* „megbeszélt hely, idő” (ord), *bolejo* „id.” (dahM) Ny: *boldžotā*

²⁴ Bár valószínű, hogy e szavak mongol közvetítéssel kerültek a Volga-vidék török népeihez, nem tárgyalom őket külön szócikkekben, mert nem biztos, hogy mongol eredetűek. A mongol *aryamay* végső fokon egy *ar-* „félrevezetni, becsapni” töre megy vissza, mely ez idő szerint csak a törökből mutatható ki. Ebből való az *arya* „csel, mód stb.” névszó és az azonos alakú *arya-* ige „cselt vetni, módot találni” jelentéssel, amely megvan a mongolban. Ehhez járul a *-may* képző, mely szintén jól ismeretes a mongolban (*qayur-may* „becsapás”, *qoli-may* „keverék”, *yada-may* „gyenge”, *čida-may* „képes”). Ez a mongol *-may* főnévképző azonban nem választható el az azonos funkciójú török *-maq* képzőtől. Az *alaša* szó egyedül a Mongolok Titkos Történetéből ismeretes, ahol a dzsürcsi Altan kántól elrabolt lovat jelöl. Ez a szó török nyelvek egy részében egy alacsony lófajtát jelöl, s ezért minden valószínűség szerint a török *al* „alacsony, alsó” szóval függ össze, bár képzése nem világos.

„akinek találkája van” (oirK), *bolzār*, *bolzvg* „határidő, megbeszélés, feltétel” (kalm). Volgai kipcsak: *bulčal* (tat ld. ČLČ 184) → votj *bolz'ou*
 Csuvas: *pālčav* „a házasság napjáról történő megállapodás” (L), *pālčav* „a menyasszonytól a vőlegény részére készített vagy vett ajándék stb.” (P), *pālčav*, *pālčal*, *pānčal* „a házasság napjáról történő végső megállapodás” (Ašm X, 110—111, 118). Cseremisiz: *punčal* „határozat” (ČLČ 183—184, MRSzl).

A mongol szavak a *bolja*- igéből képzett névszók. A sokat vitatott mongol ún. tövégi vokálisok kérdése szempontjából talán nem érdektelen, hogy a *boljaj* szónak van *boljaya* alakja is. A szó a csuvasban jövevény a megőrzött -č- (= -DŽ-) miatt, amely a csuvas ősi szavakban -l- után is š (= ž) lett, ld. PT *qilič* „kard” ~ csuv *xěš* (<*qilč), PT *qilič* „takácsborda” ~ csuv *xěš* (<*qilč), PT *ölč* „mérni” ~ csuv *viš*-, PT *belčen* „szamárbogács” ~ csuv *pišen*, PT *külčün* „kölcson” ~ csuv *kivšen*, *küšen*, PT *yulič* „haj” ~ csuv *šüs* (<*julč és nem *sač*!) stb. A csuvas szó a volgai kipcsak nyelvekből került át, amire a szóvégi *av* + *au* < *ay* fejlődés, illetve megfelelés is utal. A mongol szó a volgai *o* > *u* fejlődés előtt került be a tatárba, ahol ma ritka szónak számít, de a tatárból való a votják szó is. A csuvas átvétel az *u* > *ö*, *ä* fejlődés előtti időből való. Az -n- a szóvégi -l hatására létrejött disszimiláció eredménye (*l-l* > *n-l*). A mongol szó szinte az egész törökségben elterjedt, átkerült a tunguzba, a perzsába és a grúzba is (adatokot ld. TMEN I, 229—230, REW 79). Mongol eredetűnek magyarázta a török szót DOERFER (TMEN i. h.) és RÄSÄNEN (REW 79), idézi a mongol párhuzamot JEGOROV₂ is (JeE 147).

4. KMo *bosaya* „küszöb”

Mongol: KMo: K: *bosoqa* „küszöb”, *boso-* „(ajtót) elállni” (MTT), *bosoqa* „küszöb” (Hy), *bosqa-* „emelni (vallásos emlékművet)” (Ph); Ny: *bos-* „felállni” (IMM, IMI), *bos-* „id.” (AL), *bosqa-* „felemelni” (MA).

IrMo: *bosoya* „küszöb; vertikális, felemelt” (L).

UMo: K: *bosgo* „küszöb” (khL), *bošog* „ajtó felső keresztfája” (drg), *bogoho*, *bohogo* „küszöb” (burL), *bošogo* „id.” (ord), *bošoy* (üdž), *bosguo* „id.” (mgr); Ny: *bokš^oy*, *bokšxa*, *bos^oy*, *bosxa* (kalm).

Csuvas: *pusaxa* „küszöb; kengyel, jászolrács, lépcső, lépcsőfok” (L), *pusaxa* „id.” (Ašm X, 8).

Volgai kipcsak: *busaga* „küszöb” (tat).

A szót POPPE egy korábbi mongol *basuya < *basurga alakból vezeti le, s a szó tövét a mongol *basu-* „megbántani”, török *bas-* „nyomni” szócsaládhoz kapcsolja (PVGA, 65). Ezt támogatni látszik a dahurHP *basurga*, dahMu *basarxa* és a tungVtm *basurga*, sol *basarga* „küszöb” szó. DOERFER szerint a dahur szó tabu okokból a *basu-* ige hatására változott meg a mongolban, s onnan került a tunguzba és a szolonba (TMEN I, 227—228). Bármilyen módon jött létre a dahur szó (talán korai jakut jövevény, bár ez a szó a jakutból ma nem mutatható ki), nincs köze a mongol *bosoya*-hoz, melynek töve a mongol *bos(o)-* „felállni” ige. Ebből képzett a mongol *bosoya* „vertikális, felálló” melléknév, mely azonos szavunkkal. A -*ya* szuffixumra ld. POPPE, Die Nominalstamm-bildungssuffixe im Mongolischen, KSz XX, p. 94. Igen figyelemreméltó ezzel kapcsolatban a Mongolok Titkos Története, ahol a 245. paragrafusban ez olvasható: *jirgo'an Qonggotan kö'üt inu e'üten bosöju*, „A hat Kongkotan fiú elállta az ajtót”. Ebben a mondatban a *boso-* ige „elállni, elzárni” jelentésben fordul elő, s néhány sorral előbb fordul elő az *e'üten bosöqa* „az ajtó küszöbe” kifejezés. A küszöb kultikus funkciója valóban az ajtó kiegészítéseképpen

a rontás „elzárása”. A küszöbre a mai napig nem szabad rálépni a mongoloknál, s ezt már Rubruk is megemlítette a mongol kánok udvaráról szóló beszámolójában. (Ld. DOERFER, TMEN I, 227.)

A csuvas szó közvetlen átvétel a mongolból, amit a *-x-* is mutat. Ez a hang a mai csuvas kiejtésben zöngés spiráns (*ɣ*), mivel minden zöngétlen mássalhangzó a csuvasban zöngésedik magánhangzó közti helyzetben, ha nem válik hosszúvá. A középbolgár korra vonatkozóan csak annyit mondhatunk, hogy a hang már ebben a korban spiráns volt. A csuvas szó jelentésbővülésen ment át. Az ősi török *bas-* „nyomni” szó a csuvasban *pus-* lett, vagyis a régi *bas-* és *bos-* szótagok egybeestek. Ennek hatására fejlődtek ki a szónak jelentései mint „lépcső”, „lépcsőalakú tárgy”. A csuvas szó mongol eredetét helyesen ismerte fel DOERFER (TMEN I, 227) és RÄSÄNEN is (REW 81). A mongol szó átkerült számos török nyelvbe, az erre vonatkozó adatokat lásd DOERFER és RÄSÄNEN idézett munkáiban.

5. KMo *bödene* „fürj”

Mongol: KMo: K: *bödene* „fürj” (Hy); Ny: *bödene* „id.” (AL), *bödene* „id.” (VI), *bödene* „id.” (Qaz).

IrMo: *büdüne* „id.” (Kow, L), *bödüne* (Golst).

UMo: K: *bödnö* „id.” (khL), *büdne* „id.” (khC, Lessing), *büdene* „id.” (burL), *bödönö* „id.” (ord), *puđuri*, *puđuru* „id.”, *bodono* „farkatlan”, *bodono šü* „farkatlan madár” (mgr); Ny: *bödnö*, *bödnä* „fürj” (kalm), *bodana* „id.” (mogMSL).

Csuvas: *putene* „fürj” (L), *putene* „id.” (P), *pot'eñe* „id.” (PR), *putene*, *put'ana*, *pot'ana* „id.” (Ašm X, 44–45, 54).

Cseremisiz: *pot'ana* „id.” (ČLČ 182).

Volgai kipcak: *büďänä* „id.” (tat), *büďänä* (bask) → votj *bod'ono*.

A mongol szó burját formája bekerült a khalkhába is, innen a khalkha és az irodalmi alakok *-ü-*s olvasata. Igen érdekes a monguor adat, amely talán a szó eredeti jelentését őrzi. A csuvas szó lehet közvetlenül volgai kipcak eredetű a csuvas másodlagos *ü* kialakulása előtti időből, lehet közvetlen mongol átvétel is. Figyelemre méltó, hogy a csuvas nyelvjárási alakok a szó mély hangrendűvé válását mutatják, ami az ősi csuvas szavak esetében gyakori (vö. *ökür > *vākār* „ökör”, *ör > *var* „közép” stb.). A csuvas szó került át a cseremisizbe, a volgai kipcak a votjákba. A szó számos török nyelvből ismeretes, innen került tovább a perzsába, illetve vogulba is. A török szó mongol eredetét már RÄSÄNEN felismerte (ČLČ 182), hasonlóan foglalt állást LIGETI (AOH XIV, 1962, 21), JEGOROV (JeE 167), (DOERFER (TMEN I, 218), majd legújabban ismét RÄSÄNEN (REW 82), ugyanezen munkákban ld. a török, perzsa, afgán és vogul adatokat.

6. KMo *büldürge* „szíjból készült hurok ostornyélen”

Mongol: KMo: —

IrMo: *bögeldürge*, *bögöldürge* „id.” (L).

UMo: K: *bögöldörgö* „id.” (khL), *bügelderge* „egy nyeregszíz, hurok az ostornyélen” (burL), *bügüldürge*, *bügüldergerge* „hurok az ostornyélen” (ord); Ny: —.

Csuvas: *pältärka* „szíz a korbács nyelén” (L), *pältärka* „ostornyél végén levő szíz vagy zsinor, hurok, melybe a kezét beillesztik” (P).

Cseremisiz: *męldęrya*, *pęldęrGa* „id.” (ČLČ 40, TLČ 46, PAASONEN, Csuv. Szój). Volgai kipcak: *böldörkä*, *möldörkä* „id.” (tatDS), *möldörmä* (tatPAASONEN Csuv. Szój).

A mongol szó a *bökö-* ~ *bögö-* < *bükü-* ~ *büg-* „hajlani” (ld. török *bük-* „id.”) szócsaládjához tartozik. Idetartozik a *bügürge* „nyeregív, nyeregfő” szó is (ld. khL *büreg*, *bürgen*, kalm *bürüg*, *bürgə*). Szavunkat nem ismerem a nyugati mongolság közép-mongol és új-mongol forrásaiból. Mint mongol jövevény megvan azonban a csagatájban (*büldürgä*, *bildürgä*), a kazakban (*büldürgö*) és a kirgizben (*büldürgö*, *büldürgü*), ahol a közép-mongol hosszú magánhangzó, csakúgy mint a volgai kip-csakban és a csuvasban rövid magánhangzóval van képviselve. A csuvas szó lehet közvetlen átvétel vagy tatár közvetítésű, a cseremiszi szó lehet csuvas vagy tatár közvetítésű. Mongol eredetéről ld. RÄSÄNEN, REW 92.

7. KMo *čabidur* „világosbarna, fehér farokkal és sörénnyel”

Mongol: KMo: K: —; Ny: *čabdar* „világosbarna (lőszín)” (MA).

IrMo: *čabidar* „vöröses-sárga, fehér farokkal és sörénnyel” (L).

UMo: K: *cav'dar* „világosbarna (lőszín)” (khL), *savidar* „id.” (burL), *tšawidar* „rőt, fehér farokkal és sörénnyel” (ord), *tšäwdar* „id.” (üdz); Ny: *tsäbdä* „(sötét vagy barna színű, de) fehér sörényű és farkú” (kalm).

Volgai kipszak: *čaptar* „világosbarna” (tat), *saptar* „id.” (bask).

Csuvas: *čuptar* „fakó, világosbarna (lőszín)” (L), *čuptar* „ló színéről mondják, fakó” (P).

A mongol szó a *čā-* „fehérnek lenni” töből származik. A csuvas szó jövevény a tatárból a csuvas *ā>o* átmenet előtt, de a *č>s* változás utáni időből. A szót a török nyelvekben és a kamaszban már mongol jövevénytáráként magyarázta JOKI (MSFOu 103, 1952, 278), amit elfogadott RÄSÄNEN (REW 94), a mongol párhuzamot megadja JEGOROV is (JeE 327). A török adatokat ld. ezekben a művekben.

8. KMo *čida-* „képesnek lenni”

Mongol: KMo: K: *čida-* „képesnek lenni, képesnek lenni legyőzni” (MTT), *čida-* (Hy, HyAB), *čida-* „id.” (Ph); Ny: *čida-* „helyesen tenni” (IMI), *čida-* „képesnek lenni, tudni” (MA).

IrMo: *čida-* „képesnek lenni” (L).

UMo: K: *čad-* „képesnek lenni, tudni” (khL), *šada-* „id.” (burL), *tšida-* „id.” (ord), *šad-* „id.” (džar), *šad-*, *šada-* „id.” (dahHP), *šad-* „id.” (dahIV), *šade-* „id.” (dahM), *sda-* „id.” (mgr); Ny: *tšad-* „id.” (kalm), *čidān* „hatalom, erő” (mogZ, K), *čidā-* „képesnek lenni” (mogMrL).

Volgai kipszak: *čida-* „tűrni, kiállni, elviselni” (tat), *čāda-* „elviselni” (tatP), *sida-* „tűrni, kiállni, elviselni” (bask).

Csuvas: *čät-* „tűrni, elviselni, megbűnhődni, kitartani, megtéríteni (kiadásokat)” (L), *čät-* „tűrni, kitartani, elbírní” (P).

Cseremiszi: *čit-* „bírní, kibírní, tűrni” (MRSzl, ČLČ 90, TLČ 78).

További vizsgálatot igényel, hogy a mongol szó összefügg-e a török *tid-* „feltartóztatni” igével, mint azt POPPE (PVGA 15) és RÄSÄNEN (REW 477) gondolják. A mongol szó jelentése „valamire képesnek lenni, valamit hatalmában tartani” és a számos török nyelvjárás által átvett mongol forma „eltűrni, elviselni” jelentései szorosan összefüggnek (vö. magyar *bírní*, *kibírní*). A csuvas és a cseremiszi szavak kései jövevények a tatárból. A török szavak mongol eredetére POPPÉN és RÄSÄNEN kívül (i. h.) rámutatott LIGETI is (AOH XVII, 1964, 36), ugyanitt ld. a többi török adatokat.

9. KMo *delbege* „kantár, gyeplő”

Mongol: KMo: K: *delbege* „id.” (MTT); Ny: —.

IrMo: *delbeg* „kantár” (L).

UMo: K: *delbeg* „id.” (khL); Ny: —.

Csuvas: *tilxepe* „kantár, gyeplő” (L), *tilxepe, tilkepe* „gyeplő” (P), *tilkepe, tilxepe, kilkepe* (Ašm VI 22) „id.”.

Volgai kipcsak: *dilbegä* „gyeplő” (tat), *tilbüge, tilbägä, tilbigä, dilbägä, dilbegä, zilbigä* (tatREW 471), *dilbegä* „id.” (bask).

A mongol szó talán egy „lapos, széles” jelentésű szócsaládhoz tartozik, vö. *delbeg* „széles, nagy”, *delbeyi-* „szélesnek lenni, szélessé válni”, *delbeng, delbing* „kifelé hajló (lapos valami, pl. fül)”. Van a törökségben egy „fonál, drót” jelentésű *täl* szó, amely legalábbis keveredhetett a törökbe átvett mongol formákkal (ld. kmk *telbavlar* „kantár” (Rkmk), LCC *telbuya* „vezetőkötél” (REW 471). A volgai kipcsak szavak mongol eredetét világosan mutatják a tatár és baskir *d-* szókezdőjű alakok. A török szót mongol eredetűnek tartotta DOERFER és POPPE (ld. REW 471-hez fűzött korrektúrajegyzetüket), de POPPE a Codex Cumanicus mongol elemeit tárgyaló cikkében az ott előforduló *tel-buya* adatot nem tárgyalja a mongol jövevények között. JEGOROV, aki utal a mongol szóra is, a csuvas szót a *til* „nyelv” és *bay* „kötél” szavakból eredezteti (JeE 251), ami sem jelentéstani, sem hangtani okokból nem fogadható el. A csuvasban metatézis jött létre, s a *-x-* ismét közvetlen átvételtel utal a mongolból (ld. *bosaya*). A szibériai tatárból került a szó az obi-ugor nyelvekbe (ostj *tetpou*, vog *tilpan*, ld. REW 471). A mongol szó a volgai török *e > i* fejlődés előtt került ezekbe a nyelvekbe.

10. KMo *dem* „támogatás, segítség”

Mongol: KMo: K: *dēm* „segéd-, hátvédcsapat” (MTT); Ny: —.

IrMo: *dem* „segítség, ügyesség, egy dolog elvégzésének módja” (L).

UMo: K: *dem*: „cselekvés módja, képesség, ügyesség” (khL), *dem* „id.” (burL), *dem* „segítség, gyakorlás révén szerzett képesség” (ord), Ny: *dem* „segítség, támogatás” (kalm).

Volgai kipcsak: *dim* „rábeszélés, figyelmeztetés, tanács, meggyőzés” (tat), *dim* „id.” (bask).

Csuvas: *tim* „kívánság, törekvés, igyekezet, hajlam, kezdeményezés, aktivitás, határozottság, állhatatosság, energikusság, bátorság, merészség, öntudat” (L), *tim*, „törekvés, igyekezet, határozat”, *timle-* „gondoskodni, törekedni, meggyőzni” (Ašm XIV, 40).

A volgai kipcsak szó szókezdő *d-*je világosan utal a mongol eredetre, s ezt támogatja az a tény is, hogy a szó hiányzik a török régiségben. A mai török nyelvek közül is csak az altajiban, koibálban, sojotban és kazakban van meg. A csuvas szó valószínűleg tatár közvetítésű, amit főleg a szó jelentéstani fejlődése mutat; mindenestre az átvétel az *e > i* fejlődés előtt ment végbe. A szót mongol eredetűnek magyarázta RÄSÄNEN (REW 135), a török adatokat ld. ugyanott.

11. KMo *elbeg* „bőség, maradék”

Mongol: KMo: —

IrMo: *elbeg* „bőség, bő” (L).

UMo: K: *elbeg* „bőség, bő” (khL), *elbeg* „id.” (burL), *elbek* „id.” (ord), *elweg* „gazdag, bő” (üdž); Ny: *elwag* „gazdagon; fölösleg” (kalm).

Csuvas: *ilpek* „fölösleg, többlet” (L), *ilpek* „bőség” (Ašm III, 111).

A mongol szó a törökségben először a Codex Cumanicusban fordul elő, ahol POPPE (Németh Armağani, 335) mongol jövevényszónak magyarázza. Átvette a mongolból az altaji, a tuvai és a jakut is. További vizsgálatot igényel, hogy a mongol szó hogyan függ össze a RÄSÄNEN által idézett tara- és kürdek-török *äläk* „sok” (REW, 39), továbbá a kalmük *elēde* „gazdagon, nagy bőségben, sok” szavakkal. Nincs kizárva, hogy az *elbeg* -b-je ugyanolyan elem, mint a *qalbaya* vagy a *qarbing* -b-je, ahol a megfelelő török alakokból hiányzik a -b-. A török szavakat RÄSÄNEN (i. h.), a csuvas szót JEGOROV (JeE, 69) a mongolból származtatta.

12. KMo *yoiqan* „szép”

Mongol: KMo: —

IrMo: *yoyuqan* „kecses, szép”, *yoyida* „kiváló, a legjobb”, *yoyi*, *yoyu* „szép, csinos, elegáns” (L).

UMo: K: *goyochon* „nagyon szép, elég szép”, *goyo* „szép”, *qoyd* „nagyon” (khL), *goyochon* „szépecske”, *qoyo* „szép” (burL), *goi* „id.” (dahHP); Ny *gōg*? „romlott nő” (kalm).

Csuvas: *xüxēm* „szép, csinos, jó minőségű” (L), *xüxēm*, *xüxxēm* „szép; csinos, jó, kitűnő, magas, erős” (Ašm XVI, 287).

A csuvas szót RAMSTEDT (MSFOu 104: 1, 48, :2, 107) a mongol *yayiqā* „csodálkozni” szóval kötötte össze, s az ősi altaji egyezések között tartotta számon. Ennek az etimológiának azonban hangtani nehézségei vannak. Egy ősi *ai* diftongusnak a csuvasban kettős megfelelése van: *ai*, illetve *uī*: PT *qayir* „homok” ~ csuv. *xāyār*, PT *qaymaq* „tejszín” ~ csuv. *xāyma*, PT *sayla-* „kiválasztani” ~ csuv. *suyla-*, PT *bay-* „gazdaggá lenni” ~ csuv. *puy-*. Ez a kettős megfelelés párhuzamos a PT *a* kettős csuvas megfelelésével (*i*, *u*). A csuvas -*ü*- tehát nem felelhet meg egy ősi *ai* diftongusnak.

JEGOROV etimológiai szótárában a csuvas szót a török *körkem* „szép” szóval egyeztette. Ez hangtanilag ugyancsak elfogadhatatlan. Az eredeti palatális *k-* a csuvasban nem lesz *χ-*. A török *körkem* szó egyébként a *kör-* „látni” igéből származik, ez a szó a csuvasban ma *kur-*.

A csuvas szó első látásra ellentmondásos hangalakot mutat. Szókezdő és szóközépi *χ-*-ja csak egy mélyhangú *k*-ra mehet vissza, míg vokalizmusa ma magashangrendű. Ez az ellentmondás azonban csak látszólagos. Az eredeti *oi* > *ui* diftongus ugyanis a csuvasban *ü* lett: PT *soy-* „bőrt lenyúzni” ~ csuv. *sü-* (<*suī* < *soī*), PT *quyma* „kerítés” ~ csuv. *xüme*, PT *quytu* „védfal” ~ csuv. *xütē*, PT *buyur* „parancsolni” ~ csuv. *pür-* (<*buīr*-) stb. Ez a fejlődés a csuvasban viszonylag fiatal, mert részt vettek benne olyan jövevényszavak, mint a csuv. *xüre* „farok” (<*quīrag* < *quyrug* < *qudruq*), csuv. *pü* „test” (<*buī* < *boī* < *boy* < *bod*), amelyek tehát jövevényszavak, mégpedig egy olyan időből, ahol az átadó nyelvben a *d* > *ḍ* > *y* változás már lezajlott.

A szóvégi -*m* szabályos csuvas fejlemény: PT *altun* „arany” ~ csuv. *iltām*, PT *qırqın* „rabnő” ~ csuv. *xārxām* (az -*m* már a volgai feliratokban is megvan ebben a szóban), PT *barčun* „bársony” ~ csuv. *puršām* stb. Ez az -*m* igen korán jelentkezik, hiszen a magyar nyelv honfoglaláskor előtt török jövevényszavainak egyikén-másikán is megfigyelhető (ld. pl. *szám* < *sām* < *sān*), de ez ott nem kivétel nélküli (ld. pl. *bársony*). Másfelől egészen fiatal tatár jövevényszavakban is lezajlott: pl. *yaxām* „közel” < tat *yakin*. Hogyan magyarázhatjuk ezt a látszólagos ellent-

mondást? A csuvas nyelvjárásokban ma is megfigyelhető egy $n \sim m$ váltakozás: *yaxān* ~ *yaxām*, *iltān* ~ *iltām*, *xārxān* ~ *xārxām*, *puršān* ~ *puršām*. A szóvégi *-m* tehát nem okvetlenül utal a szó ősi voltára. Mint azt már láttuk a csuvas χ -egyaránt megfelelhet egy átdó *q*-nak és γ -nek. Nem okvetlenül kell spiráns átdó alakot feltételeznünk, a csuvasban ugyanis a $q > x$ fejlődés után egy ideig nem voltak *ka*, *ko*, *ku*, *kī* szótagok, s így szükségszerűen hanghelyettesítés jött létre. A mongol *γoiqan* vagy *γoiqun* alaknak tehát a csuvasban *xoixān* formává kellett válnia, ebből egy *xuixān* formán keresztül szabályosan lett a *xüxēm*.

A szót azért kell mongol jövevénytárához tartanunk, mert világos etimológiája van a mongolban (*γoyi* „szép” + *-qan* kicsinyítő képző), míg a csuvasban e szónak nincs etimológiája. A csuvas χ -magyarázható egy mongol *q*-ból, de fordítva nem, a szó ismeretlen a többi török nyelvjárásban. További vizsgálatra szorul, hogy a mongol *γoyi*, *γoyu* „szép”, hogyan függ össze a török *qoyī*, *qoyu* „kövér” szóval. Ez egy elsődleges **qo-* töre vezethető vissza.

Az átvétel idejére vonatkozóan azt kell mondanunk, hogy az az $o > u$, $ui > ü$ fejlődések előtt történt. Az $ui > ü$ fejlődésről viszont tudjuk, hogy az a köztörök $d > \tilde{d} > y$ fejlődés után zajlott le a csuvasban, tehát mindenképpen a X—XI. század után (ld. *qudruq* > *quyruq* → *xürē*). Nincs tehát krónológiai akadálya az átvételnek. Mivel a mongol szó eddig nem került elő a volgai kipszak nyelvekből, s egyéb hangtani okok is erre utalnak, igen valószínű, hogy közvetlen átvétellel van dolgunk.

LOANWORDS OF MIDDLE MONGOLIAN ORIGIN IN CHUVASH

by

ANDRÁS RÓNA-TAS

The first part of the paper published in this issue contains a brief survey on the history of the studies into the Middle Mongolian — Chuvash relations. This is followed by a historical sketch of the background of the linguistic contacts. Twelve etymologies conclude the first part of the paper.

A MAGYAR FONÉMÁK RENDSZERÉHEZ ÉS RENDSZEREZÉSÉHEZ

DEME LÁSZLÓ

1. A fonológia, a nyelvek hangállományának új szempontú tanulmányozása, az orosz nyelvészeti hagyomány és a saussure-i kezdeményezés kettős forrásából indult, és a prágai iskola működése során olvadt eggyé. (A kezdetekre vö. LAZICZIUS GYULA: Bevezetés a fonológiába 3—14; a továbbfejlődésre lásd VACHEK, JOSEF: The Linguistic School of Prague. Bloomington—London, 1966.) Eleve úgy született, mint nemzetközi stúdium, s olyan nyelvek vizsgálatával kezdődött, amelyekben az önálló hangszközök állományának megállapítása és bizonyos hangjelenségeknek ide vagy oda sorolása valóban nem volt problémátlan feladat. A hangrendszer rendszer voltának és egyes hangjelenségek változatként való besorolhatóságának felfedezése jelentős lépésnek bizonyult a hangtani tanulmányozás nyelvközpontúbbá tételében; a közben kialakult szemlélet és módszer pedig azt biztosította, hogy a különféle nyelvek fonémarendszerei és egyes fonémái — fiziológiai-akusztikai különbségeik ellenére is — egybevethetők legyenek egymással. (Vö. TRUBETZKOY, N. S.: Grundzüge der Phonologie.² Göttingen, 1958; főleg 80—166.)

Am a fejlődés folyamán — éppen imént említett erényeinek mellékhatásaként — a fonémajellemzés és -rendszerezés egyre távolabb került alapszempontjaiban a fizikai — tudniillik a fiziológiai és az akusztikai — valóságtól; azután — paradox módon — már a rendszerben való szemlélettől-szemléltetéstől is. Ez az elszakadás a bináris alapú jellemzés kialakulásával érte el a felső fokát. A „distinctive feature”-ökre alapozott jellemzés módszere valóban jól hasznosítható, ha a fonémák sajátos jellegének nyelvek közti egybevethetőségük célját szolgáló leírására használjuk; de konkrét jellemzőik és rendszerbeli kapcsolataik felismerésében már elég kevésbé segít. (Az ilyen leírás elveit és mintáját lásd JAKOBSON—COLIN—HALLE: Toward the Logical Description of Languages in their Phonemic Aspect; és JAKOBSON—HALLE: Phonology and Phonetics; mindkettő R. JAKOBSON: Selected Writings I. Phonological Studies c. gyűjteményes kötetében; magyarra alkalmazva: SZÉPE GYÖRGY: Az alsóbb nyelvi szintek leírása. ÁltNyTan. VI, 359—466; bibliográfia az utolsó hat lapon.)

E módszert bírálni itt nincs terem, most nem is ez a célom. Ennyit is csak azért mondtam el az előzményekből, hogy megokoljam: miért próbálom most — eltérve tőlük — a magyar fonémáknak egy olyan rendszerezését felvázolni, amely látszólag visszakanyarodás a korábbi — fonológia előtti — „hangtanhoz”. Azért, mert magáról a fonémáról — rendszerbeli helyéről, nyelvi funkciójáról — is más a felfogásom, mint az általános. (Részletezve lásd NytudÉrt. 17. szám 134—154; gyakorlati vetülete a MMNyR. I. hangtani részében.) De még inkább azért, hogy megkísérleljem: lehetne-e a fonéma fogalmának lényeges mozzanatait megtartva olyan rendszerezést adni, amelynek révén jóval közelebb maradhatunk a fizikai — elsősorban a

fiziológiai — valóságához, mint az mostanában szokás; és ugyanakkor többet fogunk meg abból, ami az adott rendszerben sajátos, elsősorban rá jellemző; meg abból is, ami más összeállításokban már a morfofonetikába vagy a morfofonológiába kerül, de alapjában véve a fonémára vagy legalábbis rendszerbeli elhelyezkedésére (is) jellemző.

A magyar fonémaállomány — mint más nyelvi rendszereké is — mindennek-előtt két nagy tartományra oszlik: magán- és mássalhangzókéra. Morfofonológiai funkciójuk alapján ezek a magyarban egyértelműen elhatárolhatók: a magánhangzó mindig szótagmag, a mássalhangzó sohasem az (vö. MMNyR. I, 65; a szláv szonans mássalhangzók értékére l. tölem: StudSlav. XII, 69—79). Ennek látszólag ellene mondanak a *pszt*, *hm* típusú mondatszók; ám ezek — jellegüknél fogva is — extrafonologikus alakulatok. A mondatszóban és idegen szavakban jelentkező *au* diftongus (és általában is, például minden nyelvjárásokbeli diftongusunk) hosszú értékű egyeshang, tehát nem két magánhangzó egyszerű tagos kapcsolata (vö. NytudÉrt. 3. szám 66), s így egységként szótagmag. — Magán- és mássalhangzók közt volt egy közbülső (határhelyzetes értékű) sáv a nyelvtörténeti fejlődés korábbi korszakában (*γ*, *j*, *β*; ide számított az *l*, sőt esetleg a *h* is); közülük ma már csak legföljebb a *j* vehető ilyennek De ez a fonetikai tekintetben átmeneti jellegük fonológiailag akkor sem jelentett valamiféle kétértékűséget, mindegyikük mássalhangzós fonéma volt, csak éppen vokalizálódásra vagy vokálissal való váltakozásra képes. (Vö. NytudÉrt. 58. szám 339—344.)

2. A magánhangzókat véve elsőül, ezek maguk két rendszert alkotnak. Az egyik a rövideké, a másik a hosszúaké. Fő jegyeiket tekintve e két rendszer fedi egymást, de részletekben, az egyes tagok fonetikai tartalmában — sőt abszolút helyzetében is — vannak különbségek. Köztük a releváns különbségjegy természetesen az időtartam eltérése; de a két rendszer alsó fokozatában a rövid/hosszú párok tagjai minőségileg is szembeállíthatók egymással. — A két rendszer a köz- és irodalmi nyelvben:

Rövidek	Hosszúak
<i>u ü i</i>	<i>ú ű í</i>
<i>o ö ↑</i>	<i>ó ő é</i>
<i>a e</i>	<i>á ↓</i>

1. ábra

2. ábra

Mindkettejüknek három tengelye van (bal, középső, jobb) és három fokozata (alsó, középső, felső). A három tengely közül csak a bal teljes mindkettőben; a középső abszolúte hiányos, a jobb relatíve hiányos. Így van az egyes fokozatokkal is: közülük csak a felső teljes mindkettőben; az alsó abszolúte hiányos, a középső — a rövid rendszerben — relatíve hiányos. — Fonológiailag tekintve a bal tengely egyszerűen veláris, a jobb egyszerűen illabiális. Ha ugyanis egy hangra azt mondjuk: veláris; a meghatározás egyértelmű, mert a fonéma csakis a bal tengelyen kereshető. Ha egy hangra azt mondjuk: illabiális, az is egyértelmű, mert a fonéma csak a jobb tengelyen állhat. Mellesleg a bal tengely (a hosszú rendszerben egyetlen kivétellel) labiális is, a jobb meg palatális is. Ez disztinktív sajátosságuk, de nem definitív, azaz fonológiai szempontból másodlagos. — A középső tengely jellegzetesen közbülső: csak a két szélső tengely másodlagos sajátosságainak együttesével jellemezhető. Nem

egyszerűen palatális a ballal szemben (mert palatális a jobb is), és nem is egyszerűen labiális a jobbal szemben (mert labiális a bal is), hanem palatális labiális.

Mint említettem: a jobb tengely hiányossága csak relatív; ugyanis a felsővel szembenálló „nem felső” tag mind a két rendszerben kétértékű: középső is, alsó is. Világossá teszik ezt az olyan morfofonológiai megfelelések, mint a toldalékokban a *-ban/ben*, *-nak/nek* (itt az *e* világosan alsó értékű), másrészt viszont *-hoz/hez/höz*, *-tok/tek/tök* (ahol az *e* középső értékben áll). — Még világosabb az *é* kétértékűsége: ez a morfémaalternációkban saját (középső) értékében nem is áll, csak alsóban: *-nál/nél*, *-ák/ék* stb.

A köznyelvnek — jó néhány regionális altípusában egyetlenként, de még központi típusában is szívesen látott változatként — él egy olyan formája is, amelyikben a rövid rendszer jobb tengelye teljes. Itt tehát ez a helyzet:

Rövidék

u ü i
o ö ě
a e

3. ábra

Hosszúak

ú ű í
ó ő é
á ↓

4. ábra

Az imént bemutatott toldalékmegfelelések *e* formában persze úgy oszlanak meg, hogy a középső sornak *ě*, az alsónak *e* a megfelelő tagja. Tehát: *-ban/ben*, *-nak/nek*; de: *-hoz/hěz/höz*, *-tok/těk/tők*.

Ha a köznyelvi alarendszerre nézve (1. és 2. ábra) számolgatni kezdünk, a következőket látjuk: Mindhárom tengelyre 3—3 magassági fokot véve, a magánhangzós fonémáknak elvben várható mennyisége = 9 rendszerenként. Valójában — a kétértékűeket 1,5 értékben jegyezve — mindkét rendszerben 7,5 önálló fonéma vehető fel. Így a tényleges kihasználtság az elvihez mérve kb. = 83%. A bal tengely kihasználtsága = 100%, a jobbé kb. = 83%; a két szélsőé együttesen (minthogy 5,5 valószínű valószínű fonéma áll rajtuk a lehetséges 6 ellenében) kb. = 92%. A közbülső tengelyen viszont a kihasználtság csak kb. = 67%. — A másik bemutatott változatban (3. és 4. ábra) csak a rövidék jobb tengelyén mások (nagyobbak) az értékek. — Mindez arra mutat: magánhangzó-rendszereinkben a két szélső tengely az alap, a közbülső kiegészítő. (Ezt mutatta — egészen más oldalról — a relevancia-vizsgálat is.)

Az *e* és *é* fonémának a köznyelvi alapformában való kétértékűségét mutatja rövid és hosszú rendszer egymásra vetítése is. Bár az *e* alapvetően alsó, az *é* meg középső helyzetű, a tömorfémákbeli váltakozásuk pusztán időtartamváltás értékű. Az olyan tövek, mint a *kéz/kez-*, *lélek/lelk-* éppúgy egyszerű időtartamváltók, mint a *víz/viz-*, *tűz/tűz-*, *út/ut-* stb. S pusztán időtartamváltók az ilyenek is: *kefe/kefé-*, *feketefeketé-* stb.; az *e* és *é* közti fokozati különbség irreleváns. — A köznyelvnek abban a változatában, amelyikben a jobb tengely teljes, *e* és *ě* különállása világos. S ez még világosabbá teszi az *é* kétértékűségét, hiszen mindkettejüknek ez a hosszú párja. Itt a fenti váltakozások így alakulnak: *kéz/kez-*, de *lélék/lělk-*; illetőleg: *kefe/kefé-*, de *ekě/eké-*.

Azt, hogy a rövid és a hosszú rendszer megfelelő helyzetű tagja közt fennálló minőségi különbség irreleváns lehet fonológiai szempontból, már az elmondottak is bizonyítják. De még inkább a bal tengelyek alsó tagjainak, az *a* és *á* fonémának

egymáshoz való viszonya. Mert a morfofonológiai rendszerben e kettő is egyszerű rövid-hosszú megfelelési viszonyban áll. Pusztán időtartamváltó tőnek számítanak a fenti *e/é* váltakozást mutatóknak megfelelő ilyenek: *nyár/nyar-*, *kanál/kanal-*, illetőleg: *apa/apá-*, *lila/lilá-* stb. A rövid és a hosszú rendszer megfelelő tagjai között található egyéb különbségek irrelevánsak. Pedig fonetikailag igazán minőségek: az *a* labiális, az *á* illabiális, és egy teljes fokkal alacsonyabban képzett, mint „rövid változata”.

A rendszerbeli hely azonossága tehát meglehetősen nagy fiziológiai különbségeket át tud hidalni. Még az *a/á* viszohnál is szemléletesebb példa erre a más vonatkozásban már említett *á/é* váltakozásé. Itt az első tag fonetikailag két teljes fokozattal lejjebb képzett, mint a második; de az *á* (úgy is, mint az *a* hosszú párja) egyszerűen alsó értékű a bal tengelyen, az *é* pedig (részben, mint az *e* hosszú párja) alsó értékű is lehet a jobb tengelyen. Így váltakozásuk fonológiai szempontból természetes: a két alsó tagé. S minthogy e fokozatban a középső tengelyen semmi sincsen, az *á/é* páré az egyetlen lehetséges veláris-palatális megfelelés a hosszú-aknál.

Fel lehet tenni persze a kérdést: megokolt és szükséges-e két külön magánhangzórendszerrel számolnunk a magyarra nézve: egy röviddel meg egy hosszúval; nem volna-e elegendő csak a rövidet venni, s hozzá egy időtartam-mozzanatot (egy Jones-féle „kronémát”; vö. JONES, DANIEL: The phoneme: its nature and use. Cambridge, 1950. 114 kk.). Nos, ennek ellene mondana már az *e/é* meg az *a/á* viszony is, amelyekben az „*e*+kronéma”, illetőleg „*a*+kronéma” képlet nem *é*-t, illetőleg *á*-t eredményezne. S még inkább az, hogy a magyar nyelvjárások egy részében a hosszú rendszer középső fokozata szabályszerűen diftongusos megoldású (akár *uo*, *üö*, *ië*, akár *ou*, *öü*, *ëi* képlettel), sőt diftongusos lehet az alsó tag is (*oa* vagy *ao* típusú megoldásban). S azt, hogy a hosszú rendszernek bizonyos tagjai diftongikusak, még meg lehet érteni. De hogy a „rövid hang+kronéma” miért és hogyan adna diftongusos formát, azt már jóval kevésbé.

Érdeemes megjegyeznünk: morfológiai viselkedése tekintetében a két rendszer (a rövid meg a hosszú) különbséget mutat. Az alternáló (többalakú) toldalékokbeli váltakozásban más-más módon vesznek részt.

Rövidék		Hosszúak	
<i>u ü</i>	pl. <i>-unk/ünk</i>	<i>ú ü</i>	pl. <i>-jű/jű</i>
<i>o ö e</i>	pl. <i>-tok/tök/tek</i>	<i>ó ő</i>	pl. <i>-böl/ből</i>
<i>a e</i>	pl. <i>-ban/ben</i>	<i>á é</i>	pl. <i>-nál/nél</i>

5. ábra

6. ábra

A rövid rendszerben tehát (a középső fokozatban) van háromtagú váltakozás, a hosszúban viszont nincsen. — Ezek után az sem tartható véletlennek, hogy a nem alternáló (egyalakú) toldalékokban az *i* és a (középső értékű) *é* a leggyakoribb (pl. *-i*, *-ni*, *-nyi*, *-ig*; *-é*, *-ék*, *-ért* stb.); bár akad egyéb is (pl. *-kor*).

A felvázoltak eltérnek a nemzetközi, sőt bizonyos magyar előzményektől is. Köznyelvünk rövid és hosszú magánhangzós fonémáit LAZICZIUS GYULA például

így állította rendszerbe (Bevezetés a fonológiába 50):

Rövidek	Hosszúak
<i>a</i>	<i>á</i>
<i>o ö e</i>	<i>ó ő é</i>
<i>u ü i</i>	<i>ú ű í</i>

7. ábra

8. ábra

Ennek a képletnek két fő hibája van. Az egyik: hogy az alsó fokozat áll a tetején, a felső az alján; azaz épp a fordítottját mutatja a fonetikai tartalomnak. A másik — ennél súlyosabb — pedig: hogy az *e*-nek meg az *é*-nek semmi sem mutatja kétértékűségét, s így azt sem, hogy az *a/á* párral együtt és tagjaikkal egyenként milyen szoros kapcsolatban állnak. — Arról a szépséghibáról már nem is beszéllek, hogy mindkét rendszer egy rajzolási trükk révén lett háromszögű; tudniillik a háromtagú középső sort összenyomták, az ugyancsak háromtagú „alsót” széthúzták a rajzon; az *a*, illetőleg *á* meg úgy ül a rendszerek tetején, mintha középen volna a helye, a palatális labiálisok közt; pedig hát hozzájuk van a legkevesebb közülük. — Talán ez a néhány negatívum is érv a mi kísérletünk mellett, mert rámutat: a „hagyományos” és „fonológiai” ábrázolásmód inkább a rendszerező természetét tükrözi, mint a rendszerét.

3. A fonémák rendszerezésekor a mássalhangzókról el szokás feledkezni (magam is beleestem ebbe a NytudÉrt. 17. számában), vagy legföljebb részrendszereket, illetőleg rendszerrészeket adni teljes kép helyett (így LAZICZIUS, a Bevezetés a fonológiába c. munkájában). Pedig általános rendszerük nyilván van, ha némileg nyitottabb is a magánhangzókénál.

A mássalhangzóknál a magyarban csak egy rendszerrel kell számolnunk: a rövidkével. A hosszúság persze disztingtív jegy a mássalhangzós tartományban is; de nem a fonéma tulajdonsága, hanem a morfémaé (sőt sokszor a morfémaegyütteté). Így a hosszú mássalhangzó fonológiaiailag tulajdonképpen polifonematikus értékű jelenség, mert (valójában vagy legalábbis potenciálisan) kettőt ér. Fonetikailag pedig bizvást vehető „rövid mássalhangzó + kronéma” együttesének, mert az időtartam-mozzanat a rövid hang minőségét lényegében változatlanul hagyja.

Mássalhangzós fonémáink ilyen rendszert alkotnak:

	<i>ny</i>	<i>n</i>	<i>m</i>
<i>k/g</i>	<i>ty/gv</i>	<i>t/d</i>	<i>p/b</i>
	<i>cs/dzs</i>	<i>c/dz</i>	
<i>h</i>	<i>j</i>	<i>s/zs</i>	<i>f/v</i>
		<i>l</i>	
		<i>r</i>	

9. ábra

Ez némi egyszerűsítéssel így is leírható:

	<i>ny</i>	<i>n</i>	<i>m</i>
<i>G</i>	<i>Gy</i>	<i>D</i>	<i>B</i>
		<i>Dzs</i>	<i>Dz</i>
<i>h</i>	<i>j</i>	<i>Zs</i>	<i>Z</i>
		<i>l</i>	
		<i>r</i>	

10. ábra

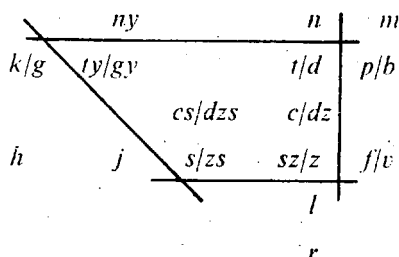
A második formában a nagybetűk azokat a párokat jelzik egyetlen szimbólummal, amelyekben a zöngétlen meg a zöngés tag önálló, egymással is szembeállítható fonéma. (De azért nem valamiféle „archifonémát”, amire most nem térek ki. E fogalomra, s határainak az elmosódásig való kiterjesztésére vö. pl. ARCAINI, ENRICO: *Principi di linguistica applicata*. Bologna, 1967. 120—121.) — Mint a 9. ábrán meghúzott vonalak mutatják: a zöngés/zöngétlen korreláció tartománya a fonéma-rendszer belső területére esik, a peremek kimaradnak belőle; bár itt a szélső határokat rajzoltuk fel. (A szűkebbekről később.)

Hosszú változata minden mássalhangzós fonémának van, illetőleg elvben lehet. Ez azonban — mint jeleztem — morfofonológiai jelenség. Morfológiai alkathoz kötődik például az a (negatív) szabályosság, hogy hosszú mássalhangzó önálló morféma kezdetén nem állhat, csak a belsejében és a végén. Hosszú mássalhangzót önálló morféma belsejében csak intervokalikus helyzetben találunk. Az ilyen helyzetű hosszú fonéma reálsan polifonematikus értékű, mert — szótaghatáron lévén — két fele (két eleme) külön-külön szótagba tartozik. A morféma végi hosszú is polifonematikus értékű potenciálisan, minthogy a hangtest továbbalakulásakor intervokalikus helyzetbe kerülve, ugyancsak két külön szótag elemeivé bomolhat szét (pl. *petty*: *pety-tyes*). Gyakori a morfémaegyüttesekben az olyan hosszú mássalhangzó, amelynek egyik fele az egyik, másik fele a másik morféma alkotó eleme (pl. *bot-tól*, *bot-tal* stb.). — Mindeme jelenségeknek lényegében azonosak a fizikai-fiziológiai jellemzőik. Ezért hosszúakra és kettőzöttekre való szétválasztásuk (pl. HORGER ANTAL: *Általános fonetika*. Bpest, 1929. 31. lap) alighanem indokolatlan. Indokolt viszont az, hogy polifonematikus (azaz két fonéma értékű) jelenségeknek tekintsük őket, s ezért ne számoljunk külön hosszú rendszerrel (azaz: „hosszú fonémák” külön rendszerével) a mássalhangzóknál.

A fentebb felrajzolt mássalhangzós rendszert 3 alapsor jellemzi: az okkluzíváké, az explozíváké és a spiránsoké. Ezt megtoldja egy közbülső sor (az affrikátáké) és két kiegészítő sor (a likvidáké). Horizontálisan öt alaphelyzetet találunk. Jobbról balra haladva: az első helyzet a labiálisaké. Itt az *m* és a (*B* szimbólummal összefogható) *p/b* pár bilabiális, a (*V* jelölte) *f/v* pár dentilabiális. E különbségük a magyar fonológiai rendszerben irreleváns, mert bilabiális spiránsunk nincsen; tehát ez a csoport összefoglalható „labiális” közös kategóriába, szemben a lingválisakkal. — A lingválisaknál három jellemző állás van. A negyedik (a *G* szimbólummal jelzett *k/g* páré) némileg elkülöníthető tőlük, mint gutturális. Sajátos a *h* helyzete. Ez

tipikus realizációjában laringális; de szórásterülete elég nagy: bizonyos helyzetekben gutturális (a *k/g* frikatív párja), sőt palatális (a *j* zöngétlen párja). Ezért indokolt talán, hogy a *k/g* pár alá kerüljön, mint egy egységbe vont „hátulsó” sor tagja, az egységesített „labiálisak” mintájára.

Itt megint azt láthatjuk: a közbülső terület a népesebb. A „labiális” jobb és a „gutturális” bal állás csak egy-egy sort ad, míg a „lingvális” közbülső hármat. És ráadásul: minden, ami a három alapsor közötti (az affrikáták) vagy rajtuk kívüli (a likvidák), erre a területre esik. Tehát a közbülső (a 10. ábrán vonalakkal körülhatárolt) terület a legterheltebb ebből a szempontból is. — Összevetítve a két szempontot, s csak azt a tartományt véve, amely mindkettőnek alapján a „közép” területre esik, a következő képet kapjuk:

11. ábra

Ha itt számolgatni kezdünk, szintén találunk néhány jellemző mutatót. Például: a zöngés/zöngétlen korreláció szempontjából a magyar mássalhangzós fonémaállomány „belsejében” 18, „perifériáján” 7 tag van. (Ez 72%:28% arány.) Más szempontból: a „közbülső” állásokra 17, a két „szélsőre” 8 tag esik. (Ez 68%:32% arány.) Egy-egy szempontból tehát átlagban 70%:30% a „közép” és a „szélek” terheltségi viszonya. A két szempontot együtt véve (a 11. ábra alapján) 12 „belső” fonémára 13 „külső” esik (ez 48%:52%); azaz a középtartományra a fele és a négy szélre a másik fele az egész állománynak.

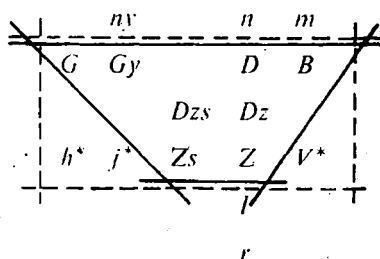
Még világosabb a középrész terheltsége, ha a tényleges helyzetet egy elvileg lehetségeshez viszonyítjuk. Ha úgy vesszük, hogy az 5 jellemző állás a 3 alapsor mindegyikében meglehetne, s elvben érvényesülhetne a zöngés/zöngétlen korreláció is mindenütt, akkor ez (3.5.2=) 30 fonémára adna lehetőséget. Ehhez jön a közbülső sornak 4 és a kiegészítőknek 2 fonémája, ami a lehetséges mennyiséget 36-ra emeli. Ebből valójában 25 van meg, tehát az elvi lehetőséghez mért kihasználtsági mutató átlagban kb.=70%. A lehetséges fonémák közül a „belső” tartományban várható volna összesen 14, s van valójában 12; a „széleken” lehetne összesen 22, s van valójában 13. Így a belső mag kihasználtsági mutatója kb.=86%, a peremké viszont csak kb.=60%.

Mindez azt mutatja: a mássalhangzós fonémák rendszere kevésbé zárt, mint a magánhangzósaké; kihasználtsági mutatója ennek következtében alacsonyabb; s itt — a magánhangzókéval épp ellentétben — a súlyt nem a szélek viselik, hanem a közép, amely az állománynak minden tekintetben a magvát alkotja.

Lényegében — bár szélein ingadozva — ez a belső mag vesz részt a különféle morfofonetikai módosulásokban is. Ennek három típusa: a részleges hasonulás, a teljes hasonulás és az összeolvadás. (Az igazodás a fonéma szórási sávján belül

marad, tehát nem ide tartozik. A megrövidülés meg a hangkilökés nem vonható ide, mert bennük nem a fonéma természete szabja meg a részvétel kérdését, hanem a fonémának a morfémaegyüttesben elfoglalt helyzete. A „történeti—alaktani kötöttségű” teljes hasonulást és összeolvadást innen kihagytam: az nem morfofonetikai, hanem morfofonológiai kérdés, az „alternáció” későbbi címszava alá tartozik.)

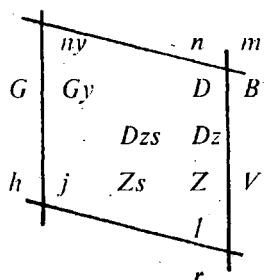
Ami a zöngéállapot szerinti részleges hasonulást illeti, a benne részt vevő fonémáknak — maximális és minimális — állománya így határolható körül:

12. ábra

A (sima vonallal körülvett) minimális résznek minden tagja korlátlanul és kétoldalúan vesz részt a jelenségben. Ennek állománya szűkebb, mint a zöngés/zöngétlen korrelációt mutató fonémapároké. A (szaggatott vonallal határolt) maximális tartomány viszont nagyobb annál, bár minden peremet ez sem ölel magába. A problematikusak: a csillaggal jelzett tagok. Közülük a (V szimbólummal jelzett) v/f párnak v tagja csak részben vesz részt a részleges hasonulásban: maga asszimilálódik (pl. *év+től* = *éftől*), de nem asszimilál (pl. *fut+va* = *futva*, s csak egyik nyelvjárásterületünkön = *fudva*). A j -nek nincsen zöngétlen fonémapárja; s maga csak abszolút szóvégen zöngétlenedik el, szabályszerűen csak zöngétlenek után (pl. *kap+j* = *kapʃ*, de: *dob+j* = *dobj*, és más oldalon: *kap+ja* = *kapja*). A h épp fordítva: zöngétlenítő hatással van az előtte álló zöngésekre (pl. *dob+hat* = *dophat*), de maga nem zöngesedik. S persze — mint két perem — kimarad a zöngés/zöngétlen asszimilációból a nazálisok és a likvidák egész állománya.

A morfofonetikai módosulásoknak következő típusa a teljes hasonulás. Ide ilyesfélék vonhatók: *nagyja*, *atyja*, *anyja*; *átcsap*, *vadcsapás*, *egy csepp*; *átcipel*, *nagy-cipős*; *község*, *rizsszedés*; *éljen* stb. E jelenség hatóköre — összetevők és eredők készletét együtt véve — a következő tartományra terjed ki:

13. ábra

Itt megint a középen mozgunk, s ismét a peremek maradnak ki. — Hasonló a képe a következő morfofonetikai jelenségben, az összeolvadásban részt vevő fonémátartománynak is. Együtt véve összetevőket és eredőket, itt a kép így alakul:

	<i>ny</i>	<i>n</i>	<i>m</i>
<i>G</i>	<i>Gy</i>	<i>D</i>	<i>B</i>
		<i>Dzs</i>	<i>Dz</i>
<i>h</i>	<i>j</i>	<i>Zs</i>	<i>Z</i>
			<i>V</i>

14. ábra

Itt az eredmény vagy palatális hang, vagy affrikáta; az összetevők is mindig a „lingvális” területen belül állnak. De a két szélső pozíciónak („elülsőknek” és „hátsóknek”) egyik tagja sem szerepel, sem mint komponens, sem mint eredmény; s kimaradnak belőle a likvidák is. (Amíg volt *ly* fonémánk, az *l+j* kapcsolat *ly* alakban oldódott fel, összeolvadással. Ma az *l+j = jj* teljes hasonulásnak számít, s így fentebb szerepelt.)

Nem morfofonetikai (mert morfématálcázásokban nem leíró—hangtani szabályok szerint bekövetkező), hanem morfofonológiai (mert történetileg kialakult, és meghatározott morféma-khoz kötődő) jelenség néhány „teljes hasonulás” és „összeolvadás”, amely egyrészt a névszói *-val/vel* és *-vá/vé* ragnak, másrészt pedig az igei felszólító módbeli *-j* jelnek, meg a hozzá hasonló — de vele nem azonos — kijelentő tárgyas ragozásbeli *-j-s* toldalékformáknak viselkedését jellemzi. Morfofonológiai, mert egyikük sem a hangtalálkozáshoz magához kötődik, hanem a találkozó morféma-k valamelyikéhez (az igei felszólító módban olykor mindkettőjükhöz). Itt tehát nem hangváltozásokról kell beszélnünk, hanem az adott morféma-k alternációjáról.

Ez a felfogás az említett főnévragokra nézve azt a nézetet sugallja, hogy a *-val/vel* ragnak ez csak alapformája, fő alternánsa, mely magánhangzós tövégek után jelentkezik; de van *-zal/zel*, *-ral/rel*, *-gal/gel* stb. stb. alternánsa is, és *-z*, illetőleg *-r*, illetőleg *-g* stb. végződésű tövek után ezek jelennek meg. (S persze akkor a *hévvel* típusnak *-val/vel* végződése sem „alapforma”, hanem az adott mássalhangzós szóvégnek megfelelő alternáns, mely az alapformával csak véletlenül azonos alakú.)

— Ugyanez érvényes a *-vá/vé* ragra is.

Az igei felszólító mód *-j* módjelének pedig — a fő alternánst jelentő *-j* mellett — van *-gy* alternánsa (egytagú és rövid magánhangzóra végződő ige-tövek után), továbbá *-sz*, *-z*, *-s*, *-dz* alternánsa is (ilyen végződésű felszólító tövek után). Az *akassza*, *fesse* stb. ugyanis már egy *-sz*, illetőleg *-s* végű, azaz *-t*-je vesztett felszólító tőalternáns megjelenésének logikus következménye; a *lássza* annak, hogy a *-t* végűek egy részének *-s* végű felszólító tőalternánsa van; a *bontsa* meg annak, hogy a felszólító tövekben *-t* végűnek megmaradó igékhez is *-s* alternánsban járul a módjel. (A kijelentő tárgyas ragozásban a *-j* ragkezdetnek ugyanígy megvan az *-sz*, *-z*, *-s*, *-dz* alternánsa; de ott persze tőalternánsok és *-t* utáni külön szabályok nincsenek. Ezért: *viesszük*, *húzzuk*, *ássuk*, *eddzük*, de: *eresztjük*, *látjuk*, *bántjuk* stb.) Az alternáció

tudomásulvétele nélkül mindez megmagyarázhatatlanul bonyolult volna, így viszont természetes. (Részletező alkalmazására lásd NytudÉrt. 54. szám 16—18.)

Az itt tárgyalt hangjelenségek így eléggé messze esnek a korábban bemutatottaktól. Ám csak e módon érthető, hogy a *-val/vel* meg a *-vá/vé* rag *v*-je miért „hasonul”, ha például a *-va/ve* és a *-ván/vén* igenévképző *v*-je nem; s hogy miért „hasonul” vagy „olvad össze” a *-j* bizonyos szövégekkel, bár másokkal nem; s miért viselkedik másképp a felszólító mód *j*-je, mint a kijelentő tárgyas ragozása. — Épp ezért nem egészen reális azt néznünk, hogy hol helyezkedik el a fonémarendszerben a *v* és a *j*, és hol azok a fonémák, amelyeknek javára alternációnak ad helyet. De ha mégsem tudunk ellenállni az ördög incselkedésének, s rápillantunk a 11. ábrára, azt látjuk: a *v* — amely bármelyik más mássalhangzóval fölcserélődhet a *-val/vel* és a *-vá/vé* rag elején — kívül esik a „magon”, a központi tartományon. Ugyanígy a *j* is; de ez — akár a felszólító módot, akár a kijelentő tárgyas ragozást nézzük — ráadásul mindig olyan fonémának engedi át a helyét, amelyik benne van a „magban”, a központi tartományban.

Azt látjuk hát: a mássalhangzóknál — a magánhangzókkal épp ellentétben — minden egy középső magban sűrül össze, s a peremek a lazábbak, kevésbé igénybe vettek.

4. Az utolsó — és nagyon jogos — kérdés: mire alapul saját és sajátos fonológiai rendszerezésem? Mint ígértem: az egyes fonémák pozitív jegyeire, fonetikai tartalmukra, fiziológiai rendszerükre. Hogy a magánhangzók két rendszerét fonetikai ábrázolásuk alapján vetítettem ki, azt mindenki látja, aki ismeri 1949-ben összeállított, s azóta a magyarra nézve teljesen általánossá vált — tulajdonképpen a szájüregből kiemelt — magánhangzó-ábrázolásomat. (Először: MNyajok. II, 25—27; utána magam is, mások is minden fonetikai műben így.)

A mássalhangzók itteni ábrázolása már több szót igényel. De az is fiziológiai alapú, lényegében a szájüregből kiemelt séma. Ilyesféle összeállítást először a nyelv-atlasz bevezetőjében adtam. (A magyar nyelvjárások atlasza I. kötet 5. mellékletlap.) Magyarázata: Legfelül a nazális sor van, mert a nyelvhát teljes — és a hangzás egész tartama alatt fenntartott — zárt alkot a szájpadláson. Alatta az explozívák sora, mert ezek is zárral képződnek, de a zár a hangzás kedvéért felpattan. Alapsorként ez alatt a spiránsoké, mert itt a nyelvhát csak közelíti a szájpadlást. Az utóbbi két alapsor között az affrikátáké, mint belőlük kombinálódott hangoké. A likvidák alul, mert rendszeren kívüliek is, meg a leglazább (leginkább vokalikus) jellegűek. — A jellemző állások elhelyezéséhez magyarázat sem kell.

A fonémák rendszerét tehát fel lehet vázolni úgy, hogy a fonológiai szempontok sérelme nélkül közelebb maradjunk a fizikaiakhoz, a sémánkat kitöltő valósághoz. Lehet persze, hogy a magyar fonémáknak ilyen típusú rendszerezése kevesebb lehetőséget ad a más nyelvek rendszereivel való összehasonlításra (bár ebben sem volna éppen bizonyos). Egy azonban kétségtelen: egy ilyen belülről induló, s ezért a vizsgált dolog természetét tükröző összeállítás többet mutat meg a magyar fonémáknak és rendszerüknek inherens sajátásaiból és lényeges összefüggéseiből, azaz a rendszerből magából, mint egy olyan, amelynek megalkotásához a szempontokat kívülről vesszük rá rendszerezésünk tárgyra. — „A mai magyar nyelv rendszere” című összeállításunkban a fentiek szellemében — de érthető okokból nem a fenti terminológiával — bemutatott rendszerezéssel annak idején kivívtam már a „provincializmus” vádját. Talán az itt elmondottakkal sikerült némileg

illusztrálnom: nem biztos azért, hogy minden jó, ami „kívülről”, s nem minden eleve rossz, ami „belülről” jön; akár saját nyelvtudományi munkánkat tettük e két határozószó elé, akár — és még inkább — nyelvünk valóságos természetét.

SYSTEM AND SYSTEMATIZATION OF HUNGARIAN PHONEMES

by

DEME LÁSZLÓ

In his paper the author tries to establish a phonological system in closer connection with the phonetical (mainly with the physiological) principle than usual in traditional phonology or in that based on "distinctive features".

The stock of phonemes in Hungarian, like in any other language system, is divided first of all to two main fields: into that of vowels and consonants. — But vowels themselves form two separate systems: one of the short and another of the long ones. The two correspond to each other in main characteristics but not exactly in details: on the lower grade we find differences between short and long ones in quality as well, not only in duration.

Both vowel systems show 3 axes, the left one being pure-velar (phonetically: velar labial), the right one pure illabial (phonetically: palatal illabial), while the middle one a transitory type (being palatal labial). — And each of them shows 3 grades: a higher, a middle and a lower one. The middle axis is incomplete in both systems because has no lower member, but the right one is to be taken for complete because the "non-higher" member is ambivalent in them. (Cf. Fig. 1 and 2). The ambivalence is evidently proved by morphophonology. (Cf. Fig. 5 and 6.)

Consonantal system in Hungarian is characterized by 3 fundamental lines (those of occlusives, plosives and fricatives), completed by a mediary one (that of affricates) and 2 complementary ones (of liquids). Horizontally it shows 5 fundamental positions. (Cf. Fig. 9 resp. 10.) — Length is a distinctive feature of phonemes on the field of consonants too, yet long ones do not form a separate system none of them differing from the short but in duration.

The store of phonemes and their partaking in changes is proved to be more complete in the middle of the consonantal system than on the margins. (Cf. Fig. 11—14.)

THE
JOURNAL OF
THE

AMERICAN MEDICAL ASSOCIATION

PUBLISHED WEEKLY
CHICAGO, ILL., U.S.A.

VOLUME 10, NUMBER 1, JANUARY 1917

CONTENTS

ORIGINAL ARTICLES

REPORTS

DEPARTMENTS

NOTES

LETTERS TO THE EDITOR

BOOK REVIEWS

INDEX

A SZEMÉLY-FOGALOM HELYE ÉS SZEREPE A KOREAIBAN

MÁRTONFI FERENC

1. A koreai *verbum finitum* (akárcsak a japán) részletes információt nyújt a beszélő és hallgató (társadalmi, érzelmi stb.) *viszonyáról*, a beszélő „modalitásáról”, s ezeket egyszerű vagy összetett ragokkal, tehát morfológikusan fejezi ki. A koreai *verbum finitum* (s a „*verbum non-finitum*ok” — *participium* stb.) változik továbbá a beszélő és a (transzformációk előtti) mondat alanya közötti viszony szerint is. Ezzel szemben „érzéketlen” a személyragozásra.¹ Mégsem jogtalan figyelmet szentelni a személy-kategóriának a koreaiiban, ha sokkal perifériálisabb szerepet játszik is benne, mint például az európai nyelvekben.

A kérdésfeltevés indokolt analitikus és szintetikus szempontú nyelvtenban egyaránt: egyes alakok, mint olyanok, információt árulnak el a személyről, például az imperativus alanya, mint olyan, 2. személyű (analízis); illetőleg megfordítva: a mondatalkotásban tudni kell, hogy az ige csak akkor tehető imperativusba, ha az alany második személyű (szintézis). Az analitikus szabályok halmaza azonban csak részhalmaza a szintetikusoknak, de ez fordítva nem áll. A következő példa érzékelteti ezt:

A *-kkeső* tiszteleti nominativusi rag 1. személyű névmás után nem állhat (nincs **nakkeső*). Ezt a helyes mondat létrehozásához tudnom kell — szintetikus szabály. Fordítva viszont: analitikus szabálynak nem érdemes tekinteni (redundáns szabály), hiszen a *-kkeső* jelenléte már nem ad releváns információt arról, hogy az *előtte* álló névmás nem 1. személyű — ezt úgyis tudni a már *előtte* elhangzott/leírt névből.²

Ezért a dolgozatban a szabályokat csak mint szintetikus szabályokat mutatjuk be — belőlük az analitikusak könnyen és egyértelműen létrehozhatók megfordítással és szabálytörléssel. A bemutatandó félformális szabályok generatív grammatikához való előkészületnek is tekinthetők, anélkül azonban, hogy megválasztanánk valamegyik generatív grammatika konkrét eszközeit és struktúráját, a szabályokat továbbá rendezetlenül hagyjuk önmagukhoz és más szabályokhoz képest.

2.1. Egyes főnévi és igei szópárok esetén olyan paradigmászerű jelenséggel találkozhatunk, hogy az 1. személy szemben áll a 2. és 3. személlyel:

¹ A fentiek részletes ismertetéséhez és rendszerezéséhez vö.: Mártonfi Ferenc: A tiszteletiség kifejezési formáiról a kelet-és délkelet-ázsiai nyelvekben (A koreai *verbum finitum* szociolingvisztikai vonatkozásai): Általános Nyelvészeti Tanulmányok VIII., 159—180. A koreai személy-fogalomhoz vö.: A. A. Holodovics: Ocsérk grammatiki korejszkogo jazika, Moszkva 1954., pp. 117—119, és Cosõnõ munnõp (A koreai nyelv nyelvtana) I., Kwahakwõn chulphansa, Phenjan 1960, passim.

² Természetesen megrongálódott szöveg rekonstruálásához ez is lehet releváns információ. A desziffrázási kérdések azonban a jelen dolgozat témájánál jóval speciálisabbak, s így nem érintjük őket.

(1)

(nă)	cip (én; gen.)	házam	(năka)	cata (én; nom.)	alszom
(tangsinüy)	tăk (te; gen., tiszt.)	házad	(tangsin)	cumusita (te; nom., tiszt.)	alszol
(küüy)	tăk (ő; gen., tiszt.)	háza	(küikkös)	cumusita (ő; nom., tiszt.)	alszik

Valójában „pszeudo-paradigmákkal” van dolgunk, hiszen létezik ez is:

(2)

(nă)	cip	(năka)	cata
(ne)	cip	(neka)	cata
(küüy)	cip	(küka)	cata

(nem-tiszteleti formák).

A paradigma alapvetően nem a személy-oppozíció miatt van, hanem a tiszteletiség megléte (1) vagy hiánya (2) miatt. Személyvonatkozásról annyiban lehet szó, amennyiben a beszélő önmagát nem tisztelheti meg. Szabályunk így szól:

1. szabály: Ha az ige alanya vagy a főnév birtokosának a denotátuma nem 1. személy (nem a beszélő), válassz a tiszteleti (*tăk*, *cumusita*) a vagy nem-tiszteleti (*cip*, *cata*) alak között.

A személy-kategóriával szemben a tiszteleti kategória elsődlegességét hangsúlyozzák az olyan szópárok, melyeknek nincs meg a fenti személy-vonatkozásuk: például senki nem szólíthatja magát *elvtárs*nak vagy *apának* (ha úgy tetszik, ezek mindig 2. vagy 3. személyűek), de az alapvető tiszteletiség-oppozíció így is megvan: *tongmu*: *tongci* (elvtárs), *apöci*: *apönim* (apa) — a szópárok második tagja a tiszteleti.

2.1.1. A bemutatott szabályt általánosíthatjuk és kibővíthetjük:

1. szabály: Ha az alapmondat (a transzformációk előtti mondat) alanya nem első személy (nem a beszélő), válassz a tiszteleti vagy nem-tiszteleti alak között, a mondat állítmányát pedig (mely lehet főnév kopulával képzett állítmányi alakja, ige vagy melléknév) ennek megfelelően lásd el a *-si-* tiszteleti képzővel, illetőleg hagyd meg hiányát (tiszteletet nem kifejezendő).³

2.2. A főnévi esetragok egy részére (nominativus, dativus, ablativus) szintén vonatkozik — mutatis mutandis — a fenti szabály:

1. szabály: Ha a főnév vagy névmás nem az 1. személyre (beszélőre) vonatkozik, válassz a tiszteleti (nom.: *-kkesö*, *-kkeopsö*; dat.: *-kke*; abl.: *-kkesö*, *kkeopsö*) vagy nem-tiszteleti (nom.: *-ka*, *-i*; dat.: *-eke*; abl.: *-ekesö*) alakok között.

Ismét belátható empirikusan is, hogy az alapvető opozíció a tiszteletiségi: a vocativusnak is kétféle alakja van, tiszteleti (*-iyö*, *-isiyö*) és nem-tiszteleti (*-a*), jóllehet alapmondatbeli alanya csak második személy lehet (tehát szó sem eshet személy-oppozícióról).

2.3. Az igevonzatnak kétféle típusát különböztethetjük meg a tiszteletiség szempontjából.

2.3.1. Az „adni” ige koreai megfelelőinek (*cuta* és a tiszteleti *tülitä*) vonzata dativusi, de az ige tiszteleti vagy nem-tiszteleti volta szerint „egyeztetni” kell az esetragot is (tiszteleti vagy nem tiszteleti alakba tenni). Tehát

helyes: *-eke cuta* és *-kke tülitä*

helytelen: **-kke cuta* és *-eke tülitä*

³ Itt van egy „félegyeztetési” lehetőség: az állítmány kerülhet tiszteleti alakba akkor is, ha az alany nem abban áll. De fordítva általában nem: ha az alany tiszteleti alakú, az állítmánynak is általában annak kell lennie.

Ismét az ismert szabály variációjával állunk szemben:

1. "" szabály: Ha a részeshatározó denotátuma nem 1. személyű, válassz az „adni” tiszteleti (*tūlita*) vagy nem-tiszteleti (*cuta*) alakja és ennek megfelelően a tiszteleti dativus (-*kke*), illetőleg a nem-tiszteleti dativus (-*eke*) között.

2.3.2. Az ige a tiszteletiségnak megfelelően különböző esetet vonz, például a *mannata* (találkozni) ige esetében az accusativusi vonzat a tiszteletiséget, a comitativusi vonzat annak hiányát fejezi ki. Tehát:

1. "" szabály: Ha a *mannata* kötött határozójának/tárgyának denotátuma nem 1. személyű, válassz a tiszteleti (accusativus) vagy a nem-tiszteleti (comitativus) vonzat között.

Ennek megfelelően a *mannata* tiszteleti alakjának, a *mannapōpta*-nak kötött határozójaként nem szerepelhet 1. személyű denotátum, vonzata pedig csak accusativus lehet.

2.4. A személyes névmások között természetesen megkülönböztetjük az 1., 2. és 3. személyt. Ez azonban nem változtat a már eddig bemutatott képen, ti. hogy a személy-kategória a koreaiiban másodlagos, hogy a nyelv grammatikáját nem hatja át, más kategóriák függvényében létezik, továbbá megfelel annak, amit E. Zierer más oldalról törekedett érzékeltetni, s amit a „nem-individualista” címkével látott el.⁴

A személyes névmás személy szerinti megkülönböztetése nem jelenti a „személy-szemléletet” a nyelvben általában, csak azt, hogy a kommunikációban elkerülhetetlen, mint a fogalomszavak (vagy kevésbé zavaró terminussal: telt szavak) általában.⁵ „Telt szói” minőségét és önállóságát jellemzi, hogy többes számú denotátum esetén a többes szám jelölése *kōtelezō* (míg minden egyéb esetben csak fakultatív a koreaiiban), sőt a többes szám 1. személyű alakra külön forma van: *uli* (nem a várt **natul* — „én-ek”).⁶

A személyes névmások, függetlenül attól, hogy milyen személyűek, éppen olyan tulajdonságokkal rendelkeznek, mint a 2.1.-ben bemutatott főnevek: minden névmásnak megvan a tiszteletiségi oppozíciója: 1. személy: *na:cō* (tiszteleti alak — jelentéktelenségemet hangsúlyozandó). 3. személy: *kū:kūi* (tiszteleti alak képzéssel).

⁴ Vö.: E. Zierer, *On the Grammar and Semantics of the Japanese Verb*: Az ige grammatikája és szemantikája (szerk. Károly Sándor), Bp. 1967., pp. 80–84. A koreaiiban a Zierer alkotta kép fokozottan érvényes.

⁵ A telt szó (komplementere az üres szó) a kínai filológiából vett terminus technicus, hasonló a fogalomszó és segédelem párokhoz, lényegében aszerinti megkülönböztetés, hogy a szónak, helyesebben a morfémának van-e denotátuma, vagy nincs.

Az *én*, *te*, *ő*-nek azonban éppen úgy van denotátuma, mint az *asztal*nak, csak az utóbbié abszolút (bizonyos tárgyak [majdnem] mindig asztalok), míg az előbbieké relatív, pl. az *én* denotátuma: a közlemény leadója, a *te*-é a közlemény (esetleg feltételezett) vevője, az *ő*-é mindenki más. Empirikusan figyelemre méltó: a mai kínai *ő*-je (*t'a*) a korábbi nyelvallapotban „más(ik)”-at jelentett. Ha a névmást megfosztanánk telt szói minőségétől, rosszul járnánk, hiszen ezt kellene tennünk akkor az olyan relatív denotátumú szavakkal is, mint *tegnap*, *ma*, *holnap* (1971. január 10. nem jelent se mát, se tegnapot, se holnapot; és fordítva); sőt szavaink óriási többségével: ki mondaná meg, mi a *lassú* és mi a *gyors*? A 20 km-es óránkénti sebesség se nem lassú, se nem gyors. Más teljesítmény ez egy csigától és más egy űrhajótól.

⁶ Ez nyilvánvalóan annak a tükröződése, hogy a *mi* nem úgy többes száma az *én*-nek, mint az *asztal*-nak az *asztalok*, a *te*-nek a *ti*, az *ő*-nek az *ők*. Az *asztalok* több asztal, a *ti* több hallgató, az *ők* több „a társalgásban részt nem vevő”; de a *mi* nem több *én* (beszélők), hanem *én* (a beszélő) és *te* vagy *ti* (hallgatók) együttesen, legfeljebb *mi* a beszélgetők, a most kommunikálók, a most információt cserélők; esetleg *én* és *ő* vagy *én* és *ők* is.

A 2. személy bonyolultabb: (1) a legtisztéletibb alakok nem névmások, hanem névmásokként funkcionáló „rangok”: *tongci* (az elvtárs tiszteleti alakja), *sönsängnim* (tanár úr), *ömöni* (anyám korabeli néni) stb.⁷; (2) következik utána a *tangsin*; (3) majd a *kutā* és *cane* (körülbelül azonos fokozat); (4) s végül a legkevésbé tiszteleti a *nö*.

Pragmatikus szempontból könnyen belátható a 2. személy (beszédpartner) finomabb motiválása. Azonban ez az árnyaltság egyre inkább eltűnik, s a bináris oppozíció felé alakulás tendenciáját figyelhetjük meg: az (1) és (2) funkció-megoszlása átalakul: a *tangsin*-t a koreaiak egyre kevésbé használják egymás között (Észak-Koreában), inkább a külföldieknek, főként a nem szocialista országok állampolgárainak mondják (az európai *ön* „fordításaként”). A (3)-ban szereplő *kutā* és *cane* meg egyre jobban kiveszőben van a köznyelvben, egyre inkább „régies”, „nyelvjárási”, „költői” jelzővel láthatók el.

Ez a tendencia úgy értelmezhető jól, ha a 2. személyű névmást, s így általában a névmásokat a 2.1.-ben leírt főnevektől nem különböztetjük meg: az általában bináris oppozíciót alkotó szópárok csoportjába való még egyértelműbb beletartozását a többszörös oppozíciónak binárisá alakulása még plauzibilisabbá és egyértelműbbé teszi.

2.5. Az eddig tárgyaltakat összefoglalhatjuk így: a lexikában, a morfológiában és a szintaxisban megtalálható a következő szembenállás: (1) 1. személy: nem 1. személy (beszélő: nem beszélő), mely oppozíció kritériuma a tiszteletiség. Ugyanezen kritérium alapján a nem 1. személyből ki kell választanunk a 2. személyt: (2) 1. személy: 2. személy (beszélő: hallgató), ugyanis ez a viszony dönti el az 1. és 2. személyű névmás, továbbá a verbum finitum ragjának kiválasztását. Az (1) speciális esete: (3) 1. személy (beszélő): alany szembenállás — ennek alapján választom ki a nem 1. személyű alany esetén bármely transzformálatlan mondat állítmányának tiszteleti képzőjét (!), illetőleg annak hiányát. Amennyiben a 2. személyű a nem 1. személy, az (1)-ből adódó tiszteleti alakokat vagy azok hiányát és a (2)-ből adódó névmásokat egyeztetni kell. A főmondat állítmányában 2. személyű alany esetén morfológikusan egymás mellé kerülnek, összeadódnak a (2) és (3) oppozícióból származó következmények. (Tehát például: *tangsinün cal hasiyösssüpnita* „Ön jól csinálta”: -*si*- képző a (3) oppozíció eredménye; a -*süpnita* verbum finitum rag a (2)-é; a *tangsin* névmás az (1) és (2) oppozícióé együtt.)

Az eddig megfogalmazott személlyel kapcsolatos szabály-variációk így általánosíthatók:

1. szabály: Ha egy szónak, grammatikai morfémanak, s ezek szintaktikai viszonyának nincs 1. személyű vonatkozása, válassz a tiszteleti vagy nem-tiszteleti alakok között.

Az összes többi fenn érintett egyeztető szabály kizárólag a tiszteletiség kategóriáján keresztül — a személy-kategória nélkül — írandó le, s így őket nem tárgyaljuk.

Meg kell jegyezni, hogy a nyelvi gyakorlatban — pragmatikus szempontból természetes — oppozíció észlelhető a 2. és 3. személy között: gyakrabban használatosak a tiszteleti alakok a hallgatóval, mint a beszélgetésben részt nem vevővel szemben. Sok olyan társadalmi kapcsolat van, amelyben mint hallgatónak, kijár a tiszteleti forma, de mint 3. személynek, már nem, vagy nem kötelezően. Ennek a

⁷ Vö. Cosõnõ munpõp, p. 247.

tükröződésével és rögzítésével magyarázható az a már nemcsak pragmatikus, de a grammatikában is kikristályosodott jelenség, hogy a beszélő és hallgató viszonyától meghatározott verbum finitum ragokat felosztó tiszteleti fokozatok száma hat, viszont az 1. személy és alany viszonyától meghatározott állítmányi tiszteleti képző kettő.

3.1. A már említett vocativus, mint olyan, 2. személyű; ez esetben tehát egy — a személytől különböző — grammatikai kategóriának van személy-vonatkozása.⁸ Szabályunk így szólhat:

2. szabály: Ha az (alapmondatbeli) alany 2. személyű, az állítmány állhat vocativusban.

3.2. A verbum finitum ragok nemcsak a beszélő és hallgató viszonyáról adnak információt, hanem a modalitásról is.⁹ A (1) *-töla* (és tiszteleti alternánsai) hangsúlyozza, hogy a beszélő személyesen tapasztalta (látta, hallotta) a közleményben leírt eseményt; a mondat alanya nem lehet a beszélő (1. személy) — normálisan nincs értelme azt mondani: „észrevettem, hogy a szüleimnél voltam tegnap”. Azokat az eseteket, mint deriváltakat, figyelmen kívül hagyjuk, amikor a beágyazott mondat alanya is 1. személyű („Észrevettem, hogy már tudom kezelni a gépet” vö. Cosönö münpöp, p. 298.). Ennek a módnak kérdő mondatban (*-tönya*) az alanya rendszeren 3. személyű (esetleg első). A (2) *-tanta* azt emeli ki, hogy a beszélő személyesen nem tapasztalta, amiről beszél, csak másoktól hallotta. (Ez a rag ma is szokásos szintagmából, ma is szokásos összevonással keletkezett: *ige + tako (mal)hanta* „azt mondják, hogy...”; a felszínen ez az alak két verbum finitum rag összeadása.) Személy-vonatkozásai azonosak (1)-gyel. A (3) *-ma*-val jelölhető mód a beszélő ígéretét fejezi ki — alanya feltétlen első személyű a jelentő és kérdő alakban is. A (4) *-lita* típusú rag mögött két mód sejthető. Ha az alany 1. személyű, a beszélő akarataról; ha nem 1. személyű, az alany lehetőségéről, illetőleg a beszélőnek az alanyra vonatkozó feltételezéséről szól a mondat. Kérdésben viszont csak a 3. személyű alany jelez feltételezést — a hallgató feltételezését kérjük. Az (5) imperativusnak természetesen 2. személyű alanya van, az (6) adhortativusnak (elsődlegesen) többes szám 1. személyű.

A jövő idő is sajátosan személy-vonatkozású: ha az alany 1. személyű, a *-kess*-jelet, ha nem 1. személyű, az *-lkös*-ot használjuk — az oppozíció formálisan az angoléhoz hasonló (*I shall, de you, he will*); kérdő alakban viszont a *-kess*-szerepel 2. személyű alany esetén is (itt már nem az angol minta — *shall I, will you, he?*). A *-kess*-továbbá akaratot, a *-lkös*-feltételezést implikál (vö. (4)-et). A *-lita* „módjel” és a *-kess*-, *-lkös*- „időjel” megkülönböztetés sajátos: a *-lita* verbum finitum „rag” (a benne szereplő *-l*- azonos a participium futurum *-l*-jével), a *-kess*-, *-lkös*- pedig időjel (pozíciója ugyanaz mint a múlt időé (*-ass*-), s képzését is analógan kell fel-

⁸ A vocativus egyik megoldási módja: imperativusként kezelni. A koreai formálisan is, morfológiailag is jól motiválja ezt az értelmezést: a vocativus tiszteleti alakjában szerepelhet a *-si*-képző is (*-siyö*), mely egyébként csak a (transzformálatlan mondat) állítmányában fordulhat elő. Az őt követő *-ö* alakilag megegyezik a verbum finitum egyik alakjával, mely betöltheti az imperativus funkcióját is. (A nem-tiszteleti voc. *-a* morféma szintén szerepel verbum finitum rag részeként: *-kun-a*, *-n-a*, s valószínű, hogy ez az *-a* azonos a tiszteleti *-ö*-val, illetőleg a ma is létező verbum finitum rag morfológiai alternánsának külön-külön megkövesedett alakjai mindketten — az alternáció tiszteleti oppozícióvá alakult.)

⁹ Jelen cikk szerzőjének fent említett dolgozatában kevesebb igemód szerepelt, néhányat itt szétválasztottunk. Ez a kérdésfeltevés különbségéből adódik. A végleges válasz csak teljes nyelvelírásban adható meg.

fognunk: gerundium (futurum, ill. perfectum) + -ss- időjel, mely az *issta* „estar”-ból ered), s az időjelre következik még a verbum finitum rag. De: a jövő idő jele után nem állhat a -lita módú verbum finitum rag. A jövő idejű jel és a -lita módjel körülbelül azonosan tartalmaz továbbá idő-, illetőleg mód vonatkozást — innen érthető a fenti leírás azonossága, s a jövő idő további azonos tárgyalása a -lita módéval.

Az igemódok személy-vonatkozásait s azok változásait a kérdő-transzformáció után könnyen magyarázhatjuk, szabályaikat könnyen megfogalmazhatjuk és általánosíthatjuk, ha a ragokat parafrázis formájában, összetett (alárendelt) mondatokként fogjuk fel. (A parafrázis nyelve lehetne mesterséges metanyelv is, koreai is, az egyszerűség kedvéért azonban a magyart választjuk.)

<i>Subj₁</i>	<i>S₁</i>	<i>Subj₂</i>	<i>S₂</i>	<i>Subj₃</i>	<i>S₃</i>
(1) -tőla	én kijelentem neked, hogy	én	tapasztaltam,	hogy te/ő...	
(2) -tanta	én kijelentem neked, hogy	én	hallottam,	hogy te/ő...	
(3) -lita (1)	én kijelentem neked, hogy	én	feltételezem,	hogy te/ő...	
(4) -lkős-	én kijelentem neked, hogy	én	feltételezem,	hogy te/ő...	
(5) -lita (2)	én kijelentem neked, hogy	én	akarom,	hogy én...	
(6) -kess-	én kijelentem neked, hogy	én	akarom,	hogy én...	
(7) -ma	én kijelentem neked, hogy	én	feltétlen akarom,	hogy én...	
(8) -la	én kijelentem neked, hogy	én	feltétlen akarom,	hogy te...	
(1) -tőnya	én kérdem	tőled, hogy te	tapasztaltad-e,	hogy én/ő...	
(2) -tanünka	én kérdem	tőled, hogy te	hallottad-e,	hogy én/ő...	
(3) -lka (1)	én kérdem	tőled, hogy te	feltételezed-e,	hogy én/ő...	
(4) -lkős(?)	én kérdem	tőled, hogy te	feltételezed-e,	hogy én/ő...	
(5) -lka (2)	én kérdem	éntől, hogy {én}	akarom-e,	hogy {én...}	
		tőled, {te}		{te...}	
(6) -kess(?)	én kérdem	éntől, hogy {én}	akarom-e,	hogy {én...}	
		tőled, {te}		{te...}	
(7) -lka (3)	én kérdem	tőled, hogy te	feltétlen akarod-e,	hogy én...	
(8) -ca	én kérdem	tőled, hogy te	feltétlen akarod-e,	hogy én és te... ¹⁰	

Az első mondat (*S₁*) kifejezi (1) azt a tautológiát, hogy a beszélő beszél; (2) a „beszélő szándékát” — kijelentés vagy kérdés. Továbbá az *S₁*-beli alany és ige-vonzat együttesen határozza meg a verbum finitum tiszteleti fokozatát denotátumuk szociális kölcsönviszonya alapján. Az *S₂* megléte jelzi a modalitás meglétét a verbum finitum ragban (a mondatban) — a modalitás nélküli mondatok (verbum finitum ragok) parafrázisában hiányzik *S₂* (én kijelentem neked, hogy én/te/ő...; én kérdem

¹⁰ Az „igérem” további parafrázisa „feltétlen akarommal” célszerű: (1) az akarásnak, tehát meglevő elemnek további specifikálása; (2) könnyű a kérdő alak megfogalmazása az általános keretnek megfelelően (ahelyett, hogy például: „én kérdem tőled, én ígérem-e, hogy én...”); (3) a „feltétlent” fel lehet használni az imperativusban és adhortativusban is, s a szabályok általánosításakor mutatkozik meg az igazi előnye.

Az imperativus ilyen parafrázisát is az általánosítás előnyei indokolják (szemben az ilyen, szerkezetében is egyedi átfogalmazással: „én parancsolom, hogy te...”, illetőleg: „én javaslom, hogy mi...”). Az adhortativust S. Martin is az imperativus kérdő alakjának tekinti, vö.: Samuel E. Martin, Yang Ha Lee, Sung-un Chang: A Korean-English Dictionary, New Haven and London 1967, passim.

tőled, hogy én/te/ő...). Az S_2 „tartalma” jelzi a modalitás minőségét. Míg az S_1 alanya változatlan marad, S_2 -é megváltozik a kérdő transzformáció során: 1. személy $\rightarrow$ 2. személy, vagy helyesebben: beszélő $\rightarrow$ hallgató, minthogy (5) és (6)-ban a hallgató lehet 1. személy is — a beszélő önmagának teszi fel a kérdést (nem feltétlen költői kérdést!). Viszont ebben az esetben a verbum finitum tiszteleti fokozata csak V. vagy VI. lehet. S_3 alanya ($Subj_3$) lesz a mondat alanya a transzformációk végrehajtása után. S_3 -ban kerül kiválasztásra a verbum finitum alanyt megillető tiszteleti morféma (-*si-* vagy annak hiánya). Tehát S_3 -ban kell alkalmazni a 2.-ben megfogalmazott szabályt: ha $Subj_3$ nem 1. személy, válassz a tiszteleti alak (-*si-*) vagy annak hiánya között. A fent elmondottak s a táblázat alapján a következő (személlyel kapcsolatos) szabályokat fogalmazhatjuk meg:

3. szabály: (Kijelentő) $Subj_1$ is $Subj_2$ is 1. személy.

4. szabály: Ha az S_2 -ben szerepel az *akarat* (de nem: *feltétlen akarat*), $Subj_2$ lehet 1. személy a kérdő transzformáció után is.

5. szabály: A (kijelentő) $Subj_2$ 1. személyét ird át 2. személlyé a kérdő transzformáció során.

6. szabály: Ha S_2 -ben nem szerepel *akarat* (sem *feltétlen akarat*): $Subj_3 \neq Subj_2$; vagy erősebb szabályként: $Subj_3 \neq Subj_1$ és $Subj_2$. (Ekkor kizártuk a kérdő $Subj_3$ -ban az 1. személyt.) — Ez a szabály a következők általánosítása: (a) kijelentő $Subj_3 \neq 1$. személy; (b) kérdő $Subj_3 \neq 2$. személy, illetőleg $Subj_3 = 3$. személy.

7. szabály: Ha S_2 -ben szerepel *akarat* (de nem *feltétlen akarat*): $Subj_3 = Subj_2$. (Ez a következők általánosítása: (a) kijelentő $Subj_3 = 1$. személy; (b) kérdő $Subj_3 = 1$. személy, ha kérdő $Subj_2 = 1$. személy; (c) kérdő $Subj_3 = 2$. személy, ha kérdő $Subj_2 = 2$. személy.)

8. szabály: Ha (kijelentő) S_2 -ben szerepel *feltétlen akarat*, kijelentő $Subj_3$ (egymást kizáróan) vagy 1. vagy 2. személy.

9. szabály: Ha S_2 -ben szerepel *feltétlen akarat*, $Subj_3$ -at ird át 1. személlyé a kérdő transzformáció során.

10. szabály: Ha S_2 -ben szerepel *feltétlen akarat*, a kérdő transzformáció után is kijelentő $Subj_3 =$ kérdő $Subj_3$. Az utóbbi két szabály mutatja a promissivus („ígéret-mód”) és imperativus kapcsolatát és különbségét.

Ezután következik a már ismert 1. szabály.

Az imént bemutatottakból kitűnik, hogy az alapvető kategória ismét nem a személy, hanem ebben az esetben egy másik grammatikai kategória (ha úgy tetszik, grammatikai jelentés) implikál bizonyos személy-mozzanatokat. (A nem modális mondatokban még ennyire sem fordul elő a személy.)

A személy-szemlélet hiányát világítja meg az angol és a koreai jövő idejű paradigmák szembeállítása:

<i>I shall</i>	<i>shall I?</i>	<i>na</i>	<i>-kess-</i>	<i>-kess-?</i>
<i>you will</i>	<i>will you?</i>	<i>nō</i>	<i>-lkōs-</i>	<i>-kess-?</i>
<i>he will</i>	<i>will he?</i>	<i>kū</i>	<i>-lkōs-</i>	<i>-lkōs-?</i>

Az angol „személyben gondolkodik”, a koreai pedig a beszélő és hallgató relációjában, a kommunikáció közvetlen valóságában. A kérdező „előre gondolkodik”, mintegy „szájába adja” a válaszolónak (a *most* hallgatónak, a *majd* beszélőnek) a majdani felelethez szükséges ragot. Ez a koreai általános grammatikai jellegének is jól megfelel: a transzformációk utáni mondatok sokkal többet megőriznek a transz-

formációk előttiékből (az alapmondatokból), mint az európai nyelvekben. Ugyanakkor a koreai éppen ezáltal empirikusan is igazolja a transzformációt, mint nemcsak a nyelvleírásban, de a nyelvműködés *valóságában* szereplő műveletet.

3.3 A 3.2.-ben bemutatottak keretében könnyen értelmezhetőek a „szenzitív melléknévek” (a „fáj”, „örül”, „szomorú” stb. jelentések melléknévi kifejezői). Kijelentő módban az 1. személyben, kérdő módban az 1. és 2. személyben használatosak, az egyéb személyek esetén pedig igét kell képezni belőlük. Például *aphūta* (melléknév), *aphahata* (ige) — „fáj”:

1. személy	<i>aphūta</i>	<i>aphūnya?</i>
2. személy	<i>aphahanta</i>	<i>aphūnya?</i>
3. személy	<i>aphahanta</i>	<i>aphahanūnya?</i>

Valószínű parafrázisa: *én kijelentem neked, hogy én érzem, hogy neked fáj; én kijelentem neked, hogy én gondolom/hallottam, hogy neked fáj, és így tovább.*

Szabályaink így hangzanak:

11. szabály: A szenzitív melléknévek esetében a (kijelentő) Subj₁ és Subj₂ és Subj₃ 1. személy.

12. szabály: A kérdő transzformáció során: Subj₂ → 1. vagy 2. személy.

13. szabály: A kérdő transzformáció során: Subj₂ = Subj₃.

14. szabály: Ha Subj₂ ≠ Subj₃, képezz belőle igét.

Ebben az esetben tehát szójelentés és szóképzés függvénye a személy.

4. Röviden összegezve: (1) a koreai analitikus és szintetikus szemléletű grammatikában, annak szabályaiban előfordul a személy. Ennyiben a koreai nyelvben is megvan tehát ez a kategória. (2) Másfelől azonban nem önállósult, perifériális helyet foglal csak el, s

(a) a külső valóságnak (személyes névmások);

(b) a beszédgyakorlat szociális-pragmatikus vonatkozásának (tiszteletiség, mely behatolt a lexikába, morfológiába és szintaxisba);

(c) egyéb grammatikai eszközöknek (vocativus, igeidő, igemód, igeképzés) függvényeként került be, és létezik ma is a koreai nyelvben. Ez másképpen azt jelenti, hogy a külső valóságból közvetlenül vagy a grammatikán keresztül közvetve behatolhat a személy fogalma akkor is, ha a nyelvi rendszerben egyébként nem fejlődött ki.

ROLE AND PLACE OF THE NOTION OF "PERSON" IN KOREAN

(Summary)

FERENC MÁRTONFI

The aim of the present paper is to prove that the grammatical notion of person is inevitable in the rules of the Korean grammar, in that of analytical as well as synthetical type. On the other hand, this notion takes here a less prominent part than in European languages, and it may be taken for secondary in comparison with several other categories of the Korean. It has been pointed out that the existence of this notion depends

(1) on non-linguistic reality (as in the case of personal pronouns);

(2) on pragmatic (social) relations of communication (honorifics in lexikon, morphology and syntax);

(3) on other grammatical categories (vocative, moods of verbs, tense, word-derivation).

The rules given in the paper may be regarded as a preparation to a generative grammar of the Korean.

A *HATÓ/HETŐ* KÉPZŐ SZEREPE A MAI MAGYAR NYELVBEN

VELCSOV MÁRTONNÉ

1.1 BERRÁR JOLÁN (ÁltNyelvTan. VI, 69—78) a képzett szavaknak szintagmával való egyértékűségét hangsúlyozza, főként a generatív grammatika oldaláról. De ezen túl — voltaképpen történeti síkon — azt a feltevést is megkockáztatja, hogy „...a képzett szó létrejöttének legáltalánosabb oka és célja a szintagmarövidítés... Egy szó hordozza most már azt a tartalmat, amit korábban csak két szóval tudtunk kifejezni. A képző egy kihagyott szintagmataggal egyértékű, ennek a jelentését hordozza — sokszor jóval erősebben általánosítva.” (i. m. 75). Az agglutinációval keletkezett képzők létrejöttét is így magyarázhatjuk (vö. i. h.).

1.2 A nyelvreírásban egy-egy képző nyelvi szerepének bemutatása közben a megfelelő szintagmával való helyettesítés biztonságos alapot nyújt a jellemzéshez, tipizáláshoz. Ugyancsak BERRÁR (ÁltNyelvTan. III, 35) hangsúlyozza, hogy: „Sok esetben nem egyszerűen arról van szó, hogy egy képzett szó jelentése nagyjából meg egyezik egy szószerkezet jelentésével, vagy hogy az azonos képzővel ellátott szavak mindig ugyanolyan típusú szintagmákká bonthatók fel.”

A képzőknek és a képzett szavaknak szintagmává bontás alapján való osztályozása az alaki kérdéseken belül további különbségtétel lehetőségét hordozza magában.

1.3 A képzők leíró vizsgálata során egyre sürgetőbb igényként jelentkezik a gyakoriság, a produktivitás figyelembevétele is. KÁROLY SÁNDOR (MŰNy. LXVII, 271) megállapítja, hogy: „Egy-egy képző nem általánosságban produktív, hanem egy-egy jelentésben vagy morfológiai kötöttségben.” Tehát az egyes képzőket, amelyek több jelentésben is használatosak — és ezt többé-kevésbé mindegyikről elmondhatjuk —, a különböző szerepekben külön-külön kell a termékenység és a vele összefüggő gyakoriság szempontjából mérlegre tenni.

2.1 Jelen fejtegetésemben a *ható/hető* képzőt mutatom be egyrészt abból a szempontból, hogy milyen szintagmával helyettesíthetjük a mai nyelvben, másrészt a produktivitás és a gyakoriság szempontjából.

2.2 Milyen szintagmával vagy szintagmákkal lehet a *ható/hető* képzős származékokat helyettesíteni? Vizsgáljuk meg először az ÉrtSz.-ban felsorolt származékokat.

Az adatokat a VégSz.-ban együtt találjuk.

-*ható* (VégSz. 302—3):
elfogadható
megtámadható
oldható
megmondható*

elmondható
tudható
fogható
hozzáfogható*
megfoghható

felfogható	szétszedhető
kézzelfogható	ehető
fegyverfogható	lehető*
iható	tehető
lakható	feltehető
összecsukható	hasznavehető
található	észrevehető
használható	megvehető
elhanyagolható	kivehető
megvásárolható	nagyehető
kifogásolható	éghető
kovácsolható	hihető
kapható	szavahihető
lecsapható	kivihető
felcsapható	telhető
járható	kitelhető
várható	lekicsinyelhető
zárható	kezelhető
olvasható	képzhető
mosható	remélhető
mozgatható	közölhető
vitatható	köszönhető
kimutatható	hozzáférhető
látható*	tűrhető
belátható	megvesztegethető
megbocsátható	visszavezethető
alakítható	megközelíthető
állítható	sejthető
beszámítható	menthető*
összehajtható	áttekinthető
nyújtható	érthető
választható	közérthető
osztható	sebezhető
megbízható	érezhető
hordozható	kiérezhető
hajózható	élvezhető
-hető (VégSz. 320—21):	beköltözhető

Összesen tehát 45 *-ható* és 37 *-hető* képzős származékot szótároztak, ez együtt 82 adat.

A szintagmává alakítás alapján a következőképpen oszlanak meg a példák:

a) *főnévi igenév + lehet* (passzív szemléletű) 75 adat.

Pl. *várható* = *várni lehet*¹

¹ Az ÉrtSz. meghatározása is ezt mutatja: "Várható... Olyan dolog, amelyet várni..., amelynek bekövetkezésére számítani lehet." (VII, 245).

Tágabb szintaktikai környezetben még folytatni kell az átalakítást.

Kiinduló mondat:

„Jelentős *változás várható* a jövő esztendőben a nagylaki határátkelőhelyen.”

(Délmagyarország 62. évf. 147. szám 5. l.)

Átalakított mondat:

Jelentős *változást lehet várni* a nagylaki határátkelőhelyen.

A kiinduló mondat alanya helyére tárgy került, és így a predikatív viszony is megváltozott.

Az átalakítás azonban nem kíván feltétlenül szintagmával való helyettesítést:

vmi várható = vmit várhatunk

Az iménti példán szemléltetve:

Kiinduló mondat:

„Jelentős *változás várható* a jövő esztendőben a nagylaki határátkelőhelyen.”

Átalakított mondat:

Jelentős *változást várhatunk* a jövő esztendőben a nagylaki határátkelőhelyen.

(Persze, a személyragos igealakokat is felfoghatjuk úgy, mint sűrített szintagmákat.)

b) *főnévi igenév + képes(tud)* (aktív szemléletű)

6 adat.

Pl. *éghető = égni képes*²

A transzform mondatba ékelve itt nem olyan természetesen adódik, mint az előző típusban. Ez utóbbi ugyanis állítmányként nem fordul elő, ezért a jelzős szerkezet mondatá alakításával lehet csak érzékeltetni a képzett szóba sűrűsödött szintagmatikus viszonyt.

Kiinduló mondat:

„A padlás csupa *éghető* holmival volt tele” (az ÉrtSz. II, 24 példája).

Átalakított mondat:

A padlás csupa olyan anyaggal volt tele, amely *égni képes* (= gyúlékony).

c) Egyetlen példában olyan mértékű a képzőszilárdulás, hogy csak szinonimával helyettesíthetjük, minden egyéb transzformáció erőszakolt. Ez a *lehető* szó nyomósító használatára érvényes. Ilyenkor mindig felsőfokú melléknévhez vagy határozószóhoz kapcsolódik. Pl.: „Így aztán többé-kevésbé egymást is tanítottuk, ami persze a *lehető legtermészetesebb* dolog...” (Kortárs XV, 400).

(A *lehető*-nek az előző, b) típushoz tartozó felhasználására vö. ÉrtSz.).

2.3 A fenti csoportok vizsgálata felveti egyrészt a szófaji hovatartozás kérdését, másrészt a *ható/hető* képzős deverbális származékok igei alapszava tárgyas vagy tárgyatlan voltának figyelembevételét is.

2.31 Vizsgált képzőnket melléknévképzőként tartják számon (vö. MMNyR. I, 383; MMNy. 138), bár általában utalnak igenévképzői jellegére is (vö. MMNyR. I, 392, II, 127; MMNy. 238). Az ÉrtSz., illetőleg VégSz. példáinak szófaji értéke kivétel nélkül melléknév, emellett 6 főnévi használatú is lehet, vagyis kettős szófajú.

² Az ÉrtSz. meghatározásában *ható* igét találunk: „*éghető*... Olyan anyag, amely tüzet foghat, meggyulladhat, *eléghet*.” (II, 24).

Ezeket a felsorolásban *-gal jelöltem meg. Ennek az értékelésnek az alapján elfogadhatjuk a melléknévképzői funkciót. Az alkalmi igenévképzői szerepet célszerű különválasztani, mert ilyenkor nem egységes képzőként viselkedik a *ható/hető*, hanem továbbképzéssel van dolgunk: *hat+ó~het+ő*.

A szószervezetté való átalakítás alcsoportjai tehát szófaji tekintetben nem különülnek el. Legfeljebb a szófajra jellemző mondatrészszerép korlátozódik a b) és c) csoportnál csupán jelzői funkcióra, állítmányként ezek nem szoktak előfordulni.

2.32 Tárgyasság tekintetében az a) típusba tartozókról megállapíthatjuk, hogy alapszavuk tárgyas ige. Ezt mutatja a tágabb környezetben végzett transzformálási lehetőség is, mint már láttuk. Vannak azonban kivételek, néhány olyan igekötős származék, amely — éppen a képző felvétele miatt — csak látszólag tárgyas, pseudo-tárgyasnak mondhatnánk. Ilyenek a felsoroltak közül a következők: *megbízható*, *beköltözhető*, *hozzáférhető*; ezek igei alapszava határozói vonzatot mutat: *megbízik vkiben*, *vmiben*; *beköltözik vhova*; *hozzáfér vmihez*. Két származék igei alapszava viszont már a tárgyassá válás útjára lépett, ezek: *lakható*, *járható*. Szabályosnak így a tárgyas alapigét kell tekintenünk. Ha tárgyatlan alapszóból képzett származék is bekerül a csoportba, nyelvhelyességi problémát okoz.

A b) típusba tartozók alapszava lehet tárgyatlan: *éghető*, *telhető*, *kitelhető*; lehet tárgyas is: *megmondható*, *fegyverfogható*, *nagyehető*. Ez utóbbi három sajátos használatra vagy összetett volta miatt elkülönül az előzőktől.

Megmondható; Az ÉrtSz. (IV, 1116) a melléknévi használatot ritkának jelzi, példát nem is idéz rá. Meghatározása alapján az a) típusba sorolhatjuk. Főnévi szerepű használata szólásjellegű fordulatokban szokásos, de mindig csak egyes harmadik személyű birtokos személyjeles alakban. Ezt a használatát a szakirodalom a *ható/hető* képző aktív jelentésű származékokat létrehozó szerepére idézi példaként (vö. MMNyR. I, 384).

Fegyverfogható, *nagyehető*; összetett szók, az előtagot az első esetben jelölten tárgyi, a másodikban határozói tárgyi determinánsnak tekinthetjük.

3. Az ÉrtSz. példái nem csupán a mai és nem föltétlenül az irodalmi, illetőleg köznyelv anyagára épülnek. Ezért a benne regisztrált és fentebb bemutatott állapot érvényességét ellenőriznünk kell, s adatait ki kell egészítenünk szigorúan vett mai példákkal.

3.1 A mai állapot bemutatására két, azonos időpontban megjelent folyóirat-számot vizsgáltam meg: a Kortárs 1971. márciusi számát (165 lap terjedelmű), illetőleg a Magyar Nyelvőr 1971. január—márciusi számát (128 lap terjedelmű). E két különböző rendeltetésű és témakörű folyóirat alkalmas arra, hogy a vizsgált képző funkcióit kellőképpen megvilágítsa, és elterjedtségi körét illusztrálja.

3.11 A Kortárs említett számában 84 adatot (=55 különböző szó) találunk a képzőre¹. Ezek felsorolását mellőzöm, csupán azokat emelem ki, amelyek többször fordulnak elő.

Kétszer fordul elő:

áttekinthető	követhető
érthető	megmondható(ja)
észrevehető	remélhető
érzékelhető	várható
kapható	vitatható

¹ Az igekötős összetételeket külön szónak tekintjük.

Háromszor fordul elő:
használható
tekinthető

Külön kell szólni a két leggyakrabban előforduló származékról, ezek: *lehető*, *látható*.

Lehető: fokozószói értékben háromszor szerepel, ezenkívül határozóraggal két esetben: *lehetővé (tesz)*, *lehetőleg*. Az utóbbi használatában határozószónak is szokták tekinteni (vö. ÉrtSz. IV, 675), bár a ragszilárdulás még nem teljes rajta.

Látható: alapalakban kétszer; *-lag* raggal kétszer; *-vá* raggal kétszer; *-an* raggal négyszer (ebből kétszer a *szemmel láthatóan* frazeológiai egység tagja).

Az 55 önálló szó közül a transzformálási formák a) típusába tartozik 53, a b) típusba 1, a c) típusba 1.

Az a) típusba tartozók alapszava 52 esetben tárgyas; tárgyatlan az alapszó a *megbízható* melléknévben —, erről az ÉrtSz. példáit elemezve már szóltunk.

A b) típusba sorolhatjuk a szokatlanul hangzó *közlésre kerülhető* kifejezést: „Nagyon szerettem volna közölni a lapban, speciális kíváncsaimnak azonban ez a regény nem felel meg, mert: túl hosszú s a hosszúsággal nem áll egyenes arányban *közlésre kerülhető* részleteinek az érdeke.” (Becsky Andor: A tanítvány, Kortárs XV, 444). Transzformációja nehézkes az alapul szolgáló terpeszkedő kifejezés miatt, de csak annyiban helytelen, amennyiben az alapkifejezés is az. Képzését nem helyteleníthetjük, mert van rá analógia, ha nem is nagy számban. — Alapszava tárgyatlan.

A c) típust itt is a *lehető* szó képviseli.

3.12 A Nyelvőr példáinak száma 178 (= 108 különböző szó).

A gyakoriság szempontjából más arányokat tapasztalunk, mint az imént. A lexikális előfordulásra itt magasabb számú mutatókat kapunk.

Leggyakrabban: tízszer fordult elő a *megfigyelhető* melléknév.

Hétszer fordul elő:
elképzelhető
feltehető

Hatszor fordul elő:
tekinthető

Ötször fordul elő:
érzékelhető
található

Négyszer fordul elő:
elfogadható
látható
olvasható

Háromszor fordul elő:
áttekinthető
érthető

Kétszer fordul elő:

<i>ejthető</i>	<i>magyarázható</i>
<i>felmérhető</i>	<i>megbízható</i>
<i>hordható</i>	<i>meghatározható</i>
<i>köszönhető</i>	<i>nevezhető</i>
<i>levezethető</i>	<i>nyújtható</i>
<i>levonható</i>	<i>tapintható</i>
	<i>visszavezethető</i>

Külön vizsgáljuk meg itt is a *lehető* előfordulásait! Fokozószói értékben háromszor szerepel, határozóraggal hatszor, ebből *lehetővé (tesz)*: négyszer; *lehetőleg*: kétszer.

A 108 önálló szó közül a transzformok első, a) típusába tartozik 106, a b) típust az egyetlen *váltható* szó, a c) típust pedig — az előzőhöz hasonlóan — a *lehető* szó képviseli. Az első típusban az alapszók tárgyaskok, kivétel a *megbízható*; a másodikban és harmadikban tárgyatlanok.

3.2 Az összehasonlításból első pillantásra láthatjuk, hogy a javarészt szépirodalmi szövegeket közlő Kortársban kisebb a *ható/hető* megterheltsége, mint a tudományos nyelvet, értekező stílust képviselő Nyelvőr-számban. Az előbbiben az átlagos előfordulás laponként 0,5 *ható/hető* képzős szó, az utóbbiban viszont 1,39; tehát hozzávetőleg háromszorosa az előzőnek. Ha pedig a Kortárs tartalmát is figyelembe vesszük, azt tapasztaljuk, hogy verses szövegben szinte egyáltalán nem fordul elő a vizsgált képzővel alkotott származék. Az egyetlen adatot a *látható*-ra találjuk, Papp Lajosnak Marceau című versében, azonban nem nyelvi klisé az értéke — bár formája önmagában arra emlékeztet (*láthatóvá lesz*) —, mert kontrasztot képez antonim képzős párjával: a *láthatatlan* szóval:

A megfoghatatlan
színeket ölt
egy mozdulatban
Láthatóvá lesz
a láthatatlan
gondolat

A Kortárs többi példája javarészt a Szemle-rovatból, tehát értekező stílust képviselő ismertetések nyelvéből való.

3.3 Mindez azt mutatja, hogy képzőnknek határozott stílusértéke, pontosabban: bizonyos stílusréteget jellemző hírértéke van; nem a szépirodalmi, hanem az értekező (tudományos, hivatalos, publicisztikai) stílus gyakori velejárója. Ez nem azt jelenti, hogy kizárólagos érvényesülési területe az utóbbi volna, pusztán a produktivitása nagyobb mértékű ezen a területen.

Ezt az általánosító megállapítást nemcsak az említett folyóiratszámok igazolják, elég, ha belelapozunk bármely szépirodalmi kiadványba, folyóiratba, illetőleg tudományos vagy hivatalos stílust képviselő munkába, többé-kevésbé hasonló megoszlást tapasztalunk, bár a szerzők egyéni kifejezésmódja is erősen befolyásolja a képző gyakoriságát.

Kétségtelen, hogy nyelvészeti munkákban sokszor megtaláljuk azokat a *ható/hető* képzős alakokat, amelyek az előbbi példatárban is többször fordultak elő, s amelyek jórészt az ÉrtSz. mint önálló képzett szókat szótározza.

3.31 Kérdés, miből ered a képzőnek ez a használati kötöttsége.

A választ a származékok mondatbeli felhasználása adja. Azok, amelyek a legtöbb tagot tartalmazó a) típusba tartoznak, háromféle mondattani szerepkörben szoktak előfordulni, éppúgy, mint a melléknévek általában: állítmányi, illetőleg jelzői és határozói funkcióban. (Főnévi szerepből adódó mondatbeli használatuk ritka, s nem igényel magyarázatot.) Állítmányi szerepük a legmegterheltebb. A leggyakrabban szereplők (*elképzelhető, érthető, érezhető, igazolható, kimutatható, látható, megállapítható, megfigyelhető, megtalálható, található, tekinthető, tulajdonítható, várható*) mind olyan kifejezések, amelyek a tájékoztató, magyarázó, bizonyító szándékú értekező előadásmódnak nélkülözhetetlen kellékei. Egyéni alkotások ezzel szemben főként az irodalmi igényű írásokban fordulnak elő, mint például: „Most aligha, de napfénynél *kirajzolható*; — hol húzódozt a szöges drótkerítés...” (Tolnai Gábor: „...Szerbia ormán...», Kortárs XVI, 269), de — mint említettük — jóval kisebb számban.

Ebben az állítmányi szerepben a *ható/hető* képzős szók az általánosításnak mai nyelvünkben legelterjedtebb kifejezői. A MMNyR. (II, 127) a következőket írja: „A *-ható~-hető* végű, igenévi (és egyúttal melléknévi) jellegű állítmány kivált határozatlan alanyú vagy személytelen cselekvések kifejezésére alkalmas, mégpedig különösen szenvedő értelemben...” Ez a megállapítás — mint láttuk —, az előzőkben bemutatott első típusra érvényes, amely — a névszói állítmányra egyébként is jellemző nagyobb mértékű általánosító képesség birtokában — rendkívül alkalmas arra, hogy az értekező nyelvi stílusban az egyetemesebb érvényű végkövetkeztetések kifejezőeszköze legyen.

Az igényesebb nyelvhasználat — mivel a monotoniságot kerülni akarja — olykor használja helyette az alapige *ható* képzős, ugyancsak általánosító szerepű többes első személyét. Ez — mondanivalóját tekintve — megfelelője, mégis jóval személyesebb (sőt olykor familiáris) vonatkozású, mert a beszélő — az igei személyrag jelenléte miatt — a cselekvők körébe mindig belefoglaltatik: „A szövegvariánsok között tehát *megkülönböztethetünk* nyelvi variánsokat, rész-, pontosabban formula-variánsokat és formavariánsokat.” (Voigt Vilmos: A szólások változatainak szintjei: Nyr. XCV, 31; a cikkben jóval több adat van a *ható/hető* képzős megoldásra.) (A harmadik személyű *igekal* használata ritka.)

A jelzői szerep valamivel ritkább az állítmányinál, de — érdekes módon — az előbbinél gyakrabban megtalálhatjuk a szépirodalmi igényű nyelvezetben, bizonyára azért, mert sűrítő szerepe a cselekvés lehetőségének mint tulajdonságnak bemutatására teszi képessé; így terjedelmes szintagmát egyszerűsít, és nemigen pótolható más kifejezésmóddal. Például: „A végtelen arányok felé táguló, ugyanakkor mégis szűkülő — mert a költői szemlélet számára is *megfogható* és *követíthető* — világban csapongva, eleinte meglehetősen rendszertelenül tájékozódnak a Nyugat munkatársai.” (Rónay László: A „Nyugat” és a világirodalom: Nagyvilág 1971/10, 1547. 1).

Legritkább a határozóként való felhasználás, pl.: „Jegyzeteimet — melyeket a sorjában napvilágot látó kötetek ürügyén *folytathatóknak* vélek — tiszteletadásnak is szántam.” (Kőhádi Zsolt: Jegyzetek a novellairó Németh László stílusáról: Nyr. XCV, 50.)

3.32 A származékok b) típusában a csekély előfordulás mutatja, hogy a képző ebben a felhasználásban termékeny ugyan, de nem gyakori.

4. Végeredményképpen a következő tulajdonságok jellemzik a képzőt:

¶ 4.1 Származékai három csoportot alkotnak. Ezek közül a képző az első típusban a legproduktívabb: tárgyas igékből szabályszerűen alkot passzív jelentésű mellékeveket, tehát produktivitásának foka — KÁROLY SÁNDOR szakkifejezésével (vö. NyK. LXVII, 284) — ragszerűen szabályos. Elevenségét mutatja, hogy nem régen átvett idegen szavakhoz is hozzájárul ugyanilyen jelentésben, mint például az c:em-zett Nyelvőr-számban találjuk: *generálható, strukturálható*.

A második típusba sorolt, aktív jelentésű származékok ritkák, de a képző ebben a szerepben sem terméketlen. A régi minták alapján (vö. MMNyR. I, 384) — éppen nyelvészek alkotásaképpen — született néhány újabb, aktív jelentésű képzett szó. Tárgyas alapigéből: „Az első esetben terminológiánk zavart *okozható* bizonytalanságát, meghatározatlanságát növeljük...” (Deme: A jelöletlen határozós összetételek kérdéséről: MNy. XLIX, 150); tárgyatlan alapszóból: „A magyar nyelvtudomány szakember-utánpótlása tervezéséhez, szervezéséhez ... az MTA Magyar Nyelvtudományi Munkabizottsága készítsen az utánpótlásra *számbajöhetőkről* részletesen adattolt nyilvántartást...” (Temesi Mihály: A szakember-utánpótlás problémái a magyar nyelvtudományban: a Munkabizottság számára 1972-ben készített beszámoló kéziratának 30. lapján, a Javaslatok 8. pontja).¹ Az irodalom nyelvében is elő-előfordul: „A *bekövetkezhető* fordulat ellenére, a kérdést embernek kell feltenni.” (Cseres Tibor: Magyar fa: Juglans Regia, Kortárs XVI, 198). A képzőproduktivitás fokát produktívnak minősíthetjük (vö. KÁROLY SÁNDOR: i. h.).

A harmadik típus elszigetelődött, nem is alkot igazán típust, hiszen egyetlen szót soroltunk ide; ennek következtében itt a képző önálló jelentéséről nem is beszélünk, hanem inkább a szó egyedi jelentésváltozásáról.

4.2 A képző szerkezete alapján az összetettek közé sorolja a szakirodalom (vö. MMNyR. I, 342). (Nem szerepe, csupán felismerhető szerkezeti elemei, alapján bizonyul összetettnek. Az egységes képzővé válást az is mutatja, hogy a második elem; az *ó/ő* igenévképző tárgyas alapigéből szabályosan aktív származékokat hoz a mai nyelvben létre, ezzel szemben a *ható/hető* tárgyas alapigéből szabályosan passzív származékokat alkot. Ez a szerep nem tulajdonítható a *hat/het*-nek sem, tehát az egységes új képző jellemzője.

Másrészt a *hat/het* ragszerűen szabályos módon járulhat hozzá minden igéhez, a *ható/hető*-ről viszont ezt csak az első szerepében mondhatjuk el, mint fentebb tapasztaltuk, ez a tény is a képző összeforrottságát igazolja.

4.3 Antonim képzőpárja a *hatatlan/hetetlen*. Nem mindig találjuk azonban meg a képzett párokat, illetőleg a származékok nem mindig ellentétes jelentésben állnak szemben egymással, mint: *tehető*, de: *tehetetlen*; van *fáradhatatlan*, nincs *fáradható* stb. Az analógia kétségtelen jelenlétét mutatja azonban e képzőpár esetében, hogy ritka, mesterkéltnak ható kifejezések is létrejönnek olykor, s létüket más-ként, mint analógiás úton, nehéz volna megmagyarázni. Így például: „...szinte *számbavehetetlenül* sorakoznak a nevek...” (Rónay László: A „Nyugat” és a világ-irodalom: Nagyvilág 1971/10, 1554. 1).

4.4 Stílusértékről megállapítottuk, hogy leggyakrabban az általánosítást nagymértékben igénylő értekező prózában, illetőleg a publicisztikai és hivatalos stílusban fordul elő, versekben viszont nagyon ritka.

¹ Az utóbbi két példában a tárgyi, illetőleg a határozói bővítmeny jelenléte miatt valóságos, ható igékből alkotott igenévre is gondolhatunk, így az aktív jelentés természetes.

4.5 Végül vessük még fel a nyelvhelyesség szempontját is. A MMNyR. (II, 115) erről is nyilatkozik: „Az általános alanyú cselekvő igei állítmány elkerülésére sokféle szerkesztésmód elterjedt. Ezek közül legközönségesebb talán a *-ható~ -hető* képzős névszói állítmányé: *megállapítható, megfigyelhető...* stb. Ezt a mondatformát azonban nyelvművelő szakirodalmunk elsősorban a határozatlan alanyú, illetőleg személytelen cselekvések kifejezésére ajánlja; az általános alanyhoz valamivel jobbnak mondja a többes számú 1. vagy 3. személyű igei állítmány használatát: *Ezt az egységet még idén üzembe állíthatjuk (állíthatják).*”

Meg is fordíthatjuk a tételt: a gyakran szereplő *ható/hető* képzős névszói állítmány elkerülésére célszerű olykor a személyragos igealak behelyettesítése. Önmagában tehát nem rejt nyelvhelyességi problémát, csak túlzott használata kerülendő. Aktív jelentésű származékait sem hibáztathatjuk, hiszen mind a régi, mind a népnyelvben van példa rá (vö. MMNyR. I, 384).

Sűrítő képességét néha haszonnal lehet alkalmazni. A következő mondatban például segítségével került el az író, hogy ugyanazon főnév két, egymást követő igei állítmánynak előbb alanya, majd tárgya (és így feltétlenül megnevezendő) legyen: „Mindig is tagadta, hogy *létezik, elképzelhető* műzsaíatlan műfordító ...” (Falus Róbert: Non omnis moriar; Nagyvilág 1971/10, 1559. 1).

ÜBER DIE FUNKTION DES BILDUNGSSUFFIXES HATÓ/HETŐ IN DER HEUTIGEN UNGARISCHEN SPRACHE

von

FRAU M. VELCSOV

Zur Charakterisierung der Bildungssuffixe gibt die Transformation in Syntagmen einen sicheren Grund. Auch die Untersuchung der Produktivität von Bildungssuffixen ist wichtig, aber nicht nur im allgemeinen, sondern in jeder ihrer Funktionen. Solche Untersuchungen wurden in Verbindung mit dem Suffix *ható/hető* von dem Verfasser vorgenommen und es wurden folgende Schlussfolgerungen festgestellt. Die Derivate von diesem Adjektivableitungssuffix bilden zwei Hauptgruppen:

1. Aus transitiven Verben leitet es regelmässig Adjektive von passiver Bedeutung ab;
2. die Ableitungen von aktiver Bedeutung sind selten, aber das Bildungssuffix ist auch in dieser Rolle nicht improduktiv;
3. es ist für seinen Stilwert bezeichnend, dass es am öftesten in der abhandelnden Prosa vorkommt, in Versen kommt es nur selten vor.

MONDATTÖRTÉNETI JEGYZETEK

NYÍRI ANTAL

1. ...nem az, hogy...>...nemhogy...

A *nemhogy* kötőszó keletkezését SIMONYI (A magyar kötőszók II, 144—46) már 1882-ben megmagyarázta; bebizonyította, hogy a *nemhogy* kötőszó olyan hiányos főmondatból és a mellékmondat *hogy* kötőszavából keletkezett, melynek főmondatbeli alanya *nem az* volt, tehát: „*Nem-hogy*=nem az történik, hogy, nem úgy van, hogy, nem elég az, hogy”. És idézi CzF.-t: „oly két mondatot fűz össze, melyek közül a második az elsővel fokozatos ellentétben vagy különbségben áll, s a vezérigét a feltételes módban vonzza”. Az ÉrtSz. részletesen bemutatja a *nemhogy* kötőszó használatát, erre tehát kitérni nem kell.

SIMONYI annak igazolására, hogy a *nemhogy* a főmondat *az* mutatószavának és az állítmány kihagyásával keletkezett a *nem* tagadószó és a mellékmondat *hogy* kötőszavának az összevonásával, jegyzetben Kazinczy levelezéséből és Jókaiából idéz adatokat (i. m. 144—45). Az alábbiakban jóval korábbi, két becses XVI. századi adatot idézek e mondattípus eredetibb szerkezetére.

1576. május 22-én Musztafa basa — a többi között — Trautson Jánosnak a következőket írta: „Im mastan jsmeg az egriek jllien dolgot miuellenek hofi Bacy tartomaniahozis mezze vagion, Egörnek talam hyret ha hallottak, nem az, hofi oda zolgaltnak vagi fizettenek volna” (A budai basák magyar nyelvű levelezése 106); 1576. július 21-én Musztafa basa Károly főhercegnek ezt írta: „Ismeg vgian ezenök, az zegeni, török barátoknak kik meg kest sem hordoznak velök nem az hofi valakinek artananak, ket bialokat negi ökföket kikkel fat hordottanak, jwuönek jaronak taplalasara, elviuek” (i. m. 114).

Láthatjuk, hogy ezekben a XVI. századbeli itt idézett mondatokban a „*nem az, hogy...*” szerkezetű alárendelt összetett mondat az előtte levőhöz képest éppen olyan fokozó jelentésű, mint a mai magyar nyelv *nemhogy* kötőszós mondatai a megelőző tagmondatéhoz képest.

Azonban már a XVI. században is megvolt a *nemhogy* kötőszó, bár a NySz. még a XVIII. század végéről sem ismeri; a NySz.-ban nincs a *nemhogy* kötőszóra egyetlen adat sem. Viszont: 1578. szeptember 18-án Musztafa basa a következőket írja Ernő főhercegnek: „...jrtunk vala az tatay kapitannak felöle, de azt jrya hofi *nem hofi* meg adna de oli moggia vagion hozza hofi egi eyel Sambokot Valt, mind szellel futattia...” (A budai basák 160). 1708: PP. *Nem-hogy*: Nedum.

2. ...vagy az, hogy...>...vagy hogy...

A *vagy hogy* az ÉrtSz. szerint népies állandó szókapcsolat (VII, 161): „Alig van gyermek, *vagy hogy* éppen nincs is” (Vas Gereben); Vas Gerebenen kívül még Gárdonyitól idéz példát rá az ÉrtSz.; ez is arra mutat, hogy elsősorban csakugyan a beszélt nyelvnek a kifejezése ez a szókapcsolat.

SIMONYI — úgy látom — nem foglalkozik vele, KLEMM sem, pedig ez a szókapcsolat nem lehet ritka.

Ez is alárendelt összetett mondatból vált ki. 1576. aug. 24-én Musztafa basa Miksának: „... azért fídt. azon keriwk hogi jelöncie meg fídt. mi nekwnk, ha vagione az frighöz valamy kedvetök, es az aiandeknak be kwlde lezöne auagi nem, vagi az hogi niluan valo hadakozásra vagion akarattok, had mies tuggiuk, mihöz magunkath tartany,” (A budai basák 119). —

De megvan ennek már mai alakja is 1576-ban; szintén Musztafa basa írja, ezúttal Károly főhercegnek: „... azért ha mikor jgaz panazlasokat jrunkis az tieytöknek ellenközö dolgai feleöl, kiknek ellenközö dolgokat ki zamlalhatna meg, lattiuk hogi keues hazon vagion *vagi hogi* nem aggiak jgazan elötökben” (A budai basák 125).

Erre sincs egyetlen egy adat sem a NySz.-ban. Ezzel az állandó szókapcsolattal is érdemes volna részletesen foglalkozni.

3. A *vagy* — *vagy* választó kötőszó eredetéhez

KLEMM szerint a *vagy-vagy* kötőszavas választó mondatok mind kérdő mondatokból alakultak: „A *vagy* választó kötőszó eredetileg kérdő mondat volt, amelytől alanyi mondat függött, ezért a szétválasztott mondat élére kerül. Pl. fizetny kell *awagy* akarya *awagy* nem ÉrdyC. 23 Eredetileg így értették: fizetni kell, az *vagy* (= az van, úgy van, az az eset forog fenn, hogy...?): akarja? az *vagy* (= az van? stb.): nem akarja? (Vö. a választó mondatnak kérdő mondatból származtatására: adoth szalagba tyz e wag tyzen eg kalant. 1584 RadvMCsal. III, 127... aztes megírom k.-nek, *wag*-jó lezen *wag* nem. 1549 LevT. 1: 65 Eredetileg: azt es megírom k.-nek, *vagy* (= van az? stb.): jó leszen? *vagy* (= van az? stb.): nem leszen jó?... Vö. a választó viszonyinak kérdő mondattal való kifejezésére még: Élek, halok, szerencsét próbálok...” (Tört. mondattan 426).

Ez utóbbi mondatnak azonban, mely valóban — talán a legősibb csírája a választó mondatnak, nem feltétlenül volt kérdő mondat az előzménye, lehetett az kijelentő mondat is: *Élek, halok: szerencsét próbálok*. Első személyű igei állítmányú, hasonló szerkezetű mondatok eredetileg is kijelentő mondatok lehettek. Viszont: ha 2. személyű volt az állítmány, akkor már lehetett az illető mondat szerkezet kérdő is, mint ahogy ma is inkább csak kérdő: *Jössz? Nem jössz? Én megyek* = 'Akár jössz, akár nem jössz, én megyek'. —

Aligha szükséges kérdő mondat előzményre gondolni a következő választó mondatokat tartalmazó összetett mondatban is: 1545: „zolgalatomnak wtanna kerem kegielmedet minth zeretew azzoniomath hogy kegielmed az farkas bwreketh kwlgie megh *wag* keez *wag* nem keez, ...” (RMNy. II, 60). Ennek az összetett mondatnak a következő része: *wag* keez *wag* nem keez ... — egyáltalán nem valószínű, hogy kérdő mondatokra megy vissza (ti. Vagyon kész? Vagyon nem kész?); sokkal természetesebb kijelentő mondatelőzményekből levezetni őket: 'vagyon kész, vagyon nem kész'. Efféle, kötőszó nélküli választó mondatok ugyanis ma is élnek a népnyelvben: *Esik, nem esik: én megyek*. — Voltaképpen teljesen megegyezik eredetében ezzel a következő választó mondat szerkezet is: 1575: *Vagy meszsze, vagy* nem meszsze, de ennekem fel kell mennem (Helt. Krón. 82, NySz.). — KLEMM bebizonyította, hogy a *vagy* kötőszó a létige ragtalan 3. személyű alakja jelen időben (Magy. tört. mondattan 425—26). Abban az időben keletkezett ez a kötőszó, amikor még

nem volt rajta a kijelentő mód jelen idő egyes 3. személyben az *-n* személyrag (vö. GOMBOCZ, ÖM. I. 130). Ebből az következik, hogy a *vagy* választó kötőszó eredetileg olyan mondatból vált ki, melyben más ige nem volt, tehát a fentebb Heltaitól idézett mondat eredetileg így értetett: 'vaygon messze, vaygon nem messze, énnem fel kell mennem'. Azok a *vagy—vagy* kötőszós mondatok, melyekben igei állítmányok vannak, bizonyosan újabbak, már akkor keletkeztek, mikor már a „Vagy messze, vagy nem messze, de énnem fel kell mennem”-féle három tagú összetett mondatokból a *vagy—vagy* választó kötőszó kialakult.

Ez tehát: 1574: „Vagy kőuet meg tégedet az te felebarátod, vagy nem, de vgyan meg botsás neki” (Kulcs. Evang. 418, NySz.) viszonylag újabb, mert benne arra utal az állítmány *követ* igei része, hogy ekkor már, mikor az efféle szerkezetű mondatok használatosak voltak, megvolt az *akár—akár* választó kötőszó. Ilyen szerkezetű mondatokat tehát nem szabad felhasználni a *vagy—vagy* kötőszó eredetének a rekonstruálásában, hanem csak olyanokat, melyekből még meglátszik, hogy a *vagy* igei állítmány volt a mondatfejlődés megelőző fokán, vagy pedig az állítmány igei része volt.

4. A moldvai étt 'mikor' időhatározó kötőszó eredetéhez

SIMONYI ZSIGMOND — MUNKÁCSI BERNÁTRA is hivatkozva — (A magyar kötőszók III, 28—9) foglalkozott ezzel a különös kötőszóval, és voltaképpen rátapintott az eredetére is. Molnár Anna balladájának egyik, 1874-ben Klézsén (Moldva) lejegyzett, a többtől erősen elütő változatából (Nyr. 3: 336) ismeri SIMONYI is:

Sémmi sém a, jámbor gazda,
Nyizsd ki ajtódot szavamra.
Műk es csak ullyanok voltunk,
Étt kicsi gyermekék voltunk.

Idézi SIMONYI is a közlő Petrás Incze Jánosnak az *Étt* szóra vonatkozó jegyzetét: „*mikor* helyett használja ma is minden öreg és ifjú” (uo.). Eredetéről a következőket mondja: „Gondolhatnánk MUNKÁCSIVAL (I. SIMONYI, Tanulm. az egy. nyt. társ. k. 81. l.) az *itt* mutatószó régibb alakjára...” Majd jegyzetben (A magy. kötőszók III, 29) még a következőket mondja: „Ép úgy lehetne az 'ekkor' jelentésű székely *e-helyt*, *ejt rövidülése, vö. *ajt*=*ahajt*, a helyt Népk. Gy. I, 157”.

Az alábbiakban megerősítem MUNKÁCSINAK és SIMONYINAK azt a véleményét, hogy ez az *étt* 'mikor' csakugyan az *étt~itt* változata. Talán a vesszővel a magánhangzó zártságát akarta jelölni a közlő, de az is lehet, hogy a nyomda közölte ezt az adatot *Étt*-nek, mivel a nagybetűt nem tudták ponttal jelölni, mint a *gyermekék* zárt *ē* hangját.

Hogy ez a moldvai *Étt* 'mikor' csakugyan az *étt~itt* változata, azt nagymértékben valószínűsíti az a tény, hogy palóc nyelvjárásterületről, a Mátra vidékéről több adat is van az 'ekkor, erre' jelentésű *itten* határozószóra: „*Itten* a királyfit gond ütte, hogy ki ehetyi még ez eő ételit”. — De megvan Veszprémben is, csak hogy ott az *itt* felvesz még egy locativusi *-t* ragot: „*Ittet* levelet küdőznek mindenfelé a doktoroknak” Veszprém m. Csetény Nyr. 18: 375. MTsz.

Mivel a palóc nyelvjárásban az *itten* 'ekkor', 'erre' jelentésű is, hasonlóképpen a csetényi *ittet*, a moldvai *étt* pedig 'mikor' jelentésű kötőszóként volt használatos (ma már valószínűleg kihalt), vagyis három, egymástól távol eső nyelvjárásterületen

van vagy volt az *itt* helyhatározószó változatának időhatározói jelentése, valószínű, hogy a klézsei *Étt* 'mikor' ősmagyar kori kifejezés abból az időből, mikor még a honfoglalás előtti török eredetű *kor* és *idő* szavakból nem alakultak ki a *mi-koron* > *mikor*, *mi-idő*n > *midő*n időhatározó kötőszók. Föltehető, hogy az *itt* és változatai régen szélesebb körben volt használatos időhatározói funkcióban. Ezt látszik igazolni az is, hogy az *itten* a Mátra vidékén 'ekkor, erre' jelentésű, Veszprémben ugyanaz a jelentése az *ittet* elemismétlődéses határozószónak, és Moldvában *étt* = 'mikor'.

A LÁTHATATLAN MORFÉMA

BODNÁR FERENC

1. A közfelfogás szerint a mondat szintaktikai szerkezetében, a szintagmában a determináns és a (névszói) alaptag szerepét olyan nyelvi jelek tölthetik be, amelyek formális-tartalmi szempontból meghatározottak, tehát nyelvtani jelentésük van. Ezek a ragozható szófajok. Meglepő viszont, hogy ugyanezen közfelfogás szerint a magyar nyelvben szintaktikai funkciót tölthetnek be olyan névszók is, amelyek ragtalanok — illetve ragtalanok látszanak ugyanezen közfelfogás-értelmezés szintjén. Ilyen ellentmondástól terhesek az alábbi idézetek:

a) „A melléknév leggyakoribb mondatbeli szerepében, minőségjelzőként ragtalan ...” (35); „A határozószó ... már alapjelentésében valamilyen határozói viszonyt jelöl, így a mondatban határozórag vagy névutó nélkül, önmagában is lehet határozó.” (57); „A határozói igenév általában nem vesz föl toldalékot.” (62); „A tárgy állhat ragtalanul is ...” (273) „A ragtalan névszó ... töltheti be a határozó szerepét.” (287) „A birtokszót megelőző birtokos jelző ... lehet ragtalan ...” (347). (A mai magyar nyelv, Tankönyvkiadó, 1968.)

b) „... a főnévi igenevet főként az választja el a főnevek kategóriájától, hogy képzőt, jelet és viszonyragot nem kaphat ...” (I. 224); „Minthogy határozószóink már önmagukban is mindig kifejeznek valamiféle határozói viszonyjelentést, további viszonyragokat nemigen kapnak.” (I. 252); „... az alany mindig (viszonyrag nélküli) főnév ...” (II. 80); „... a mondat tárgyát nem mindig jelöli tárgyrag, hanem jelöletlenül is állhat tárgy.” (II. 153) „Teljesen ragtalanul kizárólag a *nap* főnév ... fordul elő határozóként.” (II. 153). (A mai magyar nyelv rendszere, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962.)

c) „Olyan szavak, mint *föl, le; ... alig; nélkül* ... kétségkívül egyetlen morfémából állnak (43). „A főnévi tő már inkább képes a szó értékét felvenni. ... olyan szerkezetekben, mint *tő felett, fa alatt*, nincs alapja annak, hogy a *tő* és *fa* morfémákat tő és esetrag kapcsolatának fogjuk fel. Ezek a névutós szerkezetek szintaktikailag (a mondatban elfoglalt helyük szerint) ragos alakoknak felelnek meg.” (43); „Leginkább a melléknévi tövek lépnek fel szavak szerepében. ... Hiába keresünk ... valamilyen toldalékot a tő után, ha a melléknév jelzőként áll (pl. *fehér hajó*).” (44) (TELEGDI ZSIGMOND, Bevezetés a nyelvtudományba II. Tankönyvkiadó, 1964.)

E három „egységes” koncepció értelmében tehát pl. a következő mondatban: *A tanár hirtelen sietve idejött hozzám kijavítani az én most befejezett dolgozatom* — egyetlen névszói viszonyrag sincsen, annak ellenére, hogy „A rag viszonyt jelentő szóelem: a szónak más szavakhoz való mondatbeli (szintagmatikus) viszonyát jelöli.” (Tankönyv 88.) Eszerint mondatunkban vagy csupán látszólag vannak: mód-, idő-, cél-, helyhatározói, tárgyi, birtokos és minőségjelzői, predikatív szintagmák, vagy pedig e szó szerkezetek valóban föllelhetők mondatunkban, de bennük a szintaktikai

funkció valamely külső, transzcendens erőbehatás eredménye, esetleg egy jóindulatú istenség ajándéka lenne ...

2. E nyilvánvalóan módszerbeli ellentmondások feloldásának útja persze adva van azóta, hogy F. SAUSSURE tanai nyomán a nyelvet jelek rendszere-ként értelmezik — s nálunk különösen LAZICZIUS GYULA működésének eredményeként alakulhatott — volna! — ki ez a meggyőződés (1. Általános nyelvészet 1942). Minthogy az előzőekben bemutatott példák tanúsága szerint LAZICZIUSnak SAUSSURE alapján megformált nézetei manapság teljesen hatástalanok, érdemesnek látszik gondolatmenetéből szó szerint idézni.

„A nyelvi rendszer az összefüggéseknek az a hálózata, amely az egyes nyelvi tényeket egymáshoz köti, s egy szorosan összefüggő egész részeivé avatja.

Minden nyelvi ténynek értéke van, s ezt mindig az a hely határozza meg, amelyet az illető tény a vele egy időben létező hasonló nyelvi tények között elfoglal.

A nyelvi tény tehát mindig egy bizonyos értéket képvisel, s ezt az értéket az illető ténynek a többiekhez való viszonya és a többiektől való különbsége határozza meg.

A nyelvi tények nem is annyira pozitív, mint inkább negatív valóságok. Nem az identitási (*a est a*), hanem az ellentéti elvben (*a non est non-a*) gyökeredzik a lényegük. „*Dans la langue il n'y a que differences*” — SAUSSURE-nek ez a mondása mélyen bevilágít a nyelv leglelkébe. Csak különbségek vannak a nyelvben, illetve ezeket a különbségeket létesítő ellentétek. Szavak opponálnak szavakkal, szerkezetek szerkezetekkel, s ezeknek az ellentéteknek az összege a nyelvi rendszer.

Ha a magyar főnevek vagy igék ragozási paradigmáit nézzük, gyakran találunk olyan alakokkal, amelyek — látszólag — rag nélkül jelentkeznek. Pl. *látok, látsz, de lát; képet, képek, de kép*. Az ilyen *lát* és *kép*-féléről azt is szokták tanítani, hogy ezek rag nélküli, pusztán főnevek. Ez a tanítás helytelen, mert a *lát* is és a *kép* is ragos alak, csak mindkettőnek a ragja zérusfokon áll.

A *lát* is és a *kép* is tagja egy-egy ragozási rendszernek. Az egyik a *látok, látsz, látunk* stb. alakokkal, a másik a *képet, képek, képek* stb. alakokkal együtt alkot paradigmatisztikus rendszert. Az egész nyelvi rendszerhez képest ezek a paradigmák csak kis részletrendszerek, de a rendszeri sajátosságok itt is kiütözköznek. Ezekben is az egyes rendszertagoknak egymáshoz való viszonya és egymástól való különbsége a lényeges, az, hogy a *látok* nem *látsz*, nem *látunk*, és így tovább. Erre a különbségi szerepre természetesen a negatív utójelű *lát* is kiválóan alkalmas.” (I. m. 34—39).

Bizonyos, hogy ennek az idézetnek az „eszmei”: a nyelv és a beszéd (*langue-parole*) kettéválasztása, a „nyelv” rendszerszerűsége, a rendszernek mint a „nyelvtudomány egységes és konkrét tárgya”-nak értelmezése — a szakember számára ma nem lehetnek meglepőek. Előző tanulmányaimban (vö. ASZEG 1957—1970) én magam éppen a nyelv és beszéd kapcsolatának földerítésében véltem megtalálni a magyar mondat néhány nyelvtani problémájának megoldását. Az alábbiakban ezek tanulságaira alapozva kísérlem meg bemutatni nyelvünk (névszói) 0 morfémáinak rendszereit.

3. A kérdés indításakor mindjárt egy „súlyos” általános nyelvészeti dilemma adódik, s ezt lehetetlen megkerülni. DEME LÁSZLÓ szerint, akinek ezzel kapcsolatos koncepciója közzismert, s — tudomásom szerint — az egyetlen szerző, akinek a nyelv és beszéd dialektikája e téren is elhárítandó gondot okozott, például: „Ezek a 0 morfémák mindig konkrét részrendszereknek differenciatív értéket képviselő nullái. Ezért sem azonosítani nem lehet őket egymással, sem összevonni (egy „több

funkciós” nullává); ... A beszédben meg nincs is 0 morféma egyáltalán ... (Az általános nyelvészet alapjai, 161—162.) E felfogás szellemében a nyelv és a beszéd ott és úgy válnak el egymástól, ahogyan és ahol a morféma mint a nyelv alapegysége és a mondat mint a beszéd alapegysége elválaszthatók (pl. az *Enni jó—Öngyilkos lett bánatában* mondatpárokban): „... az *enni* vagy a *bánatában* szóalakról megmagyarázhatatlan volna, hogy az „összerakásnak” egy bizonyos fokán hogyan „csap át” az egyik alannyá, a másik okhatározóvá; hogy hogyan és miért „jelenik meg” bennük egyszercsak a mondatfunkciós szerep. Itt is csak a visszafordított szemlélet a reális. Ha úgy nézzük, hogy a mondat felbontásakor s a szóalaknak a mondatból való kiragadásakor eltűnik a mondatrészi funkció. A szóalak persze felbontható még (ha szerkesztett, azaz több morfémából áll); de már nem mint mondatrészt bonthatjuk fel, csak mint — környezete vesztett — morfémakomplexumot.” (I. m. 76.)

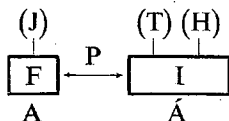
Könnyen belátható, hogy ezek a problémák azért jelennek meg a morfémák „létezési” és „működési” módjának vizsgálata során éppen itt, a nyelv és a beszéd határán, mert DEME úgy szemléli a nyelvi (langue) állapotot, mint amely valóságosan létezik, s ezért a *nyelvi* jelegység bizonyos sajátosságai nemcsak leírhatók, de össze is vethetők a *beszéd* egységével, a mondattal. Véleményem szerint azonban a nyelvi rendszer és a jelműködés kérdései csak a langue-parole kettősség dialektikájának keretében vethetők fel, ha fölteszük, hogy a nyelv és a beszéd úgy viszonyulnak egymáshoz, mint az általános a különöshöz. Így a nyelv mint az általános, mint a beszédben, a mondatban megtestesülő törvény nem úgy jön létre, hogy a beszédből mintegy „önerejéből” az idők folyamán kiválik — a kiválás csak a megismerő ember elvonatkoztató tevékenységének az eredménye. A nyelvi jel *rendszerbeli* tulajdonságai tehát nem a rendszer absztrakt, fiktív síkján keletkeznek, nem is ott „működnek”, hanem a nyelvi jel *saját* valóságában, a gondolatközlő mondatban. Természetes ezért, hogy a tipikusan *rendszerbeli* jelegyének, a morfémának a nyelvi tulajdonságai sem értékelhetők önmagukban, a rendszer izolációs szemléletében, hanem minden *adott* morféma esetében tekintettel kell lenni az absztrakció alapjául szolgáló — úgyszintén *adott* — valóságos mondatra.

Ha pedig most már a magyar mondatra vagyunk tekintettel, úgy látjuk, hogy az elsődleges absztrakció során a mondatból nem a ragos szómorfémát, hanem a — predikatív, jelzős, tárgyas, határozós — szó szerkezetet kaphatjuk. A szintagma az a legnagyobb nyelvbeli egység, amely a mondatból kivehető — és a ragos szóalak már egy másodlagos elvonatkoztatás keretében a szintagmából származtatható. A ragmorféma rendszerértékét tehát a mondatfunkció által meghatározott értékű szintagma determinálja.

Végezzük el most az első lehetséges kivonást, idézőjelbe izolálva a magyar mondat primér, verbális és nominális alaptagú szintagmáit.

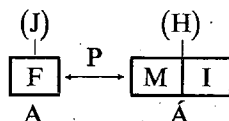
Verbális

A fehér kutya a holdat nagyon ugatja

Nominális

A tiszta hó nagyon fehér

A verbális mondat elemzése: alany *a fehér kutya*, állítmány *a holdat nagyon ugatja*. Alanyi mondatfunkciós tag az „a fehér kutya” minőségjelzős szintagma, állítmányi

mondatfunkcióval az „a holdat ugatja” tárgyas és a „nagyon ugatja” módhatározós szó szerkezet rendelkezik.

A nominális mondat elemzése: alany *a tiszta hó*, állítmány *a nagyon fehér*. Alanyi mondatfunkciós tag az „a tiszta hó” minőségjelzős szintagma, állítmányi funkcióval a „nagyon fehér” módhatározós szó szerkezet rendelkezik.

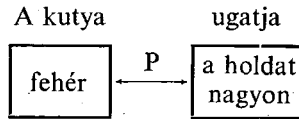
Ezekén kívül mindkét mondatból kivehető még egy-egy predikatív szintagma („a kutya ugatja” — „a hó fehér”) — de itt az egyes tagok nem közvetlenül, nem egyedül, hanem determinánsaikkal együtt, egységesen állnak viszonyba. Ez a viszony minden szintagma esetében értelmi összefüggésen alapuló nyelvtani jelentésviszony: két-két szómorféma formális-tartalmi meghatározottságtól függő kapcsolata. A formális elem a rag, a tartalmi elem a szó faj kategóriájában manifesztálódik.

4. A fentiekből következik, hogy az alanyi-állítmányi mondatfunkció *közvetlenül* csak a predikatív szintagmában levő nyelvi jelek nyelvtani-szintaktikai szerepét határozza meg. A „valamiről valamit állítás” viszonyfunkciója dönti el ugyanis azt, hogy alanyi helyértékben a szó (alaptag) szófaji-tartalmi szempontból főnév legyen, formális szempontból pedig nominatívuszi 0 ragos legyen. Tehát nemcsak a példamondatunkban levő „kutya-0” — „hó-0” szavak nyelvtani jelentését fogalmazhatjuk meg így: *nominatívuszi főnév*, hanem a következő mondatokban szintén alanyként álló szavakét is: *A szép-0 tetszik*; *Három-0 kell*; *Tanulni-0 lehet*. Tartalmi szempontból ez a helyzet könnyen értékelhető, hiszen csak szubsztanciafoglalom lehet a mondatban a kijelentés alapja, és a melléknév meg a számnév a „szép valami”, „három valami” főnévi alaptagú szintagmák helyett állnak, a főnévi igenév pedig a „tanulás” főnévvé lexikalizálható. A 0 morféma nominatívuszi értéke is érthető, ha belátjuk, hogy a *valódi* főnév viszonyragozási paradigmájában csak az alanyesetnél fordul elő más raggal nem helyettesíthető 0 rag — az alanyként álló szót pedig más ragos szóalakká transzformálni lehetetlen.

Ugyancsak a predikatív viszonyfunkció dönti el azt is közvetlenül, hogy az állítmányként álló szó (alaptag) szófaji-tartalmi szempontból ige legyen, formális szempontból pedig az alanyi szóra tekintettel kongruáló személyragos legyen — azzal a megszorítással, hogy a *léte*, a *marad* és a *műlik* bizonyos esetekben 0 morfémás névszóval állnak („ugatja” — „fehér-0+V”). Tartalmi szempontból ez a helyzet könnyen értékelhető, hiszen csak akcidenziafoglalom lehet a mondatban a kijelentés eredménye, és szintaktikai szerep híján az igével együtt álló névszó is az ige akcidenziakörébe vonódik. Ez utóbbi aktusnak formális jele az állítmányi névszólokativuszi-esszívuszi értékű határozói 0 ragja. A 0 morféma határozói értéke is érthető, ha belátjuk, hogy az állítmányi névszót szintagmataggá transzformálva a 0 morféma helyett „testes” ragot kaphatunk: *A hó fehér* → *A hó fehér-ként (fehér állapotban) létezik*. Persze ez a transzform mint valóságos mondat *A hó fehér* valóságos mondat helyett nem létezik: és éppen ez a magyarázata annak, hogy az állítmányi névszó nem áll szintaktikai viszonyban saját igéjével.

Ha mármost a determinánsokat vizsgáljuk ugyanezen a „felülről” induló nyomvonalon, azt várhatjuk, hogy ezek formális-tartalmi tulajdonságait közvetlenül nem a predikatív mondatfunkció fogja determinálni, hanem a mondatfunkció által elsődlegesen már meghatározott predikatív szintagma. A predikatív szó szerkezet két tagja ugyanis külön-külön alaptagja egyrészt az alanyi, másrészt az állítmányi mondatfunkciós szintagmának — e szintagmák determinánsai viszont tartalmi szempontból alkotórészei az alaptagoknak még akkor is, ha a „puszta”

alaptagok fogalmi körén belül, kifejtetlenül, csak virtuálisan léteznek. Például nézzük első mondatunkat:

Láthatjuk tehát, hogy az alanyi funkciós mondattag végső alaptagja saját, a mondatfunkció által már meghatározott jelentéskörén belül dönti el kifejtett vagy kifejtetlen elsődleges determinánsainak, a jelzőknek a nyelvtani jelentését. Úgy-szintén láthatjuk, hogy az állítmányi funkciós mondattag végső alaptagja saját, a mondatfunkció által már meghatározott jelentéskörén belül dönti el kifejtett vagy kifejtetlen elsődleges determinánsainak, a tárgynak és a határozónak a nyelvtani jelentését.

Alanyi szerepben a valóságos főnévi alaptagon az egyetlen primér determináns a jelző, mindenekelőtt a par excellence jelző, az úgynevezett *minőségjelző*. Minthogy a főnév fogalmi köre tulajdonság-akcidienciákból áll, természetesnek látszik, hogy e determináns tartalmilag, szófaját tekintve melléknév. E melléknév formális jellemzője a nominatívuszi 0 rag, mivel a melléknév viszonyragozási paradigmájában csak az alanyesetnél fordul elő más raggal nem helyettesíthető 0 rag — a jelzőként álló melléknévet pedig más ragos szóalakká transzformálni lehetetlen. Az alanyi szerepű elsődleges minőségjelzői szószerkezet alaptagja és determinánsa között tehát viszonyrag-kongruencia figyelhető meg. („A fehér-0 kutya-0” — „A tiszta-0 hó-0”). Élesen elkülönül viszont ettől a „valódi” jelzőtől a birtokos jelző, mivel a birtoklás-mozzanat akcidienciája már nem tartozik a főnév „eredeti” természetéhez, csupán kívülről vihető be annak belső, fogalmi jelentéskörébe. Tartalmi szempontból természetes ezért, hogy a birtokos jelző csak főnév lehet, hiszen csupán szubsztancia „birtokolhat” egy másik szubsztanciát. Ennek az aktusnak formális jele lehet a genitívuszi értékű 0 rag — s ez az érték világosan kiderül a következő transzformációs összevetésből: *A tenger-0 partja homokos*. — *A tengernek a partja homokos*. A 0 morfémák különböző rendszerértéke miatt e transzformok birtokos jelzői szószerkezeti jelentése egyforma, és az elsőben („A tenger-0 partja-0”) megfigyelhető viszonyrag-kongruencia csak látszólagos.

Állítmányi szerepben a pusztá igei alaptagon a tárgy és a határozó („a holdat ugatja”, „nagyon ugatja”) a névszói-igei alaptagon a *határozó* („nagyon fehér-0 + V”), illetve, ha az állítmányi névszó főnév, a *jelző* (*Ez jó barát* — *Ez az én barátom*) lehet elsődleges determináns. Tartalmi szempontból ez a helyzet úgy értelmezhető, hogy az igenek mint a cselekvés, a létezés és a történés akcidienciáival bíró fogalomnak a körét a névszók mint tárgyi és határozói akcidienciák töltik ki — a valódi főnévi állítmányi névszó fogalmi körét pedig, szófaji természetének megfelelően, a jelzők. A tárgy szófaji *tartalma* mindig főnévi: *A holdat ugatja* — *A szépet keresi* — *Hármát ütött* — *Szeret tanulni* — ugyanis az ige akcidienciái csak szubsztanciára irányulhatnak, és nyilvánvaló, hogy a második és a harmadik példában az „a szép-
valamit” — „a három valamit” főnévi értékű szintagmák helyetteseként áll a melléknév és a számnév, a főnévi igenévi determináns pedig a szintagmán belül főnévvé lexikalizálható (*Szereti a tanulást*). Ha a tárgyi determináns nem *t* ragos, akkor formáját tekintve mindig akkuzatívuszi értékű 0 ragos: „lát engem-0” — „nézem magam-0” — „leveszem a kalapom-0” — „szeret tanulni-0”. Az első három

esetben a 0 morféma akkuzatívuszi értékét a „lát engem-et” — „nézem magam-at” — „leveszem a kalapom-at” transzformok igazolják, a főnévi igenév akkuzatívuszi 0 ragját a „szereti a tanulás-t” változat mutatja. A *t* és a 0 ragok rendszer-egyenértékét éppen a fenti szintagmákban betöltött tökéletesen azonos szintaktikai funkció bizonyítja, akkuzatívuszi rendszer-helyértéküket pedig a főnévi paradigma más ragos helyértékeivel szemben éppen a különbség biztosítja.

Az állítmányi szerepű elsődleges határozói determináns szófaji tartalma mindig névszói — és ez fordítva is érvényes: minden olyan nyelvi jel, amely ebben a helyzetben áll, névszóként értékelendő. Formális szempontból tehát szintén szükségyszerű, hogy az abszolút névszóragozási paradigma határozói ragrendszeréből a lokatívuszi, latívuszi és ablatívuszi irányhármasság szerint „részesüljön”, azaz legalább egy névszóragoztól fölvegyen, fölvehessen. Így a határozói igenév mindig lokatívuszi 0 ragot kap („sietve-0 jön”), a főnévi igenév latívuszi 0 ragot („vadászni-0 megy”), a valóságos helyhatározószók pedig a 0 morfémat mindhárom irányban funkcióval terhelik („itt-0 van” — „ide-0 jön” — „innen-0 megy”). E három 0 morféma különböző rendszer-értékét a lehetséges transzformok *sietve-0* → *sietvé-n* — *vadászni-0* → *vadászás-ba* — *itt-0* → *ezen a hely-en* — *ide-0* → *erre a hely-re* — *innen-0* → *erről a hely-ről*, e transzformok helyességét pedig a lehetséges kérdések: *hol?* *hogyan?* — *hová?* *miért?* — *honnan?* — meggyőzően demonstrálják.

5. A magyar névszói 0 viszonyragok rendszere a funkcionális megoszlás alapján a következőkben összegezhető.

Nominatívuszi A madár-0 repül. A nagy-0 madár repül.

Akkuzatívuszi Szeretek olvasni-0. Látsz engem-0.

Genitívuszi Az én-0 könyvem jó. A tenger-0 partja homokos.

Lokatívuszi A hó fehér-0. A ház itt-0 van. Sietve-0 megy.

Latívuszi Ide-0 jön. Tanulni-0 megy. Neki-0 adom.

Ablatívuszi Innen-0 megy. Tőle-0 fél.

Hangsúlyozni kell, hogy ez a rendszer a valóban létező mai magyar mondatok analitikus vizsgálata útján, egy megismerő aktus szándékos elvonatkoztató tevékenységének keretében „jön létre”, önmagában nem létezik, mint működő „általános”, nyelvi szabályrendszer csak a „működésben” levő gondolatközlő különös mondatban testesül meg. Ha azonban már — a fent látható állapotban — „készen van”, akkor ugyanez az emberi megismerő tevékenység magára az absztrakt rendszerre is irányulhat, s néhány, a rendszer síkján megfogalmazható következtetéshez is eljuthat.

Mindenekelőtt föltűnhet, hogy az alanyi szó, az állítmányi névszó, a melléknévi jelző és — igen gyakran — a lokatívuszi határozó 0 morfémas szóalakja egyáltalában nem, vagy csak nagyon mesterkéltén, erőltetve transzformálható más ragos szóalakká. Ha pedig ehhez még hozzávesszük, hogy a predikatív szintagma tagjai nincsenek egymással alárendelő formális-tartalmi kapcsolatban, és hogy a melléknévi jelző formális alárendeltsége is „gyenge” a kongruencia miatt — adódhatik annak kimondása, hogy ezek ragja tulajdonképpen lokatívuszi „eredetű”, éppúgy, mint a lokatívuszi határozó 0 morféma. Továbbá: ha azt nézzük, hogy egyedül a lokatívuszi határozói determináns 0 ragjának nincsenek alternánsai, a tárgyi és a birtokos jelzőinek vannak — adódhatik annak kimondása is, hogy „saját” értékében, determináns ragjaként csak a lokatívuszi 0 morféma szemléltethető. Támogathatja még ezt a meggyőződést annak felismerése is, hogy lokatívuszi értékű határozószóink közt igen sok a „valódi”, a mai nyelvérzék szintjén elemezhetetlen

(*itt, sehol, így, hogy* stb.), amelyeknél a szintagmatikus 0 ragos lokatívuszi érték „belülről” nem látszik — ugyanakkor a latívuszi és az ablatívuszi értékű határozószóink többsége „névmási” (*tőle-0 — ettől, neki-0 — ennek* stb.), amelyeknél a szintagmatikus irány-érték a 0 ragtól „függetlenül” az átlagos nyelvérzék számára is nyilvánvaló. Valószínűsíthető ezért, hogy a nominatívuszi-lokatívuszi 0 morféma „saját” szintaktikai funkciója a lokatívuszi határozói determináns a legtisztább, a melléknévi jelzőn már halványabb, az állítmányi névszón erejét veszített, az alanyi alaptagon nem „determinál” — s a névutós névszón (*a ház-0 mellett*) már föl sem ismerhető. A többi 0 rag funkciók megoszlása és viszonyterheltsége nyilván másodlagos, nyelvi rendszerépítő erejük a morfématranszformáció és a formaanalógia szempontjának segítségével értelmezhető.

Az értelmezés tágasabb — és merészebb — összefüggéseibe így aztán csupán az egyetlen valóban létező 0 morféma, a lokatívuszi szerepű 0 rag állítható. Úgy látszik, hogy a nyelvi „anyagtakarékoság” elve működik akkor, amikor determinánson jelenik meg, hiszen nyelvünkben éppen a lokatívuszi határozók rendszere a leggazdagabb. E gazdagság is érthető, ha meggondoljuk: a szintagmák a maguk jelentésében a nyelvet teremtő és újrateremtő embernek az objektív valóságra irányuló megismerési aktusait őrzik, és az ember a megismerés tárgyát csak úgy tudja valamely nyelvtani kategóriában tömöríteni, ha kiragadja a „valahonnan — valahová” tartó térbeli és a „valamikortól — valameddig” tartó időbeli mozgásából, és a mozdulatlanság állapotába dermesztve statikus szemlélet tárgyává teszi. A nyelvi kifejezésben ez úgy mutatkozik meg, hogy a kétféle — latívuszi és ablatívuszi — valóságos irányhatározó találkozásakor a tér és az idő koordinátái a nyugvópontot jelölik, pl. *Tegnap nyolctól tízig vártalak* (Mikor?); *A könyv a szótártól jobbra van* (Hol?). Az állítmányi funkció, „igésült” névszó 0 morfémája a funkcióját veszített állapothatározó maradványainak lokatívuszi értékét őrzi, az alanyi szerepű főnév 0 ragja pedig szó szerint nominatívuszi, hiszen segítségével determinálás nélkül, csak megnevezéssel, mintegy nyelvi rámutatással állítjuk meg térbeli és időbeli mozgását annak az objektív valóság-dolognak, amelynek nyelvi jelszimbólumát a mondatban a gondolatközlés alapjául tesszük.

ÜBER DAS „UNSICHTBARE” MORPHEM

Von

F. BODNÁR

Der Verfasser, kritisierend jene in der ungarischen grammatischen Fachliteratur verbreitete Auffassung, nach der die einzelnen Syntagmaglieder in dem Satz auch ohne Suffix, in Stammform stehen können, schafft das heutige ungarische Sprachsystem des nominalen 0 Suffixmorphems durch die Analyse der aus dem Satz abstrahierbaren Syntagmen. Dieses System gründet sich auf der Funktionverteilung der 0 Suffixwerte im Nominativ, Accusativ, Genitiv und bei den Adverbialen, demonstrierend die „ursprüngliche” synchronische Einheit von der Funktion der Nominativ- und Lokativsuffixmorphemen in den predikativen und adverbialen Syntagmen.

A MINT-TEL KAPCSOLT RELATÍVUM

I. A *mint* és az *ahogy(an)* kapcsolata

KOLLÁNYI TERÉZ

1. A hasonló mellékmondatok kötőszavai közt találjuk a *mint*, az *amint*, *ahogy* kötőszót.

„Minőség- és mennyiség hasonlításban a melléknévi és számnévi vonatkozó névmás is szerepelhet kötőszóként (*amilyen, amekkora, amennyi* stb.)” (MMNy. 425).

Ritkábban a vonatkozó névmás (*aki, ami*) is bevezethet hasonló tartalmú mellékmondatot (vö. MMNyR. II, 352; MMNy. 401–402).

„A vonatkozó névmások és határozószók kombinálódhatnak a *mint*-tel is” (MMNy. 425).

2. Bár sokan egyformán vélekednek a melléknévi és számnévi vonatkozó névmással és a vonatkozó határozószóval összekapcsolt *mint*-ről, az utóbbi bizonyos szempontból máshogy viselkedik. Ezért ezt most külön vizsgálom, s a többire majd egy másik alkalommal térek vissza.

JOANNOVICS egyértelműen elítéli a két kötőszó — *mint ahogy* — együttes használatát, és valódi szószaporításnak tartja (Nyr. XXVI, 515).

KALMÁR ELEK is helyteleníti a kötőszavak halmozását, köztük a *mint ahogy* előfordulását (Nyr. XXVII, 15–6).

FÁBIÁN—KÖVES szintén hasonlóan nyilatkoznak a *mint ahogy* kettős kötőszóról, viszont megjegyzik: „Megfelelő stílusban természetesen nem kifogásolhatjuk” (Nyelvi segédkönyv szerkesztők számára 30).

NAGY J. BÉLÁT is foglalkoztatta ez a probléma.

Egyszer elfogadja a tényt, a kötőszókettőzést a hasonló kötőszóval kapcsolatban is (IskNyelvm. 336), máskor megállapítja, hogy egy csomó *mint ahogy*-os példája van prózai szövegekből, de nem meri szabályba foglalni, hogy mikor helyes ez a kötőszókettőzés, s ő maga inkább tartózkodik ennek alkalmazásától (Nyr. LXXIX, 9–10).

Aztán akad példa arra is, hogy helyesnek tartja a *mint ahogy* kettős kötőszót (Msn. XII, 32).

KLEMM is említést tesz róla, hogy a hasonló kötőszók gyakran párosan fordulnak elő. „Ma leggyakrabban *mintahogy* fordul elő” (TörtMondt. 527).

HADROVICS szintén azt írja, hogy az olyan viszonyító kötőszók, amelyek magukban is megállnak, a *mint*-tel együtt is szerepelhetnek. „Ez formailag tulajdonképpen kettős viszonyítás, de funkciója nem több, mint az egyszerűé” (A funkcionális magyar mondat alapjai 334).

Az akadémiai leíró nyelvtenban is a módhatározói mellékmondatok tárgyalásánál a felsorolt hasonló kötőszók között találjuk a *mint ahogy* páros kötőszót (MMNyR. II, 376).

Tehát semmi rendellenességet nem kell látnunk abban, ha a *mint* és az *ahogy* együtt szerepel a mellémondattal.

Már csak az a kérdés, van-e valamilyen stilisztikai és grammatikai funkciója.

3. A *mint* is lehet határozószó és vonatkozó kötőszó, akárcsak az *ahogy*. A *mint* és az *ahogy* összekapcsolódásakor valójában két azonos funkciójú kötőszó került egymással szoros kapcsolatba. Sokszor szinte egy kötőszót alkotnak már,¹ (vö. *mint-hogy, mivelhogy*; bár ezek kialakulása nem föltétlen párhuzamos a *mint ahogy*-éval), beszédünkben különösen megfigyelhetjük ezt az összekapcsolódást. A hangsúly is inkább a *mint*-re esik gyakran, ami szintén ezt az eggyé válást bizonyítja.

Természetesen, ha a főmondatban van utalószó, vagy pedig a mellémondattal az *ahogy ahogyan* változatban szerepel, akkor a két kötőszó, a *mint* és az *ahogy(an)* is megtartja önállóságát. Stilisztikai funkciója is részben ebből a kétarcúságából adódik, mikor számít egy, mikor két kötőszónak.

4. Ha a főmondatban van utalószó, akkor a kettős kötőszóval a mellémondattal foglalt esemény is a főmondathoz hasonló nyomatékot nyer. Például: „Mellesleg említjük itt meg a Neki el kell menni-féle modatot. Ebben a kell az állítmány, a menni az alany, és a neki itt csak részhatározó lehet (nem pedig alany), éppen úgy *mint ahogy* a Neki oda kell adnod mondatban is” (Anyanyelvünk az Isk. III, 5); „Menyus annyira nem gondolt helyzetében udvarlásra, szerelemre, *mint ahogy* az akasztandó ember a siralomházban a jövő évi termésre” (Mikszáth) (Hadrovics példanyagából: i. m. 337); „Olyan forrón szerette, *mint ahogyan* anya szereti gyermekét” (ÉrtSz. IV, 1336).

Tehát ezekben a példákban egyenlő nyomatékú a fő- és a mellémondattal.

5. Ha a főmondatban nincs utalószó — kivéve a hasonlító határozói mellémondatot² —, a hangsúly a mellémondatra helyeződik át, mégpedig olyan mértékben, hogy egységes vagy kettős kötőszót érzünk-e a mellémondattal. Például: „A gróf nagyot ásított, *mint ahogy* a közönséges emberek szoktak” (Jókai) (Hadrovics példája: i. m. 337); „Kifejezhetetlen ízük előntötte minden érzékét, *mint ahogy* a távol élőknek egy hazai falat megidézi elhagyott hazáját” (Bihari Klára: i. m. 149); „Erőtlen mindkét erő, Győztes, legyőzött, — *mint ahogy* Két birkozó egymásra rogy” (Arany: Keveháza 22); „... mind-mind arra mutat, hogy a romol, romlott, romlás eredetileg konkrét tárgyakkal, főképpen hegyekkel, házakkal, templomokkal, kőfalakkal, várakkal stb. nagy robajjal, hangjelenséggel kísért összeomlását, leomlását jelentette eredetileg, *mint ahogy* — mint fentebb láttuk — a házat a forgószél elromtá, s az ő csúrit is elromták a mennyűtés, villámlás és mennydörgők, ...” (Népr. és Nyelvtud. XII, 51).

¹ Ezt bizonyítja az is, hogy a *mint ahogy* helyettesíthető az *ahogy* vonatkozó határozószóval. A *mint amilyen, mint amennyi* stb. esetében nem mindig alkalmazható ilyen csere a melléknévi vagy számnévi vonatkozó névmással.

² A hasonlító határozói mellémondattal főmondatban utalószó nélkül is nyomatékosabb a főmondatban meglevő középfokú melléknév, számnév, határozószó, alapfokú, hasonlító jelölő névmás miatt, így az ilyen mellémondatokra inkább az előző pontban foglaltak vonatkoznak. Tehát itt is egyenlő nyomatékú a két tagmondat. Például: „A dolog simábban ment, *mint ahogy* elképzelték” (Heltai: Kiskirályok 282) (id. MMNy. 402); „Ridegebben szólt hozzá, *mint ahogy* akarta, s kedvetlenül ráncolta fel a homlokát” (Bihari Klára: Párbeszéd a paradicsomban. 1970. 297); „... s helytelen az, ami érthetetlen, félreérthető, másképp értékelhető, más hangulati hatású, *mint ahogy* azt a beszélő eltervezte” (Deme László: A nyelvről — felnőtteknek. 1966. 144).

6. A mellékmondat magyarázataként, megjegyzésként is kapcsolódhat az előzményekhez. Például: „Lehetőség sok van, csak meg kell találni a leginkább megfelelőt. *Mint ahogy* ez a Centrumban sikerült” (Délmagyarország 1971. február 2. 5).

A *Mint ahogy*-gyal bevezetett és önállósult mellékmondat mellérendelő, mégpedig kapcsolatos vagy magyarázó mondat értékű: ~ *S ez ...*; ~ *Ez a Centrumban sikerült*; ~ *Tudniillik ez ... sikerült*; ~ *Ez ugyanis ...*

Mellérendelő (magyarázó mondat) értékű a következő mellékmondat is: „Ha »A hajó menni látszik« mondatból az »a hajó« és a »menni« szavakat egyaránt alanyként elemezzük ki, akkor a »menni-0« végén nominatívuszi értékű 0 ragot kell találnunk — *mint ahogyan* azt találunk a »menni-0 szabad« (»a menés-0 szabad«), »menni-0 kell« (»a menés-0 kell«) szintagmákban” (Népr. és Nyelvtud. XII, 66), ~... *tudniillik (ugyanis, hiszen)* azt találunk ...

A következő példában is magyarázatként kapcsolódik a mellékmondat a főmondatához: „Ez jórészt azért történt így, mert a problémafölvetés inkább alkalomszerűen, egy-egy konkrét elemzési kérdés eldöntésének »ürügyén« került szőnyegre (*mint ahogy* ez ma is megtörténik nyelvészeti folyóirataink esetenként felbukkanó mondatelemzési rovataiban), vagy pedig iskolai használatra szánt nyelvtani összefoglalások részeként — a dolog természeténél fogva szükségszerűen vázlatos kidolgozásban” (Népr. és Nyelvtud. VIII, 49).

Ebben a példában a mellékmondat inkább megengedő színezetű: ~... *ez ugyan ...*; ~... *pedig ez ...*; ~... *ám(bár)* ez ma is megtörténik ... Bár tudjuk, hogy az ilyen mondatok igen közel állnak a mellérendeléshez. Itt is helyettesíthető esetleg szintén mellérendeléssel: ~... *ez pedig ...*; ~... *ám(de)* ez ...; ~... *mindamellet* ez ...; ~... *tudniillik (mármint)* ez ma is megtörténik ... Az alárendelő forma mellett szól viszont az a körülmény, hogy a mellékmondat közbevetés jellegű, s ennek jól megfelel az alárendelő köntös. Vö. *ami*: Nyr. LXXXVIII, 19—20.

Ezek a *mint ahogy* kötőszós mellékmondatok tehát magyarázatként kapcsolódtak a főmondatához. Az Értelmező Szótár szerint is a *mint ahogy* valamely állítás vagy föltevés nyomatékos megokolásának vagy magyarázatának bevezetésére szolgálhat, *márpedig* kötőszóval helyettesíthető (IV, 1338). A fent idézett mondatokban is megállná ez a kötőszó a helyét.

KLEMM is megjegyzi, hogy „...a *mintahogy* kötőszós mondat néha magyarázatot, bizonyítást foglal magában”³ (i. m. 527).

7. Az ilyen kettős kötőszavú mellékmondat a szokásosnál erősebb nyomatékot kap, ha beékelődik a főmondatba, illetőleg ha eléje kerül. Például: „A relativumnak olyféle kapcsolása a mint-tel, *mint ahogy* a három utolsó példában látható, a mai művelt és tudományos nyelvben gyakori,⁴ (Galambos Dezső: NyF. 43); „Halk beszédük mélyén sokszor kihuny a szerelem minden szót titokká avató izgalma, vagy inkább, *mint ahogyan* a jelzőlámpák változtatják színüket, másféle izgalom foglalta el a helyét” (Bihari Klára: i. m. 197); „*Mint ahogy* a kis kacsza mindjárt tud úszni, a sipsirica is mindjárt pompásan tudta kiszolgálni a vendégeket” (Mikszáth: A sipsirica 10) (id. MMNy. 422); „*Mint ahogyan* a következőt utótagú össze-

³ Az *ahogy* kötőszónak önmagában is van ilyen előző mondatra magyarázatként visszautaló képessége (vö. ÉrtSz. I, 60).

⁴ Ez a példa az előző csoporthoz is tartozik. Itt is helyettesíthető a mellékmondat mellérendeléssel: ~ *és ez...*

tett mondat előtagja, ugyanúgy a magyarázó mondat sem az okozat megokolását adja" (MNy. LXXXIII, 90).

8. Talán e néhány példa is elég annak bizonyítására, hogy a *mint*-tel kapcsolt vonatkozó határozószónak — a *mint ahogy*-nak — többarcúsága miatt különleges grammatikai vagy stilisztikai szerepe is lehet, s ezért a *mint ahogy* együttes használata nem hibáztatható.

MIT DEM BINDEWORT *MINT* 'WIE' GEBILDETE RELATIVSÄTZE IM UNGARISCHEN

I. Die Beziehungen zueinander der ungarischen Bindewörter *mint* und *ahogy*(*an*)

Von

T. KOLLÁNYI

Die bezüglichen Fürwörter und Umstandswörter können mit dem Bindewort *mint* ('wie') gekoppelt werden. Das *mint ahogy* ('so wie') verhält sich in gewisser Hinsicht anders als das mit adjektivischen bezüglichen Fürwörtern und attributiven bezüglichen Zahlwörtern kombinierte *mint* (*mint amilyen*, *mint amennyi* = 'so wie', 'soviel wie' usw.). In dieser Arbeit werden daher die mit *mint ahogy* eingeleiteten Nebensätze gesondert behandelt.

Auch dieses Doppelbindewort ist vielfach beanstandet worden. An einigen Beispielen habe ich zu beweisen versucht, dass wegen ihrer Vielseitigkeit die mit *mint* verbundenen Bestimmungswörter auch eine besondere grammatische und stilistische Rolle erhalten können und daher die gemeinsame Benutzung der Bindewörter *mint ahogy* nicht als Sprachfehler bezeichnet werden kann.

AZ -i BIRTOKTÖBBESÍTŐ JEL EREDETÉNEK KÉRDÉSÉHEZ

VÉGH J. MIHÁLY

1. A magyar -i birtoktöbbsesítő jel (*szemei, lábai*) eredetéről két számba jöhető magyarázat áll egymással szemben: az egyik szerint a PU eredetű és a finn, lapp szamojéd nyelvekben ma is meglevő -i többsesjel folytatása a magyarban (HAJDÚ: Bevezetés az uráli nyelvtudományba 67). Ezt a nézetet vallja BUDENZ (MUSz. 194, UgA. 311—14), SZINNYEI (NyH⁷ 106, Nyr. XVII, 241, NyK. XLIII, 123, XLVI, 150, MNy. XVIII, 201, XXII, 247, 309) és újabban HAJDÚ (i. m. 129—30). A másik vélemény szerint a magyar nyelv külön életében kialakult fejlemény, amely a magyar -é>-ë>-e, illetőleg -é>-i>-i egyes szám harmadik személyű birtokos személyrag -i változtatásával azonos eredetét tekintve, és mint többsesjel abból jött létre. Az -i birtoktöbbsesítő jel eredetét (a kialakulás módját tekintve többé-kevésbé eltérően) így magyarázza MELICH (MNy. IX, 302, XIV, 230—52), MÉSZÖLY (A Halotti Beszéd hangtörténeti és alaktani sajátosságai 6—13), BÁRCZI (Tih. Al. 189—90., MNy. L, 287—301), BERRÁR (Magyar történeti mondattan 19—20).¹

2.1. Az uráli eredetet, tehát BUDENZ, SZINNYEI, HAJDÚ véleményét főképpen a következő érvek támogatják:

2.1.1. Az -i többsesjel ma is megvan több uráli nyelvben (finn, lapp, szamojéd), a szamojédban kifejezetten a birtok többségére utal: szelk. *ätä-ly* 'rénd', *ätä-i-ly* 'rénjeid' (HAJDÚ: i. m. 129).

2.1.2. A birtokos személyragozási rendszert HAJDÚ alapnyelveinek tartja, és ezért nem látja hihetőnek, hogy a birtok többségére ne lett volna már a magyar nyelv külön élete előtt megfelelő kifejező eszköz (i. m. 129).

2.1.3. A HB-ben már — teljesen a mai alakkal azonosan — megvan az -i birtoktöbbsesítő *szerepe* (*feleym, bratym, unuttei*).

2.2. Ezek alapján e magyarázat szerint az -i birtoktöbbsesítő funkciója alapnyelvi előzményű, és fejlődése úgy mehetett végbe, hogy az ősmagyar kor végén konvergens hangfejlődés következtében egybeesett az egyes számú, harmadik személyű birtokos személyrag -i allomorfiájával, és az ősmagyar, ómagyar nyelvjárások többségében nem ment egészen feledésbe az -i-nek régtől fogva örökölt többses értéke sem, így aztán az -i a birtok többségének jelölésére vált alkalmassá (lásd: HAJDÚ: i. m. 130).

2.3. A magyar nyelv külön életében való keletkezést, az -i birtoktöbbsesítő jel magyar voltát, tehát MELICH, MÉSZÖLY, BÁRCZI, BERRÁR véleményét a következők támogatják:

¹ Megjegyzem, hogy van egy harmadik magyarázat is, amelyet FARKAS GYULA képvisel (Ural-Altaische Jahrbücher XXV, 52—72), az *i*-nomen possessi képzővel (*házi, emberi*) azonosítva, abból eredeztetve a birtoktöbbsesítő -i-t. Ez a felfogás azonban teljesen elhibázott, alapjaiban téves. (Cáfolatát lásd BÁRCZI: MNy. L, 287—301.)

2.3.1. Igaz, hogy az *-i* többesjel több uráli nyelvben megvan, de a finnugor nyelvekben csak a többest jelöli, a birtok többségét nem (Mészöly: i. m. 9. és MNy. XXIV, 28). De a finn *-i* többesjel nem is volt eredetileg a többes szám jelölője, hanem valamihez tartozást kifejező nomen possessi képző, amint ezt RAVILA kimutatta (FUF. XXIII, 53, 66). RAVILÁNAK ezt a véleményét BÁRCZI meggyőzőnek tartja (MNy. L, 287). Csak a szamojéd nyelvekben tudjuk tehát megtalálni az *-i* birtoktöbbesítő szerepét, de ez a távoli rokonság nem lehet megnyugtató bizonyíték a magyar *-i* birtoktöbbesítő jel eredetére nézve.

2.3.2. A PU eredet ellen szólnak a magyar nyelvtörténet adatai, valamint a magyar nyelvjárások vallomásai is.

2.3.2.1. Nyelvméleinkben és mai népnyelvünkben is sokszor tapasztaljuk, hogy a személyragos főnéven hiányzik a birtok többségét jelölő *-i*, vagyis a birtok többsége jelöletlen, és az idetartozó szavak egyszer egy birtokot, másszor több birtokot jelentenek. MELICH hatalmas anyagot felölelő példatárt mutat be a kódexekből ennek igazolására (MNy. XIV, 235—242). Íme néhány példája:

Első személy: *fionk* 'fiaink'. Vulgata Máté XXVII, 25.: *Sanguis eius super nos et super filios nostros*; WinklK. 195.: *ô weere my raytonk ees my fyonkon*; NádorK. 243.: *Az ô veere mi raytonc es mi fionkon légön*; DöbrK. 1.: *Az ô vire miraytonc es mind mi fionkon légön*; JordK. 446.: *Az hew veree my raythwnk es my ffywnkon legyen*. Hasonlóképpen a *mi atyánk* jelentése 'atyáink, ősünk', a *vezérünk, példánk* jelentése 'vezéreink, példáink' (lásd MELICH: i. m. 235—36).

Második személy: *fiatok* 'ti fiaitok, utódaitok'. Vulgata Máté XII, 27.: *filii vestri in quo eiciunt*; JordK. 390.: *ty ffyatok kyben zzyk ky*; DöbrK. 306.: *ti fiatok kibén űznek*; Vulgata Lukács XXIII, 28.: *super filios vestros*; DöbrK. 462.: *ti fiatokon*; WinklK. 202.: *ty fyatokon*; JordK. 613.: *thy ffyatokon*; Pesthy 176.: *ty fyatokon*. Hasonlóképpen: *atyátok* 'ti atyáitok, ősseitek'; *bírátok* 'ti bíráitok'; *leánytok* 'ti leányaitok'; *véntek* 'ti véneitek'; *vőlegénytek* 'ti vőlegényeitek'; *zsinagógátok* 'ti zsinagógátok' stb. (lásd MELICH: i. m. 236—37).

Harmadik személy: *fiok* 'fiaik, utódaik'. Vulgata CV zsolt. 37—38.: *Et immolaverunt filios*; AporK. 74.: *Es aianlottak ô fiokat*; KulcsK. 263.: *Ees aldoztataak w fyokath*; KeszthK. 290.: *Ees aldoztaak w fyokath*; Károlyi 1590.: *Mert meg áldozác az ô fyokat*. Hasonlóképpen: *ô attyok* 'ô atyáik, ősik', *ô gyermekek* 'ô gyermekeik', *ô városok* 'ô városaik' (lásd MELICH: i. m. 238—39).

Hivatkozik MELICH régi nyelvtaníróinkra is, akik szintén igazolják, hogy az *ô fiok* lehet: 1. 'filius eorum' 2. 'filii eorum' (MOLNÁR ALBERT és GELEJI KATONA).

MELICH felsorolását kiegészítem még a következővel: a Winkler Kódexben a birtok többsége jelölve van 26 esetben, de jelöletlen 8 esetben: WinklK. 246.: *labokat* 'pedes eorum', 300.: *zómódtóket* 'oculos vestros' stb. (NYÍRI: A Winkler Kódex hangtana és szótana 30).

A birtok többségének jelöletlensége nyelvjárásainkban is tapasztalható. KÁLMÁN a következőket írja: „Ha több a birtokos és a birtok is, akkor a nyelvterület jelentékeny részén a birtok többségét nem jelölik: a te *ökrötök* jelentheti azt is: 'a ti ökrötök' vagy 'a ti ökreitek' (Nyelvjárásaink 53).

Van olyan nyelvjárás is, ahol a birtok többségét a *-k* jelöli. Göcsejben pl. ilyen alakok használatosak: *házankok* 'házaink' *kertünkek* 'kertjeink' *luankok* 'lovaink', *tehenünkek* 'teheneink' (lásd: Budenz-album 169, KÁLMÁN: i. m. 53).

(Különös módon jelölik a birtok többségét a nyugati széleken fekvő Őrségben és Felsőőr vidékén: *loamiek* 'lovaim', *loadiék* 'lovaidd' *loankiek* 'lovaink' stb. (KÁL-

MÁN: i. m. 53). Más leírások így közlik az Őrvidéki nyelvjárás idetartozó adatait: *lóamék* 'lovaim', *lóankék* 'lovaink' *tehenemék* 'teheneim', *tehenenkék* 'teheneink' (NyF. IV. 20).

A csángó nyelvjárásban *molomék*, *molomoék* egyaránt jelenti azt is: 'malmuk', és azt is: 'malmaik'. Hasonlóképpen: *kinyerék*, *ekék* *ökrök*, *hazaék* stb egy birtokot is, több birtokot is jelöl (YRJÖ WICHMANN: Wörterbuch des ungarischen Csángódialektes 183—184, HORGER: Magyar Nyelvjárások 139—140).

Ezek a régi nyelvi és nyelvjárási adatok erősen valószínűsítik azt a föltevést, hogy a birtok többsége régebben jelöletlen volt, és hogy a személyragos főnevek eredetileg nem vették fel az -i birtoktöbbsesítő jelet. Hihetőnek kell tehát tartanunk, hogy a birtok többségének jelölésére a magyar nyelv külön élete előtt nem volt kifejező eszköz.

2.3.2.2. A régi magyar nyelvben és mai nyelvjárásaink egy részében előfordul az -i egy birtok jelölőjeként, tehát mint egyes szám 3. személyű birtokos személyrag.

Először a HB-ben bukkann föl: *intetvinec*, *ildetuitul*, *lilki ert*, *szentii*, majd: GyS.: *miuin(e)c*, *ielunetuibn*; KT.: *sciletetui*, *gukeritul*. A XIII. és XIV. századi szórványokból BÁRCZI közöl egy összeállítást az -i-nek egy birtokot jelölő szerepére (MNy. L, 291); a kódexek korából pedig egész sor példát idézhetünk. SZINYNYEI (Nyr. XVII, 2) megállapítja, hogy a kódexekben gyakoriak az efféle személyragos alakok: *füsti* NádK. 96., 584., *kési* NádK. 668., *testi*, *hiti* CornK. 165., *szere-teti* WeszprK. 39., *életi* JókK. 61.

Több nyelvelmélet-tanulmány szerzője megállapítja, hogy az egyes 3. személyű birtokos személyrag sokszor -i az általa feldolgozott nyelvelméletben. Így pl.: a Margit legendában: *kenyerevlety*, *napnak fel kelety*, *kevezpy* stb. (SZADILEK JÁNOS: A Margit legenda nyelvezete 52), a Teleki Kódexben: *üki*, *követi* stb. (INOTAY ILONA: A Teleki Kódex Szt. Anna legendájának nyelvi fölfogása XXXII), a Lobkowitz Kódexben: *termezeti*, *ötözeti*, *kezdeti*, *erősség* stb. (SIMONYI KÁLMÁN: A Lobkowitz Kódex hang- és alaktani sajátosságai 78), a Nádor Kódexben: *emleközeti*, *iteleti*, *kezdeti*, *eli*, *eleti*, *tekinteti*, *szenti* stb. (ZOLTVÁNYI L. IRÉN: A Nádor-codex nyelve 99), a Winkler Kódexben: *dicheretj*, *emlekezethy*, *veghezety* (NYÍRI: i. m. 30).

Az -i-k előfordulásának arányára nézve érdekesek lehetnek a következők:

A Bécsi Kódexben a következő szavak vannak -i személyraggal: *béri*, *fejedelmi*, *fertezetességi*, *gyermeki*, *gyümölcsí*, *higyi*, *itéleti*, *jegyí*, *közepi* 21, *kezdeti*, *mélyiségi*, *(be)meneti*, *(ki)meneti*, *öldökleti*, *ősi* 2, *peremi*, *sokasági*, *szekei* 16, *szekeri*, *vidéki* 3, *szenti*, *ellenkedői*, azaz 61 esetben. Az -e személyragosok előfordulási száma 1376, az -ő személyragosoké 65 (KÁROLY: A Bécsi Kódex nyelvtana 211).

A Jordánszky Kódex Márk evangéliumában az -i személyragos alakok száma 11: (*etezety*, *esty*, *eredety*, *feyezety* 2, *keppzety*, *ydey*, *nemzety*, *parancsolati*, *zeky*, *zenthy*), az -e személyragosoké 126.

Káldi György bibliafordításának Márk evangéliumában az -i személyragos szavak száma 2 (*kezdeti* 2), az -e személyragosoké 27. Az -i előfordulása egyes szám 3. személyű személyragként tehát jóval kevesebb, mint az -e-é, ennek az lehet az oka, hogy az -i a több birtok jelölőjeként egyre gyakoribb nyelvelméleteinkben, és a több birtokot jelölő *adományi*, *ajaki*, *beszédi*, *bűni*-féle alakok (lásd később) nyelvtani homonimát alkottak az egy birtokot jelölő -i-s alakokkal. Számunkra az a fontos, hogy az egy birtokot jelölő -i-s alakok a HB óta állandóan kimutathatók. A ragos alakokkal természetesen jóval megnő a számuk (például a JordK-ban 472.: *zyle-*

tetynek, 476.: *paranczolatyt* 'mandatum!' 477.: *zekyn*, 503.: *emleközetyre*, 505.: *zyletetyből*, 514.: *kemenfeghyt* stb.).

Nagyjából hasonló a helyzet nyelvjárásainkban is. A magyar nyelvterület elég nagy — és egymással össze nem függő — részén ismeretes az *-i* személyrag egy birtok jelölőjeként. Pl.: a nagykanizsai nyelvjárásban: *péndzi*, *kerti*, *böcsületi* (NyF. 48., 9); a Balatonfelvidéken: *kezi*, *feji*, *pénzi*, de van *keze*, *feje*, *szeme* is. Ugyanott mindig: *kezit*, *fejít*, *szemibe* stb. (NyF. 40., 11); Abaúj megyében: *eszi*, *kezi*, *mejji*, *feji*, *végi* (NyF. 13., 41); Heves megyében: *feli*, *szemi*, *kezi*, *fejszéji* (NyF. 16., 6). HORGER (M. Nyelv. 138) ilyen adatokat említ: *kezi*, *zsebi*, *eszi*, *nevi*, *szemi*, *kési*, *pénzi*, *beszédi*, *mesterségi*, *böcsületi*, *hiri*, *füsti*, *búzi*, *körmi*, *tövi*, *fődi*; és szerinte az efféle alakok használatosak a nyugati nyelvjárássterület keleti szélén, Vasvár, Sümeg, Keszthely, Nagykanizsa táján le Légrádig, az alföldi nyelvjárássterületnek a Dunán és a Dráván túl fekvő részén és az északnyugati nyelvjárássterületnek keleti felében. KÁLMÁN (Nyelvjárásaink 53) nagyjából ugyanerre a területre teszi az *-i* előfordulását egy birtok jelölőjeként. Némely nyelvjárásban a veláris hangrendű szavakon is ugyanez a birtokos személyrag fordul elő: Sárközbén: *lovi*, *lábi*, *szokási* (KÁLMÁN: i. m. 53), Szlavóniában: *lovi*, *lábi*, *hádi*, *szokási*, *kivánsági* (HORGER: i. m. 139).

Ragozott alakokban — mint KÁLMÁN (i. m. 53) megállapítja — a nyelvterület középső legnagyobb részében, valamint a familiárisabb köznyelvben is gyakori az *-i*- az irodalmi nyelvi *-é*- helyén: *kezit*, *kezibe*, *fülinél*, *kedvibe* stb.

Többes szám 3. személyben a birtokosra mutató személyrag nyelvjárásaink elég nagy részében *-ik*, ez *-i* személyrag + *k* többesjel szerkezetű: *házik*, *lovik*, *asztalik*, *urik*, *sógorik*, *apjik*, *disznai*, *kezik*, *szemik*, *bűnik*, stb. a moldvai csángóknál, a székely nyelvjárás nagy részén, Borsod és Heves megyében, az alföldi nyelvjárás-terület Dunán és Dráván túl fekvő részein, Göcsejben és Hetésben (HORGER: i. m. 140).

Az efféle alakok túlnyomó részben egy birtokot, esetleg több birtokot jelölnek: *lovik* 'lovuk' és 'lovaik' (MELICH: MNy. XIV, 251—2).

2.3.2.3. Nyelvemlékeinkben a több birtok jelölőjeként az *-i* és az *-ai*, *-ei*, *-jai*, *-jei* váltakozva fordulnak elő, de az *-i* a kódexek idejében még gyakoribb. A Bécsi Kódexben például:

1. személy: <i>-i + m</i> (<i>ajakim</i>) 53	<i>-ai + m</i> , <i>-ei + m</i> (<i>álmaim</i> , <i>szemeim</i>) 28
2. személy: <i>-i + d</i> (<i>barátid</i>) 98	<i>-ai + d</i> , <i>-ei + d</i> (<i>fiaid</i> , <i>népeid</i>) 34
3. személy: <i>-i</i> (<i>ajaki</i>) 701	<i>-ai</i> , <i>-ei</i> , <i>-jai</i> (<i>ajtai</i> , <i>kezei</i> , <i>karjai</i>) 270
1. személy: <i>-i + nk</i> (<i>bűnink</i>) 71	<i>-ai + nk</i> , <i>-ei + nk</i> (<i>karjaink</i> , <i>kezeink</i>) 8
2. személy: <i>-i + tok</i> , <i>-i + tek</i> (<i>napitok</i> , <i>igéitek</i>) 17	<i>-ai + tok</i> , <i>-ei + tek</i> (<i>lovaitok</i> , <i>kezeitek</i>) 29.
3. személy: <i>-ik</i> nincsen, csak <i>-ok</i> , <i>-ek</i> , <i>-ök</i> , <i>-ek</i> (<i>ágok</i> , <i>életek</i> , <i>bűnök</i> , <i>férjek</i>), <i>-ai + k</i> pedig csak egyszer van: <i>fiaik</i> . (KÁROLY: i. m. 212—15).	

SZINNYEI szerint (Nyr. XVII, 241) a kódexek korában (nyilván a BK-nél későbbiekre gondol) az *-ai*, *-ei*, *-jai*, *-jei* már túlnyomó, de az *-i* a mainál még gyakoribb, noha állandóan csökkenő arányú. BÁRCZI megfigyelte (MNy. L, 295), hogy amilyen mértékben visszahúzódik az *-i* mint a több birtok jelölője az *-ai*, *-ei*, *-jai*, *-jei*-vel szemben, olyan mértékben terjedhet újból az addig háttérbe szorult (csak bizonyos alakokban gyakori, vagy néhány nyelvjárásra szorítkozó) egy birtokot jelölő *-i*, mert a nyelvtani homoníma veszélye (*szemi* egyes számú birtok és *szemi* többes számú birtok) nem fenyeget többé.

2.4. Lássuk most már a nyelvtörténeti és a nyelvjárási adatok után, hogyan alakulhatott ki az *-i* birtoktöbbsesítő jel, milyen lehetett a fejlődése. A régi és a mai nyelvjárási adatok mutatják, hogy az egy birtokra mutató 3. személyű személyragnak eredetibb alakja *-é*, *-i* volt mind a palatális, mind a veláris hangrendű szavakon (*kezi*, *szemi* stb., *lovi*, *lábi* stb.). (Lásd még: HORGER: i. m. 139 és MÉSZÖLY: i. m. 12). A veláris hangrendű szavakon csak nyelvjárásokban van meg illeszkedés nélkül, nyelvemlékeinkben már illeszkedések alakját találjuk; kétségtelen tehát, hogy általános nyelvi alakként csak a nyelvtörténeti kor előtt élt az *-é*, *-i* birtokos személyrag. Volt tehát egy *lové*, *lábi* típusú alak, (utóda a mai nyelvjárási *lovi*, *lábi*) ebből illeszkedéssel lett *lábá* > *lábá* > *lába* (lásd pl. MÉSZÖLY: i. m. 13). A birtokos többségét az egyes szám személyragjainak a többes szám *-k* jelével való megtoldása fejezte ki (*urom* + *k* 'dominus noster'), amely alak jelölhette a birtoknak is eredetileg nem jelölt többségét (lásd fentebb: *fionk* 'fiunk és fiaink', *fiatok* 'fiatok és fiaitok', *fiok* 'az ő fiuk és az ő fiaik', valamint csángó *molomék* 'malmuk, malmaik', *kinyerék* 'kenyerük, kenyereik', *ekégék* 'ekéjük és ekéik' stb.).

A többesjel *-k* veláris szavakon eredetileg csak az illeszkedés nélküli alakhoz járult (*másik*, *harmadik* stb., lásd: MÉSZÖLY: i. m. 13). Az egymás mellett élő illeszkedések *lába* és az illeszkedés nélküli *lábi* közül a *lábik* ('pes eorum és pedes eorum', azaz egy birtok is, több birtok is) hatására a *lábi* felvette a 'pedes eius' (több birtok, egy birtokos) jelentést (a *-k*-val való megtoldást a nyelvérzék a birtokos többsége jelölésének érezte), és a *lába* csak 'pes eius' jelentésben maradt meg. A *lábi* típus egy birtokot jelölő szerepe elavult, egyre inkább több birtokot jelölt; majd később a *lába* és *lábi*, *keze* és *kezi* típusok keveredéséből létrejött a *lábai*, *kezei* forma (lásd előbb az adatoknál).

A harmadik személyről aztán az első és a második személyre is átkerült a birtok többségének *-i*-vel, illetve később *-ai*, *-ei*, *-jai*, *-jei*-vel való jelölése.

Ez a fejlődési folyamat már a nyelvtörténeti kor előtt megindulhatott, a HB-ben már az utolsó fejlődési fokot is elérte egy-egy alak (*unuttei*, *feleym*), de maga a fejlődés hosszan elhúzódott, egyes állomásait a nyelvemlékekben és nyelvjárásainkban is megtaláljuk.

3. Végül megjegyzem, hogy az *-i* birtoktöbbsesítő jel kialakulásának ezt a folyamatát már MÉSZÖLY megmutatta (i. m. 6—13), de megállapításai fölött elsiklottak az ezzel a kérdéssel foglalkozók. Dolgozatomban MÉSZÖLY bizonyítékait toldottam meg újabbakkal, és az adatokat, érveket úgy csoportosítottam, hogy bizonyító erejük jobban kitessék.

ZUR FRAGE DES URSPRUNGS DES POSSESSIVSUFFIXES DES PLURALS *-i*

Von
J. M. VÉGH

Vom Ursprung des ungarischen Possessivsuffixes des Plurals *-i* (szemei, lábai) stehen zwei Erklärungen einander gegenüber, die in Betracht gezogen werden können: Nach der einen ist es protouralischen Ursprungs und ist Fortsetzung der im Finnischen, im Lappischen, im Samoedischen heute noch existierenden Pluralendung *-i* im Ungarischen (Budenz, Szinnyei, Hajdú); nach der anderen hat es sich im selbständigen Leben des Ungarischen herausgebildet, das hinsichtlich seines Ursprungs mit der *i*-Variante des ungarischen Possessivsuffixes der dritten Person Singular *-é* > *-ē* > *-e* bzw. *-é* > *-i* > *i* identisch ist (Melich, Mészöly, Bárczi, Berrár).

Der Verfasser prüft die wichtigsten Argumente der beiden Anschauungen und entscheidet sich auf Grund der Angaben der ungarischen Sprachgeschichte und der ungarischen Dialekte für die zweite (Melich, Mészöly, Bárczi, Berrár); in Hinsicht auf den Prozess der Herausbildung des Possessivsuffixes des Plurals *-i* fügt er zu Mészölys Beweisen weitere hinzu.

A CSELEKVŐ IGEK KÉPZŐI NAGYKÓNYI KÖZSÉG NYELVJÁRÁSÁBAN*

SZABÓ JÓZSEF

Ebben a dolgozatomban hasonlóan a visszaható igeképzőkről írott cikkemhez (Néprajz és Nyelvtudomány, XIV, 93—9.) a Tolna megyei Nagykónyi község nyelvjárásának gyakorító és mozzanatos igeképzőit mutatom be. Nyelvjárásunk igeképző-rendszerét a köznyelvhez viszonyítom és leíró szempontból vizsgálom általában mindazon tényezők alapján, amelyeket a legújabb nyelvjárási képzőleírások figyelembe vettek (pl. SZABÓ ZOLTÁN: A kalotaszegi nyelvjárás igeképző-rendszere, Akadémiai Kiadó, Bp., 1965. Nyelvtudományi Értekezések 48. sz., legutóbb pedig KISS JENŐ: A rábaközi Mihályi igeképzői, Akadémiai Kiadó, Bp., 1970. Nyelvtudományi Értekezések 69. sz.). Amikor a különböző származékokat kategóriákba sorolom, nyelvjárásunk önálló rendszer voltát tartom szem előtt. A gyakoriság sorrendjében bemutatott igeképzők produktivitását, megterheltségét és esetleges stílusértékét a példaanyag után jellemzem. A köznyelvi igeképző-rendszerből hiányzó, Nagykónyi helyi nyelvjárásában pedig meglevő képzők keletkezésének magyarázatára esetenként ugyancsak a példák bemutatása után tesztek kísérletet. Az egyes képzők meglétét vagy hiányát és hangalakját a köznyelvi adatokkal vetem egybe. Néhány képző szerepének és a származékszó jelentésének megvilágítására — a szükségesnek vélt esetekben — példamondatot közlök.

A képzők zömében eddigi gyűjtésemből a lehető legteljesebb anyagot közlöm, kisebb részüknél azonban — ha a példák számát több százal is szaporítani lehetne —, a stb. megjelölést használom. Az anyaggyűjtést passzív megfigyeléssel végeztem, az aktív módszerrel ritkábban éltem. Gyűjtőmunkámat megkönnyítette az a tény, hogy Nagykónyi a szülőfalum, helyi nyelvjárása anyanyelvjárásom, tizennyolc éves koromig ott éltem, és azóta is szabadságom egy részét ott töltöm.

1. A gyakorító igeképzők

-gat, -get

Nem élő alapszóból: *aggat* 1. 'nagy öltésekkel megvarr': Pm. *Nëm szóhacc ész szót së, mëgaggattam a tē kabátodat is.*, 2. 'üt, ver': Pm. *Jól odaaggatott a tinájának a járomszéggē, maj beledöglött a szégém pára.*, 3. 'akaszt': Pm. *Van a palláson rud, āra aggattam fő a kőbászt mëg a szalonnát.*, (ki)burogat 'kiborít': Pm. *Az összes krumplit kiburogattam a vékābu mëg a zsāgbu is.*, emléget, erēget Pm. *Láttam rēggē, amīnt erēgette ki a tikokat az ōlbu.*, fāggat, fenyēget, feszēget 'feszít': Pm. *Addig-feszēgetēd az ajtót, mëg majd etōrik.*, halogat, hasogat 1. 'vág': Pm. *Hasogass ēty kis fāt a tűzre!*, 2. 'fáj': Pm. *Egész nap hasogat a fejem, nēm akar a fájás kiāni*

* Részlet „Az igeképzés Nagykónyi község nyelvjárásában” c. dolgozatomból.

belüle., hitéget, igazgat 'igazit': Pm. *De sokáig igazgatod aszt a szómakazāt., kerget, küszörget 'nógat, biztat', öblöget, pëlléget 'lenget, lobogtat': Pm. Fúj ez a ronda szél, még majd addik pëllégeti a ruhákat, hogy léesik mind., pintyérget 1. 'csúfol, kigúnyol': Pm. Ez nēm tész égyebet, mindig a másikat pintyérgeti., 2. 'díszít, csinosít': Pm. Sokáik pintyérgetéd asztat a falat, jó léssz am má., pirongat 'szid', rebézsget ~ hebézsget ~ ebézsget, repéget, rőtöget 'sokáig, gondosan őriz, tartogat vmit': Pm. Évekēn körösztü rőtögettem a ruháit hun itt, hun ott, mire még'gyün a frontru., szaggat, szorongat 'szorít', tapogat, teréget, üröget 'üresít' stb.*

Élő alapszóból: adogat, áligat ~ álogat 'pl. bábukát fölállít (kuglizáskor)': Pm. *Gyerékkoromba sokat álogattam a kuglizóná., beszélget 'beszélget', bollogat 'bólingat': Pm. Csak bollogat má az öreg mindēnre., borzúgat ~ börzüget 'többször borzol': Pm. De nagyon sokáig börzügetéd aszt a szómát abba a rossz ágyba, jól léssz am má., csinágit ~ csinágat 'csinálgat', csókúgat 'csókolgat', döntöget, ébrezget, élezget, eméget 'emelget', évéget 'eszeget', fonyogat 'fonogat', forgadgat, fujtogat 'fojtogat', fűrészüget 'fűrészelget', gyujtogat, hagyogat, hajtogat, hálogat, héccüget, hozogat, húzogat, hiogat ~ hijogat ~ hilogat 'hivogat', ijezget, intéget, ivogat 'iszogat', járogat, kacsingat, kapágit 'kapálgat', kapogat, kavágit ~ keverget, kérdézet, kézüget 'készüget', kinágit 'kínálgat', koprogat 'kotorgat', kortyúgat ~ körtyüget 'kortyolgat', kóstúgat 'kóstolgat', kötözet, küdőzet 'küldözet', lépéget, melegidget, mēnéget 'megyeget', meréget, meséget 'mesélget', meszéget 'meszelget', mondogat, nézéget, nyalogat, nyeléget, nyitogat, nyomogat, nyujtogat, osztogat, óvazsgat 'olvasgat', öntöget, öttöget 'öltöget', pödörget, rázogat, rēndézet, simidgat, söpröget, sütöget, szagúgat 'szagolgat', szárogat 'szárit', szēdéget, szoridgat, szüöget ~ szüjöget 'szövöget', szüröget, takargat, táncúgat 'táncolgat', tapogat, tekerget, tekinget, tépéget, törüget ~ türüget 'törölget', tőtöget ~ tőtöget 'töltöget', udvarúgat 'udvarolgat', ülöget, vadázgat, vagyogat, vārogat, veréget, vetéget, vēvéget 'veszeget', vivéget 'viszeget', zavargat stb.*

Hangutánzó és hangfestő igékben: béget, (még)bozgat 'megbolygat, megpiszkál': Pm. *Bozgazsd ég aszt a tüzet, mer még elaluszik!, cirúgat: Pm. De szeretéd tēs cirúgatnyi a kismacskákát., dédelget, füttyöget, hőssöget 'elhajt, elijeszt (baromfit vagy madarat)': Pm. Mindig a mi udvarungba észí a fene ezēket a vadgalambokat. Hőssögesstēk el űket, mer még az összes kukoricát fōlēszi a tikok (tyúk)ok) elü!., jajgat: Pm. De mingyá tud jajgatnyi az Őrzse nēnyē is!, kerméget 'kedveskedik, dédelget': Pm. Mindig esztet a kutyát kermégeti, ha kō, ha nēm., kurjogat, noszogat, nūnūget 'dúdol': Pm. Azelőtt én nagyon szerettem nūnūgetnyi, de mos má nēm., nyaggat: Pm. Nē nyaggassátok aszt a kutyát!, óbégat, orjongat ~ örjōnet 'kiáltozik': Pm. Jaj, de tud ez a Mari orjongatnyi, rossz ám még hāgatnyi is., porcogat ~ pör-cöget 'fogaival ropogtat vmit': Pm. Mi a fenét porcogacc, uān rossz örökōssen eszt hāgatnyi., rézzéget 'ijesztget': Pm. Mindig a kissebbeket rézzégeti ez a mēlāk gyē-rēk!, rikkogat 'nagyokat kurjant': Pm. Jó lakodalom lēhetēt, mer még mifelēnk is hallottuk, hogy rikkogattak a mēnyecskék., riogat, siccéget 'elűz, elhajt (macskát)': Pm. Hadd aszt a macskát, nē siccéges ālandōjan!, szopogat ~ szöpöget: Pm. Nēmēlkor peig szöpögette jām a bort, de azér még maratt izs belüle., tilajgat 'sokáig hajszol, kerget': Pm. De tudot tilajgatnyi aszt a boryut., ugat és űhūngat 1. 'kerget, ijeszt (állatot, főleg kutyát)': Nē űhūngeszd aszt a kutyát, mer mēkharaphat!, 2. 'ijeszt, félemlít (személyt)': Pm. Mindig a feleségit űhūngeti.*

A -gat, -get képző nyelvjárásunkban is nagyon produktív. Megterheltségi foka valamivel nagyobb, mint a köznyelvben, különösen a hangutánzó és hangfestő igék alkotásában. A fenti példák közül az orjongat ~ örjōnet, pëlléget, rőtöget, pintyérget

és *ühüngen* igék álgyakorító képzősek. A *-get* képző előtt zárt *ē* jelentkezik. Egyes származékokban a cselekvés gyakoriságán kívül azt is kifejezi, hogy az alany lassan, ráérősen végzi a cselekvést. A *-gat*, *-get* a köznyelvhez hasonlóan az egyik legtermékenyebb gyakorító képző Nagykőnyi község nyelvjárásában is.

-galódik, -gelődik

Élő alapszóból: *beszégelődik* 'beszélget', *bisztogalódik* 'többször biztat', *borzúgalódik* ~ *börzúgelődik* 'hosszasan borzol', *csipélgelődik* 'csipked, csipeget', *dugdogalódik* 'dugdos', *emélgelődik* 'többször emel, emelget', *évélgelődik* 'eszeget, lassan eszik', *feszélgelődik* 'hosszasan feszeget', *finnyákúgalódik* 'finnyáskodik', *fitymákúgalódik* 'többször fitymál, lekicsinyel', *hasogalódik*, *ijezelődik* 'ijesztget', *ivogalódik* 'iszogat', *kavarcúgalódik* ~ *kevercúgelődik* 'hosszasan, többször kavargat', *kenyégelődik* 'keneket', *kérdézelődik* 'kérdezet', *keresgelődik* 'keresget', *kinálgalódik* 'kinálgat', *kortyogalódik* ~ *körtöygelődik* 'iszogat, kortyolgat', *könnyezgelődik* 'sirdogál', *kötözgelődik* 'kötözget', *merélgelődik* 'mereget', *metélgelődik* 'metélget', *mondogalódik* 'zsörtölődik, magában morog': Pm. *Mirevaló mindig mondogalónnyi, maragy má csöndbe!*, (*még*) *mondogalódik* 'odamondogat, jól megmondja a magáét': Pm. *Addig vörsönyöktek, még (míg) az ángyom mindent megmondogalódott ám nekijje.*, *nézélgelődik* 'nézeget, báméskodik', *óvazsgalódik* 'olvasgat', *öntözgelődik* 'locsolgat, öntözget', *rakozsgalódik*, *rángalódik*, *repélgelődik*, *simfügelődik* 'többször leszól, lekicsinyel, ócsárol', *szédélgelődik* 'szedeget', *tekingelődik* 'tekinget', *tévélgelődik* 'teszeget, tesz-vesz vmit', *tiprogalódik* 'többször rálép, rátipor vmire', *tűrúgelődik* 'törölget', *vārogalódik*, *vārogalódik* 'sokáig vár vkire, vmire', *verélgelődik* 'vereket', *vévélgelődik* 'többször vesz, veszeget vmit', *viccúgelődik*, *vivélgelődik* 'viszeget, többször visz', *zavargalódik* ~ *zavargalódik* 'ismételten, többször zavar' stb.

Hangutánzó és hangfestő igékben: (*ē*) *babirkálgalódik* 'babrálgat, pizskálgat vmit', (*ē*) *csöppügelődik* 'elapróztatva, lassan tesz vmit': Pm. *Écsöppügelődik avval a dijóvā, něm észí még éccerrē.*, *kocúgalódik* ~ *kocikúgalódik* 'hosszasan üt vmit kalapáccsal': Pm. *Odakinn az udvaron kocúgalódik má réggel uta.*, *kupércúgalódik* 'sokáig guggol': Pm. *Nēm könnyig ám egész nap kupércúgalónnyi a krumpifödönn.*, *mujszikúgalódik* 'lassan, hoosszasan eszik, majszol': Pm. *Órákik tunna mujszikúgalónni, ha něm szóna rá az embērlánya.*, *pátyúgalódik* 'hosszasan babusgat, dédelget, rendezget': Pm. *Mennyire pátyúgalódik avval a gyerekkē, miha uan něm is lenne több.*, *pintyērgelődik* 1. 'gúnyolódik': Pm. *Mindik pintyērgelődik, miha ü szarta vóna a spanyolviakszot.*, 2. 'sokáig szépít, rendezget': Pm. *Má réggētü kezdve pintyērgelōnnēk az ēsō szobába mind a ketten.*, *plintyūgelődik* 'hosszasan, apróztatva csinál vmit': Pm. *Sokájik plintyūgelōdō avval a szénávā, dobd má ide!*, *porcogalódik* ~ *pörcögelődik* 'hosszasan ropogtat vmit': Pm. *Rossz az embērnek má hāgatnyi annyira porcogalōdō avval a dijóvā.*, *rēzzélgelődik* 'ijesztget': Pm. *Mindig rēzzélgelōttōg valamivē, soha sincs nyukta az embērnek.*, *sénizgelődik* 'dolog nélkül jár-kei, ténfereg': Pm. *Ēggyik sē dógozik, hun ēre, hun āra sénizgelōnnēk.*, *tottyúgalódik* 'többször összeráz a zsákban vmit': Pm. *Sokájik tottyúgalōdō avval a zsákkō, belefēr má, nē rázogaszd ám tovābb!* és *ühüngelődik*: 1. 'többször elkerget, megijeszt (állatot, főleg kutyát)': Pm. *Mēr ühüngelōdō avval a kutývā, had bēkinn!*, 2. 'gyakran megfélemlít, kikerget vkit; macerál, szekál vkit': Pm. *Ronda részēgēs embēr az. Alig van uan nap, hogy nēm ühüngelōdik a feleségivē.*

Ez a gyakorító képző a köznyelvben nem ismert, éppen ezért Nagykőnyi község.

helyi nyelvjárása sajátos igeképzőjének tekinthetjük. Megjegyzendő azonban, hogy a *-galódik*, *-gelódik* képző megfigyelésem szerint pl. a szomszédos Értény, Koppányszántó és Szakcs községek nyelvjárásában is használatos. Erről nyelvjárási szövegek gyűjtése során passzív megfigyeléssel győződtem meg. Ez a képző feltehetően nagyobb területen is járatos a cselekvés ismétlődésének, tartós-huzamos voltának a kifejezésére.

A *-galódik*, *-gelódik* képző a község nyelvjárásában nagyon termékeny, gyakran használatos az öregek és a fiatalabb nemzedék szóhasználatában egyaránt. A magas hangrendű *-gelódik* képző előtti *e* hang mindig zárt *ë*-s formában jelentkezik. A *-galódik*, *-gelódik* gyakorító képző minden bizonnyal képzők összevonásából keletkezett: *-galódik*, *-gelódik* < *-gal*, *-gel* (*-gál*, *-gél*) gyakorító képző + *-ódik*, *ódik* visszaható képző. Ezeknek a képzőknek az összeolvadása *-galódik*, *-gelódik* képzőbokorra azzal magyarázható, hogy a község nyelvjárásában napjainkban is több gyakorító jellegű *-ódik*, *-ódik* visszaható képzős igealak használatos. Az alapszó jelentésétől függetlenül egyes származékokban kedveskedő hangulatot fejez ki, másokban enyhén pejoratív hangulatiság jellemző rá, főleg a hangutánzó és hangulatfestő szótövekkel alkotott származékokban.

-g (-og, -ég, -ög)

Nem élő alapszóból: *ballag*, *bijég*~*bojog*~*bojog* 'bolyong', *csillog*, *forog*, *hencég*, *ing*~*inog*, *inog*~*binog*, *lobog*, *lóg*, *mozog*, *pislog*, *pörög*, *remég* és *röttég*.

Élő alapszóból: *csavarog*, *kavarog*~*keverég* 'pletykál, mindent összebeszél': Pm. *Mindig valakivé keverék* hun *erü*, hun *aru*, *tátog*, *tekerég* 'lopja a napot': Pm. *Csak tekerég egész nap, eménne a dolok temetésire*. és *zavarog*.

Hangutánzó és hangfestő igékben: *ballag*, *bérrég*, *bicég*~*biccég*, *billég*~*illég*~*billég*, *bocorog* 'lassan megy': Pm. *Uan nehezem bocorog*, *hogy alig győzőm kívárványi*, *bög*, *brekég*, *brummog*, *bugg* 'bűg', *bugyog*, *buzog*, *bung*~*bunog*, *büfög*, *caffog*~*ceffög* 'sárban jár': Pm. *Në ceffög* 'gy ott azon a sáros udvaron, gyűj má bel, *cammog*, *cincog*, *cuccog* (szájával), *cuppog*, *csaffog* 'csámcsog', (rá)csáhog 'rá-mordul': Pm. *Mingyá uan csunyán rácsáhog az embérlányára, asziszzi* (azt hiszi) *nekijje mindént lehet*, *csámcsog*~*csemcsög*, *csattog*~*csüttég*~*csattog*, *csüttég* 'cset-tintő hangot ad': Pm. *De tudó csüttégnyi, annyira szotyolázó*, *csiccsog* 'fénylik': Pm. *Szép széme van annak a lánnak, csak ucs csiccsog*, *csillog*, *csimcsög*~*csemcsög*, *csipog*~*csippog*, *csiszög*~*csoszog*, *csobog*~*csöbög*, *csoszog*~*csosszog*, *csöng*~*csönög* 'cseng', *csöpög*, *csörög*, *csöszög* 'selypít': Pm. *Ottan csöszögött a Jani is, ki ha ü nem*, *csurog*, *dadog*, *didég*~*dödög* 'zsörtölődik, mérgelődik, morog': Pm. *Në didég* 'gy-dödög'gy má uan sokat *álandójan*, *dobog*, *dong*~*donog*, *döcög*, *dödög*, *döng*~*dönög*, *dörmög*, *dörög*, *dözzög* 'nehezen jár, lassan megy (kövérségtől)': Pm. *È van hizvā ez a mēnyecske is, alig dözzög má, alik tud mēnni*, *dudog* 'mérgelődik': Pm. *Má mēgin dudog valami mihatt*, *dunnyog*, 'duzzog, elégedetlenkedik': Pm. *Csak dunynyogni tud, ha mond az embérlánya nekijje valamit*, *durmog* 'dörmög', *durrog*, *duzzog*, *dünnyög* 'halkan, motyogva beszél': Pm. *Csag dünnyögött, alig értette az embér*, *fityég*, *fortyog*, *föcsög* 'fröccsen', *gágog*, *gebég* 'nehezen megy; járkál': Pm. *Mid gebéksz ittennek a lábom alatt?*, *göcög* 'kacag': Pm. *Émeséte az éccéri lány esetit, ém mēg uan jóüzüet göcöktēm rajta hogy mēg*, *görög* 'párázra készül (nősténydisznó)': Pm. *Ugy nézēm, hogy görög a disznó, mēg máma ē kő hajtanyi a kanyhó*, *guggyog* 'nehezen, lassan, görnyedten megy': Pm. *Alig guggyog má szögény, ha hēgnyek*

mén kifelé., gügyög, happog 'kapkod, hüledezik': Pm. Majd itt hallak (hagylak) asztán happokhacc, csínyáhatod magad., hápog~háppog, hebég, hemzség 'nyüzsög', hibbog 'rázódik, ide-oda mozog': Pm. De hibbog ez a kocsi, még majd edül., hortog, 'horkol', höbbög~höppög 'le-föl emelkedik': Pm. Má még höbbög ez a mécs, még majd elaluszik., hörög, huhog, hurrog, hümmög, kaffog 1. 'csámcsog': Pm. Öreganyám szokot kaffognyi, ha észik., 2. 'menés közben súrlódva kopog (cipő, csizma)': Pm. Láttam az öregét, amikor kaffogott āra mifelénk., kattog, károg, kerrég 'mély, szaggatott hangot ad': Pm. De kerrég ez a tik (tyúk), nēm tom (tudom), mi bajja lehet., ketyég, kocog, kong~konog, kopog, koppog 'hosszasan ütoget vmit': Pm. Nē kop-pog'gy má avval a dēszkával uan nagyon!, korcog 'éles, recsegő hangot ad': Pm. Mi korcog ugy a fogad alatt, miha zománcot ennē?, korog, korrog 'csoszogva jár': Pm. De tuc korrogni avval a nagy bakancsā., kosszog 'csoszogva jár', kotyog, kullog, kummog 'sűrűn pislog': Pm. Jó beittak a minap is, könnyen kummoktak ott a sarogba., labog 'gyorsan, hadarva beszél': Pm. Sokat tud labognyi, hogy ölég égertenyi., laffog~leffég 'leng, lobog (ruhaféle)': Pm. De leffég rajta a nadrág, még beleférne valaki., lebég, letyég~löttyög, lettyég 'libegősen megy': Pm. Há lettyégēit āra be, a rossep tuggya., libég, lihég, lobog~lőbög, locsog, (össze)lotyog 'fecseg, mindent összebeszél': Pm. Sokat összelogyognak aok a vēm asszonyok is., (ki)lotyog 'kicsorog, kilöttyen': Pm. Uan rosszu fogod aszt a köcsögöt, hoty kilotyog belüle a tej., löttyög, lüttyög (az orra) 'náthás, taknyos': Pm. Tűrūd ēg az órod, mer má lüttyög., lüttyög 'libegősen jár': Pm. Nēm tom, há (hová) lüttyögōit uan nagy füttyekkē., makog~mokog 'dadog', mekég, mirég-morog~morog, moccog 'mosolyog': Pm. Csak ottan a sarogba mecsogott., morcog 'morog', motyog, mottog 'mosolyog', mujszog 1. 'las-san, nehézkesen tesz vmit': Pm. Csak mujszog, alig mém valamire., 2. 'motyog': Pm. Csak mujszogott az a gyerek, alik tuttam kivēnni a szavābu valamit., 3. 'majszol': Pm. Ippen csak mujszokta a kēnyeret, nēmigēn szerette., nyafog~nyaffog, nyāmmog 'erőltetve, étvágytalanul eszik': Pm. Nēm ēvēt rēndēssen, csak ugy nyāmmokta az ētēt., nyāvog, nyekég 'dadog', nyērvog, nyihog, nyög, nyökög 'akadozva beszél, dadog': Pm. Alig gyūt ki belüle a szó, csak nyökögōit., nyiszig-nyüszög~nyüszög Szh. Nyiszig-nyüszög, mind a bōhās kutya., nyüzsög, pampog~pempég 'dadog': Pm. Csak pampogott, nincs jó kibeszéggye., pattog, pillég 'betegeskedik': Pm. Amiuta ősmērēm, azuta mindik pillég., pislog, pizsmog, pisszég, pittég-pattog, porcog~pörcög 'vmit ropogatva eszik': Pm. Nē porcog'gy má avval a dijōvā!, potyog 'hull', pōfög, pōng~pōnög 'peng', pōntyög~pōtyög 'beszél, beszélni tanul': Pm. Má akkora a kislányuk, hogy má pōntyög, mond eszt is, aszt is., pörög, pōzsög 'pezseg', pufog~puffog, rēcség, remég, rēnég~rēng, rēttég, rēzég, retyég 1. 'mély, szaggatott hangot ad (kacsa, lúd)': Pm. De retyégnek a rēcék ottan a katroeba, má kōvērēk nagyon., 2. 'rekedt, fátyolos hangon beszél': Pm. Sokat retyég ez az asszony, má mēgunnya az embērgyerēke hāgatnyi., rihég-rōhög, ripég-ropog, robog~robbog, ropog, roszog 'éles, bántó hangot ad': Pm. Jaj, nē vakard aszt a lábos fenekit, mer annyira roszog, hogy olék hāgatnyi., rityég-rotyog~rotyog, rityég-rōtyög, rōbbög 'rángatózik (szem)', rōfög, rōhög, rōtyög, rōzsög 'döngicsél', sápag~sáppog 1. 'hápog': Pm. De tut sápagnyi ez a ronda réce (kacsa), 2. 'sír, jajgat': Pm. Nē sápag'gy ittennēk má annyit!, sattyog 'lassan megy, bandukol': Pm. Hát kē, há (hová) sattyog avval a kaszirvával ijen kōrānnāba?, sērcég, sinnyēk-sunnyog 1. 'oldaloz, figyel, de nem szól semmit': Pm. Hun itt, hun ot sinnyēk-sunnyog, mindig aszt lesi, ki mit csināll., 2. 'tekereg, alig tesz-vesz vmit': Pm. Nēm sokat mozditt az egész nap sē, csak hun ēre, hun āra sinnyēk-sunnyog., sippog 'csipog (csirke)': Pm. De sippog ez a csibe, maj kiszakad a fülem!,

sug, suhog, sunnyog, suttyog (ostorral), szipog~szippog, sziszég~sziszék-szuszog, szittyék-szuttog~szuttog 'lassan tesz-vesz vmit': Pm. *Meddik szuttognak még avval a házzal az isten tuggya, pedig azon dógoznak má hetek uta., szortyog~szörtyög 'szipog': De nagyon szortyog, talán csak nem náthás?, szöpög, szuszog, tipék-tepég, tepég 'topog' Szh. Tepég, mind lud a jégén., tertyég~tettyég 'nehézkiesen, lassan jár (kövérségtől, öregségtől)': Pm. Uan kövér menyecske lett az is, hogy alik tertyég a kövérséktü., tipék-topog, tocsog 'sárban-vízben jár': Pm. Mindig benne tocsognak a legnagyobb sárba eék (ezek) a büdözs gyerekek., topog, totyog, tütyög 'duzzog, haragszik': Pm. Ráér öfölsége tütyögni, majd emén a mérge., vacog, vakog 'akadozva beszél, dadog': Pm. Nē vakog'gy má, mon dēg mi a helyzet!, vāncog 1. 'svábul beszél': Pm. De nagyon tūnnag vāncognyi ezék a páriak is., 2. 'gyorsan beszél': Pm. Nē vāncog'gy má annyira, ölēg értenyi az embérnek., vattyog~vittyég-vattyog 1. 'kotlik': Pm. Ez a tik (tyúk) egész nyáron körösztü vattyog, nem akar tojni., 2. 'betegeskedik': Pm. A Pista is sokájig vattyog ám má, nehezen gyün hēre., vertyog 1. 'mély, szaggatott hangot ad (kotló)': Pm. De vertyog az a kotlós, hogy nem jó hāgatnyi az embērlányának., 2. 'kellemetlen, rekedt hangon beszél': Pm. Uan sokájig vertyogott itten az a vénasszony, aszított (azt hittem), sohasē mēn ē., vihog, villog, vinnyog 1. 'a kutya fogait mutatva morog': Pm. Annyira vinnyogott az a kutya rám, fétem, hogy mēkkap., 2. (pejoratív) 'vigyorog': Pm. Annyid vinnyog ez a lány, mind másik hat., vōrsōng~vōrsōnyōg 'veszekszik, pörlekedik': Pm. Nēm ének jól, sokad vōrsōnyōgnek a napāvā., zēng, zirēg-zōrōg, zizēg, zokog, zōpōg 'döcög, rázódik': Pm. De risz-rossz utag vannak ēre is, annyira zōpōg ez a kocsi, hogy maj kirázza az embērbü a lölköt., zōrōg, zugg 'zúg', zuhog, zūmmōg 1. 'döngicsél': Pm. Ottan zūmmōgnek körülotte a méhek, csodállom, hogy mēg nēm észik., 2. 'elégedetlenkedik': Pm. Mindēnki zūmmōgōtt āra hátū, de nēm mert szōnyi ēs sē., zsibog~zsibbog, zsovārog~sōvārog 'panaszodik'.*

A -g gyakorító igeképzővel alkotott meglehetősen sok hangutánzó és hangfestő ige azt mutatja, hogy kedvelt képzőről van szó. A község nyelvjárásában a -g képző megterheltsége nagyobb, mint a köznyelvben. Ennek az az oka, hogy nyelvjárásunkban nagyobb a hangutánzó és hangfestő igék száma. A -g képzővel alkotott származékok általában tartós-huzamos cselekvést fejeznek ki. Termékeny képzőink sorába tartozik. A származékok többségükben kétagúak, háromtagú alig-alig akad. A példák közül kiderül, hogy a -g képző majdnem kivétel nélkül kötőhangzós (-og, -ég, -ög) változatban kapcsolódik az ígetőhöz. A -g képző előtti e hang mindig zárt, nyílt e egyetlen esetben sem fordul elő. A kötőhangzó nélküli változatok a következők: *bung, csōng, dong, dōng, ing, kong, pōng, rēng* és *zēng*. A hangutánzó és hangulatfestő szótövekkel alkotott származékok között több pejoratív jelentésárnyalatú igealak található. A hangutánzó és hangfestő igék alkotásában a -g gyakorító képző tekinthető a legtermékenyebbnek Nagykőnyi község nyelvjárásában.

-ull, -üll

Nem élő alapszóból: *ápull, (be)barangull, (ē)bódull* 'eltéved', *borzull~börzüll* 'felkavar, széztízál' (pl. szénát, szalmát): Pm. *Annyira börzüllöd a szómát, hogy má csupa por vagyok., 2. 'összekócol': Pm. Nē borzúd össze a hajam!, böcsmérüll 'becsmérel', böcsüll* 1. 'becsül', 2. 'saccol', *csikull* 'csiklandoz', *(oda)csōdüll, (fő)csōrduill* 'fel nő, fölserdül', *dākull~tākull* 'tákol', *dorbēzull, (mēg)ehüll* 'megéhezik', *gugyull* 'guggol', *gürcüll, gyüllüll* 'gyülöl', *hajull, (lē)kanyull~(lē)konyull, kōdull* 'kol-

dul', *meheküll*, (*ē*)*ráspángull* 'elver', (*ē*)*pazérull*~(*ē*)*pazarull*~(*ē*)*pazall*, *pörcüll* 'a rokka nem akarja bevenni, befelé engedni a gyapjú- vagy kenderszálat': Pm. *Nagyon pörcülli most is, előbb-utóbb északad a gyaptyum., uszull* 'nagyon kínál, ráeröltet' és *zsurmull* 'morzsol'.

Hangutánzó és hangfestő igékben: *ájull*, *ámull*, *bámull*, (*lē*)*cáfull* 'letapos': Pm. *Gyere ki má abbu ja vetézsü., lēcáfullod az egésszet!., csahull, csatangull*~*csatrangull* 'csatangol', *csihull, csilingüll, csiripüll*, (*mēk*)*csöndüll* 'megcsendül', *csöp-püll* 'apróztat': Pm. *Annyira csöppüllöd aszt a bort, talám bánod., csörömpüll, csötöngüll* 'útban van, lábatlankodik', *derefüll* 'tereferél': Pm. *Sokat tunnag derefünyi ezek az asszonyok., dőcüll* 'mozgat, ráz', *dörgüll, dörzsüll, főcsérüll* 'fecserél', *főcsüll* 'fröcsköl', *fütyüll, güzmüll* 'lassan, étvágytalanul eszik': Pm. *Csak úgy güzmüllöd az étet, miha nem lenne jó., gyéküll* 1. 'szaggat': Pm. *Csak a ruháját tuggya gyékünyi., 2. 'dögönyöz': Pm. Nē gyéküd aszt a macskát!., habzsull*~*hamsull, hajsull, hálull* 'összehalmoz': Pm. *Ide hálullod az összes szénát ēty hēre., hibityüll-habatyüll* 'fecseg': Pm. *Csak hibityüt-habatyüt, sē eleje, sē vége nem vót., horzsull, hükküll* 'hátrál (főleg marhafogat)', (*el*)*iszkull, kácull* 'fáj, zúg (a feje)': Pm. *Egész nap kácull a fejem., kalamull* 'turkál': Pm. *Mit kalamusz ott a kászliba?, kalantyull* 'kószál', *kalézull* 'bebarangol, bejár (erdőt-mezőt)', *kamatyull* 'közösül', *karattyull* 'karattyol', *katangull* 'keresgél', *kehüll* 'köhög', *kerepüll*~*kelepüll* 'kelepel', *kocull* 'kopácsol', (*ki*)*kodull* 'megéhezik', *kohull* 'üt, ver vmit', *kókányull* 1. 'tojásokat összeüt (húsvétkor)': Pm. *Huzsvétkor szoktunk kókányúni., 2. 'üt, ver': Pm. Láttam, hogy mennyire kókányúta a kisebbik lánt., koppull* 'kopogó hangot ad (pl. kalapáccsal)': Pm. *A Pista még odakinn az udvaron koppul valamit., (mēk)kotull* 'kotlik', *kottyull* 'köszöntöt mond (Luca reggelén)': Pm. *Mikor gyerek vótam, jártam Luca naptyán kottyúnyi házru házra., kuksull, kuruttyull* 'kuruttyol', (*ki*)*lafátyull* 'nyelvével kapkodva, szűr-csölve eszik (kutya)': Pm. *Hama kilafátyúta a Buksi eszt a kis levest., lebetyüll*~*lefetyüll* 'sokat beszél', *lebzsüll* 'lebzsel', *lódull*~*lődüll, lotyull* 'öntöz': Pm. *Lotyúd még a virágokat!., lütyüll* 'összeráz (folyadékot)': Pm. *De nagyon lütyüllöd aszt a bort., marcingull* 'marcingol, összezúz vmit (kézzel)': Pm. *Meddig marcingúja még a krumplit?, maszatull, mujszull* 'majszol', (*mēg*)*neszüll* 'megijed', *nyühüll* 'bajlódik vmivel': Pm. *Nē nyühüd má tovább aszt a fát avval az életlem fűrészszel, pantyull*~*pancsull* 'pancsol', *pátyull* 'igazgat, rendezget, gondosan bánik vmivel': Pm. *En nem pátyul-lom annyira esztet a szénakazát, jó van ez má., pepecsüll* 'pepecsel', *pepetyüll* 'csőrével sárban, vízben csapkod, iszik (kacsa, lúd)': Pm. *Mennyire pepetyűnek ezek a ludak ott a vällu mellett., pittyüll* 'iszogat': Pm. *Sürüjem pittyüll a is, ha téheti., plintyüll* 'vmit kis mennyiségben mozgat meg, dob tovább (főleg szénát, szalmát)': Pm. *Csak plintyüllöd aszt a szénát, estélik sē fogy ē., pocárull* 'pancsol': Pm. *Nēm szeretēm, hogy mindig ittem pocárútok a kut mellett., szatyatull*~*szatymatull*~*szetyetüll*~*szetyemetüll* 'szemerkél', *szürtyüll*~*szürcsüll* 'szürcsöl', *trécsüll* 'trécsel', *tottyull* 'le-föl emelgetve összeráz vmit (pl. zsákban)': Pm. *Meddik tottyullod még aszt a zsá-kot?, tutull* 1. 'vonít, nyúszít (kutya)': Pm. *De tutúnak a kutyág valahum., 2. 'bög': Pm. Nē tutújj, mer kapsz még ēggyet!., vértáfull* 'éjjelez', *virityüll* 'csőrért többször vízbe mártva iszik (kacsa, lúd)': Pm. *Má miuta virityűnek a récék a välluba., 2. (pejo-ratív) 'beleiszik vmilyen edénybe': Pm. Belevirityüt a korsóba, asztán úgy igyon a másik., zuhull* 'vmit üt, amely mély, tompa hangot ad': Pm. *Nēm tudom, mid zuhú-nak mēgenn a ház alatt. és (ē)zsibull* 'ellop'.

Jövevény igékben: (*mēg*)*abriktüll* 'megver', *apacsull* 'valamely tárgyhoz többször odaüti a tenyerét (gyermekjátékban)', *crukkull*~*curikkull* 'hátrál (főleg ló vagy

lófogat)', (fő)dézsüll 'főlébreszt', dinsztüll 'dinsztel', drukkull, fércüll, flancull, (ē)gázull 'elgázol', habázull~abázull 'bőkezűen bánik vmivel': Pm. *Anyád má megenn oda habázúta az összes répalevelet a récéknek.*, (ē)happull 'elemel', karcull, kártull, (ki)kloffull 'elver', kóborull, kóstull, kosztull 'eszik', köröszüll, kuruzsull, kussull, lumpull, mángull 1. 'mángorol', 2. 'elver': Pm. *Jó emángúta a feleségét.*, (ē)muszkull 'elzúz, széttör (kézzel)': Pm. *Még emuszkullom a szőlőt, asztám mēnek.*, ordungull 'rendetlenséget csinál': Pm. *Má még ordungútá a szobába.*, pácull 'csáváz', pakull, paszszull, pucull, pumpull, rajzull, rasztull 'pihen', (ē)rэфüll 'elver', rifull 'szaggat', saccull, simfüll 'ócsárol', slingüll 'kivarr', smakkull 'ízlik', spóruull, stimüll 'egyezik', traccsull, trappull, truccull, vándorull és zsurull 'súrol'.

Megterheltsége nagyobb, mint a köznyelvben, mert a hangutánzó és a hangfestő igék alkotásában ma is termékeny képzőnek mutatkozik a község nyelvjárásában. Ezeket a származékokat nem számítva in produktív képzőnek tekinthető. Néhány esetben nem hangutánzó töveken a visszaható -ódik, -ődik képzővel alkot tartós cselekvést kifejező származékokat (vö. -olódik (-ulódik), -elődik, -ölődik (-ülődik) képzővel). Néhány hangutánzó és hangfestő származéka pejoratív hangulatú.

-oz(ik), -öz(ik), -öz(ik); (á)zik, -(é)zik, -(i)zik

Nem élő alapszóból: éréz, főz, híméz-hámoz~hímül-hámull 'kertel, köntőrfalaz': Pm. *Csak himűt-hámút, nēm lehetett a szavábu kívēnyi hugyan áll a helzet.*, ráz, sénizik 'csavarog, dolog nélkül járkál': Pm. *Valahum megem sénizig bisztossan. és szērēz.*

Élő alapszóból: ásitt~ásét~ásétozik 'ásítóz', fődöz 'fedez', kötöz, küdöz 'küldöz', mulatozik, osztózik 'alkudozik, a dolog könnyebb végét keresi': Pm. *Nēm akart éggýik sē odamēnyi, osztosztak ottanék még fél-óra hosszájig is.*, öntöz és sóhajtozik.

Hangutánzó és hangfestő igékben: gurgulázik 'torkát öblögeti': Pm. *Vam még bora, gurguláshattya vele a torkát.*, hallározik 'zajt csap, veszekszik': Pm. *Nē hallározz itten a fülembé, mer étalál futnyi a mēreg!*, kátoz 'kiáltoz', katykaringózik 'körben forog': Pm. *Nē katykaringózz, mer észédúsz!*, (ē)kelebócázik 'tántorogva elesik': Pm. *Főlökte valaki azér kelebócázott el, mer nēm vót részég mostannék.*, ordítózik 'ordítóz', piligézik 'futkos, ugrándozik': Pm. *Ennek sincs egyéb dóga, hun ide, hun oda piligézik.*, sikittozik 'sikoltoz', veckendézízik 'vergődik, tehetetlenül ide-oda mozog': Pm. *De veckendésztek ottan a parton a halak. és visittozik 'visítóz'.*

Jövevény igékben: (ē)dariz 'elmulat, elfecsérel': Pm. *Nagyon szeret innya a Mihál is, ēdarizná a jövő hetet is.*, détázik 'magyarázkodik, sokat beszél': Pm. *Uan sokat tud ez a zasszon détáznyi, mind hat másik.*, dzsalózik~dzsasszoz~dzsivázik 'lop, megdézsmál': Pm. *E is mindig dzsasszoz valamit, soha sē üres a zsáktya.*, egrecéroz~egrecérull 'egzecíroz', farcéroz~farcérull 'forszíroz', kopíroz~kopérull 'kopíroz', macéroz (~maszéroz)~macérull (~maszérull) 'maszíroz', máséroz~masérull 'masíroz', mászkéroz~maszkérull 'maszkíroz', paszéroz~paszérull 'paszíroz', planéroz~planérull 'planíroz', (ē)plangatéroz~(ē)plangatérull 'elherdál', réckéroz~réckérull 'reszkíroz', studéroz~studérull 'studíroz', szaltéroz~szaltérull~szortéroz~szortérull 'szortíroz', trancséroz~trancsérull 'trancsíroz', trécéroz~trécérull 'dreszszíroz', tupéroz~tupérull 'tupíroz' és zsénéroz~zsénérull 'zséníroz'.

Ennek a képzőnek a megterheltsége elsősorban a hangutánzó és hangfestő igék

alkotásában nagyobb a köznyelvinél. Hasonlóan termékeny képző, mint a köznyelvben. A -z képző előtti *e* hang mindig zárt *ē*.

Az alapszó -*d* végű vagy -*d* képzős: *akadozik*, *ākudozik* 'alkudozik', *āldoz*~*āldozik*, *apadozik*, *bāggyadozik*, *csiklando*, *dagadozik*, *ēbredēzik*, *esedēzik* 'könyörög': Pm. *Nagyon tud esedēzni, ha bajba van.*, *eskiūdōzik*, *fakadozik*, *fāradozik*, *fulladozik*, *gornyadoz(ik)*~*gōrnyedēz(ik)*, *gunnyadozik*, *(ē)hasadozik*, *hazudozik*, *hordoz*, *huzódozik*, *ijedēzik*, *kérdēz*, *(ē)maradozik*, *meredēzik* 'kiáll, kiteszik': Pm. *De meredēzik ez a szotyolaszár, maj kiszurgya az embēr szēmit.*, *(ki)ōddoz* 'kioldoz': Pm. *Igazán tēs (te is) kiōddoszhatnád azokat a csutakēvéket legalább a nagy ráértēdbe.*, *ōvadoz* 'olvadoz', *ōldōz* 'szekál, piszkál vkit': Pm. *Mindig ōldōzi az embērlányád valamivē, nēm tud bēkin hannyi ēgy nap sē.*, *ōrvendēzik*, *ragadozik*, *(mēg)repedēzik*, *szakadozik*, *tōddoz*-*fōddoz* 'toldoz, ideiglenesen megjavít': Pm. *Mā hējābo tōddozcm-fōddozom a pallāstetőt, hun itt, hun ottam folik be a viz.*, *tōredēzik*, *ugrándozik*, *vigadozik* és *zsibbadozik*.

A -*d* végű vagy -*d* képzős alapszóból alkotott származékok előfordulása nem gyakoribb a köznyelvinél. Elsősorban a cselekvés, történes ismétlődésének vagy tartós voltának kifejezésére szolgál. A -z képző előtt -*o*, -*ē*, -*ō* kötőhangzó jelentkezik, az -*e* hang mindig zárt *ē*.

-*kull*, -*küll* (-*ákull*, -*ékull*, -*ikull*; -*éküll*)

Élő alapszóból: *nyalákull* 'nyaldos': Pm. *De tudod nyalákūni aszt a kalánt.*, *nyulákull* 'többször nyúl vmihez': Pm. *Mās sē tēs, mind a láboshō nyulákull ālan-dójann.*, *szopákull* 'szopdos' és *tudakull*.

Hangutánzó és hangfestő igében: *bibērküll* 'babrálgat, piszkálgat': Pm. *De szeretēd a hajamat bibērkūnyi.*, *bōbiskull* 'bóbiskol', *bugyborékull* 'buborékol', *cibákull* 'rángat, cibál': Pm. *Nē cibākūd aszt a kislánt!*, *cikákull* 1. 'fulladozik': Pm. *Na, mér cikákūsz, a torkodra mēnd valami?*, 2. 'szipogva sír': Pm. *Nē cikákūjj itten, mer mingyā eszre hozlak!*, *ficánkull* 'fickándozik': Pm. *Jō kedve van a tinōnak, nagyon szeret ficánkūnyi.*, *finnyákull* 'kényeskedve eszik', *fitymákull* 'lekicsinyel', *fōcsiküll* 'fröcsköl', *gagyarikull* 1. 'sokat beszél, fecseg': Pm. *Uan sokat tud gagyarikūnyi, hogy az embērlánya mā mėgunnya.*, 2. 'hízeleg, gögicsél': Pm. *Uan jól āll a kis huncfutnak, amikor gagyarikull.*, *gyimákull* 'tép, szaggat': Pm. *Nē gyimákūjjátok aszt a kabátot!*, *gyōmiszküll* 'gyōmöszöl', *hajbókull*, *horákull* 'krárog': Pm. *De csunyan horákul mā mėgenn.*, *horkull* 'horkol', *hōcsiküll* 'ügyetlenül kaszál': Pm. *Nēm tud a Jōska kaszáni, csak hōcsiküll az.*, *kocikull* 'kopácsol': Pm. *Nagyon szeret ez a gyērēk mindig valamivē kocikūni.*, *kukorékull* 'kukorékol', *lobicskull* 'pancsol': Pm. *Nagyon szeretēt a Tūndike lobicskūni a vízbe.*, *(ē)maricskull* 'elzúz, széttör vmit kézzel': Pm. *Ēmaricskul-lom a krumpit a moslégba.*, *mujszikull* 'lassan, étvágytalanul eszik': Pm. *Csak muj-szikul-lod aszt a kēnyeret, miha halat ēnnē.*, *nyērvákull* 'nyávog', *nyūszi-küll*~*nyūszi-küll* 'hosszasan nyüszít': Pm. *Annyira nyūszi-kūt, aszitem (azt hittem) sohasē haggya abba.*, *pancsikull*~*pantyikull* 'pancsol': Pm. *Ottam pancsikūnak a vállunā egēz dél-előtt.*, *pislákull* 'pislog', *(ē)pitliküll* 'elinal': Pm. *Mihāncs ēglátta a lovat, mingyā ēpitlikūt onnand, mer ēccēr jól mėgrukta a lō.*, *pōfēküll*, *pōrküll*, *prūszi-küll*, *rostokull*, *rūszi-küll*~*rūszi-küll* 'reszel, élesít': Pm. *Mā ēgy jō darab uta rūszi-küllī odakinn a kapát.*, *sipákull* 'sipító hangot ad (csirke, kiskacsa, kisliba)': Pm. *De tunnāk sipákūni a rēcē-jēitēk, bisztosan ehēssek.*, *sirbakull* 'szomorkodik, panaszkodik': Pm. *Miuta az ura*

ētiunt, ēgyebet nēm tēs, halom csak sirbakul szēgēny., suspirikull 'suttog, halkan beszél': Pm. Vótam ēccēr náluk mikorgyába mēnyasszony vótam, de uan rosszu esēt, mikor suspirikútak ott előttem, ugy fájt a bēső részem., sutyurikull 1. 'serceg, sül (hús)': Pm. Sutyurikull ám má a pecsēnye, má mēg is sūt talánn., 2. 'suttog': Pm. Sutyurikútok, hogy más nē hāja., szipákull 'szipog': Pm. Mingyá szipákull, uan érzékēny gyērēk ez, ha rászóllok., szomorkull~szömörküill 'szomorkodik': Pm. Mēr szomorkúsz, bántod valaki?, toporzékull, turbékull 'turbékol', (ki)tuszkull 'kitessékel, kituszkol': Pm. Ugy köllött a kocsmábu is kituszkúni, de avval a részēg fejivē visszamēnt., zöcsküill 'föl-le mozgat, ráz' és zuhikull 'hosszasan üt, ver vmít, amely mély hangot ad': Pm. Annyira zuhikúnak a ház alatt, hogy ölögem vam belüle.

Megterheltségi foka nagyobb, mint a köznyelvben. A származékok majdnem kivétel nélkül hangutánzó és hangfestő igék. Ezek alkotásában a -kull, -küill képző produktívnak mutatkozik. Az élő alapszóból alkotott származékok enyhén pejoratív hangulatúak, a hangutánzó és hangfestő többtagú tövekből képzett származékok viszont kissé kedveskedő hangulatúak.

-(o)rog, -(e)rēg, -(ö)rög

Hangutánzó és hangfestő igékben: *bizsērēg, bozsorog~bözsörög* 1. 'szárnyát mozgatva zümmögő, zizegő hangot ad (légy, méh)': Pm. *De nagyom bozsorognak eēk a bogarak., 2. 'nyüzsgő': Pm. Esső lēssz, mer má bozsorognak a hangyálok is., csámborog, cseszterēg 'járkál (sárban-vízben)': Pm. Mit csesztergő ottanék az essőbe, mé nēm gyűsz má be?!, csicsērēg Pm. De csicsērēgnek a verebek itten is., csikorog, csoszorog, csöntörög 'félve megy vki után': Pm. Csöntörögött az a szēgēny gyērēk az aptya után, hogy aggyon neki ēgy bambi árát., csöpörög, didērēg, dōcōrög, dūbōrög, fancsarog 'ténfereg, lopja a napot': Pm. Hun ēre, hun āra fancsarog az ipa is, ētojja az ūdőt, sēmmit sē csinyáll az., fintorog, gebērēg 'sárban-vízben járkál': Pm. Má mēg kin gebērēksz az udvaron, maj mēg eleső., guborog~kuporog, háborog, hentērēg, hōbōrög, hunyorog, kacsmarog 'udvarolgat, udvarolni próbál': Pm. Na, tēs hijába kacsmargó a Mari utánn, vam má helētted más., kecmerēg, kētyērēg, kōdorog, kōnyōrög, kucorog 1. 'összehúzódik, meghúzza magát vhol': Pm. Ottanék kucorognak a kazā tūjibe, hogy mēg nē ázzanak., 2. 'nélkülöz, szegénységben él': Pm. Szēgēnyēg vótak azok izs világ életügbe, mer csak kucoroktak miuta az eszēmet tudom., kujtorog 'csávarog', lōdōrög, mákorog 'nyöszörgő hangot ad', mizērēg-mozorog, morcorog, nyekērēg, nyikērēg-nyekērēg, nyikorog, nyöszörög, nyiszērēg-nyöszörög, pi-tyērēg, potyorog~pōtyōrög 'szemerkél (az eső)': Pm. Má potyorog az esső, jó lēssz iparkonni hazafelé., sederēg 'riszálja magát (járás közben vagy kerékpár ülésén)': Pm. Nēm tudom, há sedergēt a Bözse uan naty fütyekkē., Nēm ér lē a lába, csak sederēg azon a biciglin., sistērēg, sustorog, sutyorog 1. 'suttogva beszél': Pm. Nagyon sutyorognak ottan a sarogba ēgymásnak., 2. 'serceg, sül (hús)': Pm. Mēg nē ēg'gyēn ám a hus a tepszibe, mer má nagyon sutyorog., szetymerēg 'szemerkél (az eső)': Pm. Nēm nagyon esik, csak szetymerēg., sziszērēg, tántorog, ténfērēg 'dologtalanul jár-ke'l': Pm. Rēggētü estēlig csak témfērēg ide-oda., tepērēg, tipērēk-toporog~toporog, totyorog, vānszorog, viczorog 1. 'fogait mutatva morog (kutya)': Pm. Annyira vicsgorogt a kutyátok rám, hogy fētem tūle., 2. 'vigyorog' (pőjoratív) és vīgyorog.*

Ezek a származékok hangutánzó vagy hangfestő töből alakultak. Számuk nagyobb, mint a köznyelvben. Elaprózott, ismétlődő cselekvést fejeznek ki kissé kedveskedő hangulatisággal. Ez a képző a köznyelvben improduktív, Nagykovácsi nyelvjárásá-

ban viszont a hangutánzó és hangfestő többől alkotott származékokban termékeny. Néhány származéka a -g képzős igékkel áll szemben. Ezek a következők: *csoszorog*, *csöpörög*, *döcörög*, *gebereg*, *mizereg-mozorog*, *nyekereg*, *nyiszereg-nyöszörög*, *potyorog* ~ *pötyörög*, *sziszereg*, *tepereg*, *toporog* és *totyorog*.

-l; -áll, -éll

Nem élő alapszóból: (össze)ágláll ~ (össze)tákláll 'összetákol', (el)agya-bugyáll ~ (el)egyebugyáll 'elver', bomlik, botlik ~ otlik-botlik, dorgáll, feslik, hül, hül-féll 'hüledszik', kináll, (még)legyell 'megcsap, meglegyint': Pm. *Ippen csak meglegyëtem ëk kicsit, nëm uan nagyon., metëll, nyillik, nyullik, (ki)ömlik, romlik, segëll, sül, száráll 'gürcöl': Pm. Sokat szárátam én az urammal ëggyütt a pusztákonn.*

Élő alapszóból: dobáll, (ki)járáll 'elintéz, véghezvisz': Pm. *Addig járt utánna, még (míg) csak kijárata., nyitáll: Pm. Annyit nyitáják ezëk a gyerekëk az ajtót, hogy abba mën tönkre. és ugráll.*

Hangutánzó és hangfestő igékben: bagyuláll 'bugyolál', cibáll, cicërëll 1. 'búboz, meghág (a kakas a tyúkot)', 2. (tréf.) 'szeretkezni vágyó férfi nőt tapogat, fogdos', (össze)ecsell 'összetákol': Pm. *Kicsit összeëcsëtem a kutat, hogy jobbam birgya., fitymáll, gymáll 1. 'szaggat, tép': Pm. Mindig a ruháját gymájja, nëm tud rá vigyáznyi., 2. 'rángat': Pm. Në gymád má asztat a kutyát, mer még mëkharap!, (ë)hapráll 'elkapkod, elsiet': Pm. Nëm csináta rëndëssen, csak ëhapráta., hërdáll, kalimpáll, (össze)kencsefcisëll 'mindent összeföz', kodáll 'kotkodácsol', korháll 'ügyetlenül, sok forgácsot csinálva fát vág': Pm. Në korhád má aszt a fát, maj vágok ënl, kostiváll 'lopkod, szerez': Pm. Valaki má ëvek uta kostivájja a krumpinkat a szöl-lönë., (ki)kupáll 1. 'hüvelyéből kifoszt': Pm. Mire hazagyüök, kikupáhatná a cukor-borsót, mer al lëssz a vacsora., 2. 'megerősödik, hízni kezd': Pm. Mennyire kikupát ez a tinó, amiuta nëm jár ki legënyi., lamáll (pejoratív) 'mohón eszik': Pm. Në lamád má uan gyorsann aszt a levest, mer csupa ëgy zsir a szád!, loháll 'mohón iszik', nyiszáll 'életlen késsel vagdos vmit', (föl)orbizáll 'hangos beszéddel fölébreszt': Pm. Tik még a halottat is fölorbizájjátok, mer uan nagy nësszë vattok., pisáll ~ pisill, porváll 'szid, korhol vkit': Pm. Uan szëkánt embër az, hogy majnëm mindën nap porvájja a felesëgit., riszáll 'mozgat, ringat': Pm. De tuggya magát riszányi ez a kis mënyecske!, (fő)sikáll 'földes szobát, pitvart agyagos sárga földdel felmázol': Pm. Mos má nëm köll annyi házná sikányi mind régënte, mer má sok hëlëm pallós szobák izs vannak., szemerkëll (az eső), (ë)tángáll 'elver': Pm. Má mëgin jól ëtángáta aszt a nyápic gyerekët., ziháll és (még)zuháll 'elver': Pm. Annyira mëgzuháta a zannya, hogy még a zóra izs vérzëtt.*

Jövevény igékben: adminisztráll, afëktáll, agyusztáll 'javít, helyrehoz': Pm. *A Kapinya szokta valamikor mëgagyusztányi a bakancsomat., alafáll 'üt, ver': Pm. Tënnap is nagyon alafáta szëgëny gyerekët., apëlláll, avandzsáll 'avanzsál', avizáll 'beszól vkinek': Pm. Avizájjatok neki, hogy gyüjjön, mer nëmsokára indullunk!, bërmáll, buzëráll 'heccel, ugrat', cirkáll, cirkafirkáll, csináll ~ csinýáll, diktáll, dirigáll, diskuráll, dispitáll 'vitázik, veszekszik', dumáll, fabrikáll, fantaziáll 'töpreng, spekulál', firkáll, flangáll, (ki)fundáll 'kitalál, kigondol', garantáll, gatszulláll, gratuláll, hëbizáll ~ hëvizáll 'ténfereg, tessék-lássék dolgozik': Pm. Hun ittennék, hun ottannék hëbizáll, sëhun së dógozik rëndëssenn., henyëll, kajáll, kakáll, kalapáll, (össze)kolëdáll 'kölcsön kér, összekéreget': Pm. Asszonnak së jó ám lënnyi, mer mindënt annak köll össze-kolëdányi, ha nindzs valami a házná., konfëráll, (össze)kórizsáll 'összekéreget': Pm.*

Mostan is én kórizsátam össze mindént a disznóölésre., kóstáll 'vmennyibe kerül' (elsősorban az idősebb nemzedék körében használatos)., (be)krépáll 'meghal', kuláll 'szarik', lagzáll 'lopja a napot, immel-ámmal dolgozik': Pm. Lagzányi aszt tunnak a mai lányok, de dógoznyi nem szeret és sē., licitáll, lófráll, macēráll, minisztráll, modēráll, molēntáll~molēsztáll, mustáll, ondoláll, opēráll, pityizáll, prédikáll, prézsmitáll (pejoratív) 'sok mindent összebeszél, fecseg', próbáll~tróbáll, (mēg)rēpēráll 'megjavít', (ē)rifēráll 'elárusít, elad': Pm. Nagyon nehezen tuttam ērifērányi még aszt a kis ibolát mēk hōvirágot is., silabizáll 'nehézkésen olvas vmit', (ē)sinkófáll 'letagad, elhallgat vmit; eltulajdonít': Pm. Szeretné a malac árát is ēsinkófányi, de nem ot két a szám, hogy eleneggym., spēkuláll, strapáll, (mēk)szaktáll 'felbecsül, saccol', szalutáll, (ē)szanáll 'osztályoz, helyre tesz', székáll, (ki)szupēráll, (ē)trafáll, traktáll~irēktáll, tukmáll~dukmall és zabáll.

Ennek a képzőnek a megterheltsége alig nagyobb a köznyelvinél. Különösen hangutánzó és hangfestő igék alkotásában gyakoribb valamivel, mint a köznyelvben. Nem tartozik termékeny képzőink közé.

-itáll, -étull, -itüll

Hangutánzó és hangfestő igékben: (össze)cafítáll 'elszaggat, összetép, elvisel': Pm. Hama összecafítállod esztet a ruhát is., csahitáll 'csahol': Pm. Má rēggel uta csahitáll a kutyájuk., csiszitüll 'papírral dörgöl vmit': Pm. Annyira csiszitüllöd aszt az üjegēt, hogy ölég az embernek hāgatnyi., hērpitáll 'hörög, nehezen lélegzik': Pm. Bisztos ēkhūt, azér hērpitál most is., hōrpitüll 'szürcsölget': Pm. Nē hōrpitūd aszt a bort, halom igyá rēndessen!, lehitüll 'liheg': Pm. Annyira szalatt ez a kutya, hogy most nem gyōz lehitűnyi., nyiszitüll~gyiszitüll 'életlen vágóeszközzel hosszasan vág, nyiszál vmit': Pm. Avval a rozsdás késsē csak nyiszitüllöd aszt a mazzagot. és potyétull 'csepereg, szemerkél': Pm. Csak potyétull az esső, nem ēsik rēndessen.

Mérsékeltlen termékeny képző, amely csak hangutánzó és hangfestő töveken jelentkezik. A származékok elaprózott, ismétlődő cselekvést fejeznek ki. A származékok nagyobbik részére pejoratív hangulatiság jellemző, a többi közömbös vagy kissé kedveskedő hangulatú.

-(o)log, -(e)lég, -(ő)lög

Nem élő alapszóból: botolog 'bizonytalanul megy; járni kezd': Pm. Má botolog a kizsgyerék. Aszongyák, hogy ippen uan, mind én, amikor botolgo vótam., enyelég, fanyalog, feszelég: Pm. Csak feszelgett a székēnn, nagy ókor (ritkán) szót csag valamit., hizeleg, hőmbölög 'henterég': Pm. Nē jārgy ottan az árokparton, mer még ēccēr behőmbölög, asztān āru kódusz!, hőmpölög 'hőmpölyög', imbolog~imbajog, kóvalog~kóvājog, szédölög 'szédeleg': Pm. Annyira fājt a fejem, hogy rēggētű estélük csak szédölöktem., tāmolog~tāmojog: Pm. Annyira be vót iwā tēnnap is, hogy egész uton hazáik tāmolgott. és vizzolog~vizzojog.

Hangfestő igékben: kóbolog 'kószál, csavarog': Pm. Rēggel uta kóbolog má, mos sē gyütt ēg még., sapalog~sapajog 'panaszkodik, siránkozik': Pm. Addik sapalgott itt az a vén cigányasszony, még (míg) ēksajnátam, attam nekijje ész szakajtóravaló krumpit., sompolog~sompojog: Pm. A Pista gyerek csak sompolgott az

aptya után, mer tutta, hogy bünös. és zsémbölög~zsimbölög~zsömbölög 'betegeskedik': Pm. E is réguta zsémbölög ám má, sē nēm esik ágyanak, sē nēm gyün hēre.

Nem termékeny képző. A származékok száma valamivel nagyobb, mint a köznyelvben. A -lęg képző mindig zárt ē-s alakban mutatkozik.

-kod, -kēd, -kőd

Nem élő alapszóból: *gyömköd 'nyomkod': Pm. Nē gyömködd aszt a hust óraszám!, röpköd: Pm. Nagyön röpkönnēk a főcskék, mos má jó üdő lēssz.,*

Élő alapszóból: *csapkod, csipkēd, furkod, fűszköd, gyürkőd 'gyűröget', huszkod, kapkod~kipkēt-kapkod, kumkod 'pislog': Pm. Ha ez iszik, akkor más sē csinyál csak kumkod álandójann., lépkeđ, lopkod, nyirkēd 'nyirbál': Pm. Avval a rossz ollóvā nyirkēdi a pappirt má rēggel uta., nyomkod~nyimkēd-nyomkod, szopkod, tépkēd, tömkőd, türkőd 'hosszasan gyúr; tömkőd': Pm. Uan sokáik türkődōd aszt a szómazsákok, hogy itt ér az este., tūszköd 'tűzdel': Pm. Māma még mēk-tūszködōm a szotyolakerittést is, mer nēm jó, likas tōp helēn is. és zuszkod 'összezúz, ősszenyom'.*

A vele alkotott származékok a cselekvés többszöriségét, elaprózottságát fejezik ki. Megterheltségi foka valamivel nagyobb, mint a köznyelvben. Új származékok alkotására nemigen használatos. A -kēd mindig zárt ē-vel jelentkezik. Néhány esetben a köznyelvi -dos, -dēs, -dös képző rovására alkot származékok.

-káll, -kēll

Nem élő alapszóból: *botorkáll Pm. Az embērlánya csak botorkáll a sőtēdbe.*

Élő alapszóból: *áskáll, bujkáll, csuszkáll, (ki)evickēll, furkáll, irkáll, járkáll, mászkáll, nyirkēll, nyúkáll 'nyúlkál', szopikáll, szundikáll, szurkáll, turkáll: Pm. Mindēnt összeturkász ott a kászliba., uszkáll és vājáll.*

Hangutánzó és hangfestő igékben: *babirkáll 'babrál, piszkál vmit': Pm. Mindig babirkál valamit, uan nagy mēhánikus., gebickēll 1. 'sárban csuszkálva nehezen megy', 2. 'kapálódzik', kornyikáll, kukucskáll~kukucsáll, kurkáll 'piszkál': Pm. Beesētt az ágy alá az ollóm, ki kōne kurkányi., motoszkáll, pirkáll 'kotor': Pm. Pirkád még a tüzet, mer elaluszik!, piszkáll, (ki)suskáll 'kifürkész': Pm. Mindēnt ki-suskáll ez a Káró is, nēm hijába nincs mázs dōga. és szunyókáll.*

A származékok tartós-huzamos cselekvést fejeznek ki. Nem termékeny képző. Megterheltsége valamivel nagyobb a köznyelvinél. A vele alkotott származékok általában becéző, kedveskedő hangulatúak.

-gáll, -gēll; (-igáll)

Élő alapszóból: *baszizgáll 'piszkál': Pm. Nē baszizgád aszt a rádiót, mer még ērontod!, dūlōngēll, gurigáll, huzigáll, irogáll, kapargáll~kapirgáll, kapizsgáll, kerezsgēll, nevedgēll, ráncigáll, rohangáll, rongáll, szaladgáll, szioigáll~szijogáll 'szivogat' és taszigáll: Pm. Ēgymást taszigáta az a sok nép ott a bót előtt.*

Hangutánzó és hangfestő igékben: *árigáll 'utcán beszélgetés, pletykálkodás céljából megállít, megszólít vkit': Pm. Nagyön szeretnēk, ha ēvēnnēd a lányukat, mer mindig árigának, ha előttük mēnēk ē., birizgáll, csalingáll 'kaszál (ritka fűvet,*

takarmányt)': Pm. *Csak csalingáni lehet ottan, mer uan ritka a mohar benne., csórigáll* 'vmilyen folyadékot vékonyan csorgat': Pm. *Nē csórigád má aszt a bort, halom hozd má ide!* és *(ē)csórigáll* 'elcsorgat, elfolyat': Pm. *Ovatossan öndzsd ám az üjgebe, ē nē csórigád aszt a kizs bort!*

Ennek a képzőnek a megterheltségi foka valamivel nagyobb, mint a köznyelvben. A vele alkotott származékok elaprózott vagy tartós-huzamos cselekvést fejeznek ki. Nem termékeny képző.

-ász(ik), -ész(ik)

Élő alapszóból: *fájész* 'sajnál, hiányol': Pm. *Nagyon fájéssza mos má az urát, amiuta éváta., fűtyürészik, gugyorászik* 'hosszasan guggol', *heverészik, kaparászik, (össze)karmulász, kotorászik, legelészik, markulászik~markolászik, nyaralászik, nyomkolászik* 'nyomkod', *szaglász* (ritk.) és *unász* 'un vmit'.

Hangutánzó és hangfestő igékben: *bóklész* 'kószál, erdőt-mezőt bejár': Pm. *Ennek az embérnek sēmmit sē ér a dóga, egész nap csag bóklész., gigyérész* 'hízeleg', *hadonászik, hajkurászik, kajdász* 'kiáltoz': Pm. *Nē kajdász annyit itten a fülembel, kólészik* 'céltalanul járkál', *potyorász(ik)~pötyörész(ik)* 'szemerkél', *vakarász és vatorászik* 'keresgél': Pm. *Uan sokáig vatorászó odabe, hogy majd ēkésünk.*

Nem tartozik termékeny képzőink közé. Megterheltségi foka valamivel nagyobb, mint a köznyelvben. A vele képzett származékok ismétlődő vagy tartós cselekvést fejeznek ki.

-olódik (-ulódik), -elődik, -ölódik (-ülódik)

Élő alapszóból: *átkozulódik* 'átkozódik', *böklődik, forgolódik, hányolódik~hányulódik* 'hányódik', *(el)igazolódik* 'elgazodik', *(el)intézőlódik* 'elintéződik', *izgatulódik* 'izgat', *karingalódik~keringelődik* 'kering', *lökölódik* 'lökdös', *mozgolódik, nézelődik, pökölódik* 'köpköd', *pörgölódik, rágolódik, rángolódik, sürgölódik~sürgülódik, tiprolódik, tönülódik* 'tűnődik', *vergölódik, (ē)veszelódik* 'elveszik' és *zugolódik~zugulódik*.

Nem termékeny képző. Megterheltsége valamivel nagyobb, mint a köznyelvben. Minden bizonnyal az -ol (-ul), -el, öl (-ül) gyakorító és az -ódik, -ődik visszaható képző képzőbokorra alakulásával keletkezett. Néhány származéka szenvedő árnyalatú.

-kolódik (-kulódik), -kelódik, -külódik

Élő alapszóból: *bánculódik* 'bánkódik', *baszcolódik, csapkolódik, csipkelődik, gyöszkülódik, hánykolódik~hánykulódik, (elü)hozakulódik* 'szóba hoz', *kapkolódik, küszkülódik, leskelódik, lopkolódik, nyomkolódik~nyomkulódik, pofoszkulódik és rászkolódik*.

Hangfestő igékben: *bibërkülódik* 'babrálgat, piszkálgat': Pm. *Szeret mindig a hajammā bibërkülönnyi. és tüszkülódik* 'veszekszik'.

Minden bizonnyal a -kol (-kul), -kel -kül gyakorító és az -ódik, -ődik visszaható képzők képzőbokorra alakulásával keletkezett. A vele alkotott származékok a cselekvés ismétlődését, elaprózottságát fejezik ki. Nem termékeny képző.

-doz(ik), -déz(ik), -döz(ik)

Élő alapszóból: *ájúdoz* 'ájuldozik', *botladozik*, *bugdoz* 'bukdos', *burúdoz* 'fokozatosan beborul (az ég)', *csörgedezik*, *csurgadozik* 'folydogál', *dugdoz* 'dügdos': Pm. *Uan az, hogy amit tud, aszt edugdozza a többi elü., düledéz, esedéz, fogdoz, gebedéz* 'kapálódzik', *hajladozik, hajúdozik, hüledéz, ingadozik, keledéz* 'lassan, lustálkodva kel föl': Pm. *Még most is keledéz odabenn a szobába., lēngedéz* 'gyengén fűj': Pm. *Ippen csak hogy lēngedéz a szél., lövöldöz, lüdöz* 'lödöz, lövöldöz', *máladozik, nyeledéz* 'nyeldes', *nyiladozik, nyuládoz* 'többször nyúl vmihez', *röbdöz, rugódozik* 'rugdos', *sörkedéz* 'szívárogoz': Pm. *Mēkszurta valami a kezemet, mer sörkedéz a vér belüle., sugdoz* 'sugdos', *töredéz, tüzdöz* és *ugrándozi*.

Nem termékeny képző. Megterheltségi foka nemigen tér el a köznyelvitől. Néhány esetben a köznyelvben meglevő -dos, -dēs, -dös képző rovására alkot származékot, ugyanis ez a képző a község nyelvjárásában nem ismeretes. Az ide tartozó származékok a cselekvés ismétlődését, többszöriségét fejezik ki. A -déz(ik) képzőváltozat e hangja minden esetben zárt ē-vel fordul elő.

-dogáll, -dégáll, -dögáll

Élő alapszóból: *ádogáll* 'álldogál', *csordogáll* ~ *csurdogáll* 'csordogál; lassan, vékony sugárban folyik': Pm. *Má alig vam bor a hordóba, má ippen csak csurdogáll., édégáll* 'éldégél', *fojdogáll* 'folydogál', *födögáll, fujdogáll* 'fűjdogál', *huldogáll, mēndégáll, nyödögáll* 'növöget': Pm. *Mos má ölék szép a boryu is, nyödögél má a is., rédogáll* 'sirdogál': Pm. *De rédogáll ott a sarokba, mind a törbeesēt madár., sūdögáll* 'lassan sül', *száldogáll* ~ *szádogáll* és *ūdögáll* 'üldögél'.

Nem tartozik a termékeny képzők közé. Megterheltsége a köznyelvihez hasonló. A -dégáll változat mindig zárt ē-s. A vele képzett származékokra enyhén amelioratív hangulatiság jellemző.

-d

Élő alapszóból: *bököd, éled, gyullad, lököd* és *pököd* 'köpköd'.

Ezek közül a származékok közül az *éled* és *gyullad* a cselekvés lassú, ismételt elkezdését, a *bököd, lököd* és *pököd* igék pedig a cselekvés gyakoriságát, többszöri voltát fejezik ki.

Hangutánzó és hangfestő igékben: *lesped* 1. 'sokat vár, hosszasan időzik vhol': Pm. *Ottan lespettem én izs velük ēggyütt., 2. 'sokáig áll, összeesik (kelt tészta, ételféle)': Pm. Addig lespett ott a tepszibe, még ēromlott egészen., okádik, (fő)püffed* 'puffad' és *(ē)zsibbad*.

Nem termékeny képző, újabb származékok alkotására nem használatos. Megterheltsége azonos a köznyelvvel.

-cáll (-icáll), -cáll

Hangutánzó és hangfestő igékben: *bóbicáll* 'bóbiskol', *cincáll* 'rángat': Pm. *De tuggya cincányi magát ez a mēnyecske is., gögicáll* 'gögicsél', *(össze)hencebuncáll* 'összehentereg, lehempereg vmit': Pm. *Nē hencebuncájjátok má mēgenn össze a sēzlont!, hincáll* 1. 'ráz, ide-oda mozgat vmit': Pm. *Gyüjj ide, asztán hincád ēggyet*

tés ezeket a hordókat!, 2. 'hintázik': Pm. *Éty falat az a gyerek, de mennyire szeret má a is hincányi.* és *káricáll 'éneklő hangot ad (tyúk)': Pm. Annyira káricának a tikok, hogy alig lehet beszéni tülük.*

Nem termékeny képző. Csak hangutánzó és hangfestő töveken jelentkezik. A származékokra enyhén kedveskedő hangulatiság jellemző.

-*éráll*; -*kéráll*; -*törgáll*

Nem élő alapszóból: *kunyéráll*~*kunyerváll* 'könnyörögve kér': Pm. *Mindig mástu kunyervál hun eszt, hun aszt.*

Élő alapszóból: *járkéráll* 'járkál', *máskéráll* 'máskál' és *pisztörgáll* 'piskál': Pm. *Nē pisztörgád a biciglit, még majd ērontod!*

Nem termékeny képző. A származékok tartós-huzamos cselekvést fejeznek ki.

-*cull*, -*cüll*; -*szull*, -*szüll*

Nem élő alapszóból: *boncull*, (össze)*gabancull* 'összegubancol': Pm. *Össze-gabancullod a hajam nēmhogy mēkfēsünéd inkább., gyömiszüll 'gyömöszöl', hurcull, kalamájszull 'kotyvaszt, gyorsan főz': Pm. Valamit kalamájszút ebédre, ölég vót ēgēnyyi., (ē)kavaszull 'elkever, eltesz': Pm. Ugy ēkavaszútam az ollót, hogy sēhun sē találalom., korficull 'sokfélét összefőz': Pm. Nagyon korficúnak náluk, mer sog vendég lēssz., kupercull 'hosszasan guggol': Pm. Rēggētü estélig ottan kupercútam én is a rēpafōdōnn., lōkēcull 'ténfereg' és toloncull 'toloncol'.*

Élő alapszóból: *kavarcüll*~*kevercüll*~*kevircüll* 'kavargat', *nyögészüll* 'hosszasan nyög, nyögdecsel', *tekercüll* 'tekerget' és *vihāncüll*.

Nem termékeny képző. A származékok a cselekvés tartós vagy ismétlődő voltát fejezik ki.

-*koz*; -*károz* igeképző

Nem élő alapszóból: *átkoz*.

Élő alapszóból: *futkoz*, *futkároz*.

Nem termékeny képző.

-*bull*, -*büll*

Nem élő alapszóból: *rombull* 'rombol'.

Hangutánzó és hangfestő igékben: *bömbüll* 'bömböl', *dorombull* 'dorombol', *dörömbüll* 'dörömböl' és (össze)*hölömbüll* 'sokat összehord vmiből egy helyre': Pm. *Mēginn összehölömbūte a kukoricát a pajta elé.*

Nem termékeny képző. Megterheltségi foka hasonló a köznyelvihez. Újabb származékok alkotására nem használatos.

-*báll*

Nem élő alapszóból: *lōbbáll*~*lōbáll*.

Élő alapszóból: *nyirbáll*.

Hangutánzó igékben: *himbáll*, *kajabáll*~*kijabáll* 'kiabál' és *ordibáll*.

Nem termékeny képző. Megterheltsége azonos a köznyelvivel.

-(á)csull, -(é)csüll~-(i)csüll

Nem élő alapszóból: *fekécsüll* 'heverészik' és *vérácsull* 'virraszt, éjjelez': Pm. *Látom a szemédén, hogy az éjjel is vérácsútá má megenn.*

Hangutánzó és hangfestő igékben: *kehicsüll* 'köhécsel', *kodácsull* 'kotkodácsol', *kopácsull* 'kopácsol', *korhácsull* 'ügyetlenül, sok forgácsot csinálva fát vág': Pm. *Maj vágok ém fát, mer tē csak korhácsullod.* és *rikácsull* 'rikácsol'.

Nem termékeny képző. A vele alkotott származékok a cselekvés elaprózottságát, többszöriségét fejezik ki. Megterheltsége valamivel nagyobb, mint a köznyelvben.

-dácsull, -décsüll

Élő alapszóból: *bugdácsull*, *feddécsüll* és *nyögdécsüll*.

Nem termékeny képző. Megterheltsége valamivel kisebb, mint a köznyelvben.

-ong, -eng, -öng, (-ang, -ing)

Nem élő alapszóból: *feszeng*, *lappang*, *kereng*~*kering*.

Élő alapszóból: *dülöng*, *hajlong*, *szállingózik* és *tolong*.

Hangfestő igékben: *tátong* és *visong*.

Nem tartozik a termékeny képzők közé. Megterheltségi foka kisebb, mint a köznyelvben.

-dall, -dell, (-dáll)

Élő alapszóból: *bugdall*, *furdall*, *harabdáll*, *lébdell*, *nyirdell*, *rugdall*, *szabdall*, *szurdall*, *tébdell*, *tördell*, *tüzdell* és *vagdall*.

Hangutánzó és hangfestő igékben: *kodáll* 'kotkodácsol', *somfordáll*: Pm. *Od vót a Pista is éd darabig, de utóbb esomfordát onnand, sē kuku, sē pizse* (szó nélkül).

Nem termékeny képző. A vele alkotott származékok a cselekvés többszöriségét fejezik ki. Néhány esetben a köznyelvben és más nyelvjárásokban használatos *-dos*, *-des*, *-dös* képző rovására alkot származékot nyelvjárásunkban.

-nyáll

Hangutánzó és hangfestő igékben: *pópinyáll* 'sokáig igazít, rendezget, szépít vmit': Pm. *De nagyom pópinyájjátok aszt a szómakazāt, jó lēssz am má. és rikonyáll~sikonyáll* 'sikoltozik'.

Nem termékeny képző. A származékokat enyhén pejoratív hangulatiság jellemzi.

-csáll (-icsáll)

Nem élő alapszóból: *(fő)mágicsáll* 'felmagasít, magasra rak vmit': Pm. *Jobb ám, hogy ity főmágicsátuk a szénakazāt, mer maj nehezebben ázik esetleg be.*

Élő alapszóból: *rákcáll*.

Nem termékeny képző. A származékok kissé kedveskedő hangulatúak.

-isztráll

Hangfestő igében: *gyénisztráll* 'piszkál, nyugtalanít': Pm. *Nē gyénisztrád aszt a lovāt, mer maj mēgrug!*

Nem termékeny képző.

2. A mozzanatos igeképzők

A) Pillanatnyi cselekvést kifejező képzők:

-an, -en

Hangutánzó és hangfestő igékben: *biccen, billen, buffan~büffen, (ki)-buggyan, (még)buggyan* 'erjedésnek indul, megromlik (étel)': Pm. *Mék köllene má énni a káosztát, mer égbuggyan., cuppan, csattan, (ē)csēten, csillan, csobban, csoszszan, csōppen, csōrren, csurran, dobban, dōbben, dōccen, dōrren, durran, föccsen* 'fröccsen', *hibban, (fő)horkan~(fő)hōrken, kattan, koccan, koppan, kottyan, libben, lēbben, lobban, loccsan, (ki)lōtтын~(ki)lōtтын, moccan, mukkan, nyekken* Pm. *Uty főthő vákta a Pistát, csak ugy nyekkent., nyikkan, pattan, pißssen, pottyan, puffan~püffen, pukkan, rēccsen, rētten, rēzzen, robban, (még)roggyan, rokkán, roppan, (még)rōbben* 'megijed': Pm. *Uam félős kislány, hama mēgrōbbem mindēntü., rōffen, rōppen, sērcen, suhan, surran, szisszen, szusszan, toppan, tottyan, (ki)viccsan* 'kisüt (a nap)': Pm. *Jó üdő lēssz ugy néz ki, mer ujbu kiviccsant., villan, zizzen, zōkken, zōppen* Pm. *Jaj, de belezōppentem ebbe ja gödörbe, majnēm kitōrött a dērēkam., zōrren, zōtтын és zuhan.*

Az -an, -en képző megterheltségi foka nagyobb, mint a köznyelvben. Hangutánzó és hangfestő igék alkotásában termékeny képző. A hangutánzó-hangfestő töből alakult -an, -en képzős származékok — néhány kivételtől eltekintve — -g képzős igékkel állnak szemben: *billen-billég, buffan~büffen-bufog~büfög, cuppan-cuppog* stb.

-anik (-anyik), -enik (-enyik)

Nyelvjárásunk kedveli az ikes igéalakokat. Több olyan igében jelentkezik, amelynek -an, -en képzős alakja is van. A község nyelvjárásában több esetben palatális ny-ezés mutatkozik az -ik igeképző előtt a köznyelvi és más nyelvjárásokbeli -n hang terhére. Ezekben az igékben az -ik végződés előtt alakváltozatként -ny jelentkezik. A következő igék tartoznak ide: *buffanik~buffanyik~büffenik~büffenyik, (még)buggyanik~(még)buggyanyik, csattanik~csattanyik, csobbanik~csobbanyik, csōppenik~csōppenyik, csōrrenik~csōrrenyik, csurranik~csurranyik* Km. *Ha nēm csurranyik, csōppenyik., dobbanik~dobbanyik~dōbbenik~dōbbenyik, dōccenik~dōccenyik, dōrrenik~dōrrenyik, durranik~durranyik, (még)duzzanik~(még)duzzanyik* 'megsértődik': Pm. *Hama mēgduzzanyik, ha az embēr mond nekijje valamit., föccsenik~föccsenyik, (mēk)hōkkenik~(mēk)hōkkenyik, kattanik~kattanyik, koccanik~koccanyik, koppanik~koppanyik, lobbanik~lobbanyik, loccsanik~loccsanyik, (be)lōtтынenik~(be)lōtтынenyik* 'belibben, betoppan': Pm. *Eszre sē vēsszük ugy belōtтынenyik az embērhō, azd vinnē, amit ér., moccanik~moccanyik, nyikkanik~nyikkanyik, pattanik~pattanyik, pottyanik~pottyanik, puffanik~puffanyik~püffenik~püffenyik, rēccsenik~rēccsenyik, robbanik~robbanyik, (még)roggyanik~(még)roggyanyik, rokkanik~rokkanyik, (még)rōbbenik~(még)rōbbenyik* 'megrebben, megijed', *(ē)rōppenik~(ē)rōppenyik, surranik~surranyik, (mēk)szēppenik~(mēk)szēppenyik, szuszzanik~szuszzanyik, (be)toppanik~(be)toppanyik, tottyanik~tottyanik, tiüsszenik~tiüsszenyik, zōkkenik~zōkkenyik~zōppenik~zōppenyik* 'rázódik, zökken': Pm. *Uanokat zōkkenyik az embēr ezēn a rossz uton, hogy majd a lōlke szakad ki az ülésēn is. és zōrrenik~zōrrenyik.*

A hangutánzó és hangfestő töveken termékeny képzőnek mutatkozik.

-ant, -ent; -int

Nem élő alapszóból: *bólint* ~ *bollant*, *kacsint*, *legyint*, *taszitt* ~ *taszint* és *tekint*.

Élő alapszóból: *érint*. Több példa nincs.

Hangutánzó és hangfestő igékben: *biccent*, *billent*, *buffant* ~ *büffent*, (*még*)-*buggyant* 'megmerít': Pm. *Ha eméntem oda a kiskuthó, akkor mindig mégbuggyantottam én az ü korsaját is., cuppant, csahint, csattant, cséttint* (ujjával, nyelvével), (*be*)*csiccsant* 'berug, leissza magát': Pm. *Jó becsiccsantottak mind a ketten attu a vinkótu is., csöppent* 'cseppent', *dobbant, döbbent, durrant, föccsent, fütttyent, horkant, hörpent* ~ *hörpint, kacsint, kaffant* 'fogait összeüti (a kutya)': Pm. *Akkorát kaffantott ez a kutya, hogy majnëm bekapott., (ē)kattant, kehint* 'köhint', *koccint, koppant* ~ *koppint, kortyant* ~ *körtyent, kummant* 'pislant': Pm. *Vót má benne jóformám bor, mer sürűjen kummantott az hun ère, hun āra., kurjant, (fő)lebbent, lobbant, loccsant* ~ *lőccsent, lottyant* ~ *lőtttyent, nyisszent, pattint, pillant, pislant, pisszent, pottyant, puffant* ~ *püffent, réccsent* 'szellent', (*még*)*rëzzent* 'megijeszt', *rikkant, robbant, (még)-roggyant, roppant, suhant* ~ *suhint, szíppant, szusszant, toppant, tüsszent, vakkant* és *villant*.

Nem termékeny képző. Elsősorban hangutánzó és hangfestő tövekből alkot származékot. Megterheltsége nagyobb, mint a köznyelvben.

-t

Élő alapszóból: *fétt*, *köszönt* és *sirat*.

Nem élő alapszóból: *ért*, *ment*, *ránt*, *szeret*, *temet*, *tilt* és *vezet*.

Hangutánzó és hangfestő igékben: *őt-kátt* 'kiáltoz': Pm. *Őt-kátt a Bözse is, mind akinek esze nincs*.

Nem termékeny képző. Több vele alkotott származékban a -t képző mozzanatos jellege elhalványodott már.

-itt

Nem élő alapszóból: *hunyoritt*, *kanyaritt* ~ *kanyarint* és *öblitt* 'öblít'.

Élő alapszóból: *meritt*, *pöndöritt*, *szólit* és *tódit*.

Hangutánzó és hangfestő igékben: *nyeritt*, *nyüszitt*, *orditt*, *piritt*, *sikitt* 'sikolt', *vicsoritt*, *visitt* és *vonyitt* 'vonít, szűkül (kutya)': Pm. *Má még (most is) nagyom vonyittanak a kutyák āra áttu*.

Nem termékeny képző. A származékok nagy részében — a hangutánzó-hangfestő töből alakultakban kivétel nélkül — mozzanatos jellege elhalványodott.

B) Kezdő értelmet kifejező képzők:

-odik, -edik, -ödik

Nem élő alapszóból: (*még*)*állapodik*, (*fő*)*csöpörödik*, *gyarapodik*, (*fő*)-*háborodik*, (*ē*)*keserödik*, (*ē*)*mosolodik* 'elmosolyodik' és (*mék*)*tántorodik*.

Élő alapszóból: *csavarodik*, *csillapodik*, (*lë*)*heveredik*, *kavarodik*, (*mék*)*keveredik* 'megbolondul', (*ē*)*szenderedik*, *takarodik* 'gabonát asztagba összehord': Pm. *Valamikor mindig éggýütt a rokonyokká takarottunk, hogy miné előbb asztagba lëgyën. és tekeredik*.

Hangfestő igékben: *(neki)ágyorodik 'hozzáfog, nekikezd': Pm. Nagyon nehezen ágyorodik neki a munkának., (még)áporodik, egyelődik 'érni kezd (szőlő)': Pm. Má egyelődik a szőlő, lehet némsokára szüretűnyi., (rá)fanyalodik, (ki)ficamodik, (ki)ftorodik 'kifordul, kificamodik': Pm. Az este a csarnok felé beleléptem ég gödörbe, majnem kifitorodott a lábom., (még)gubojodik 'megmakacsolja magát': Pm. Ném rossz az a gyerek, csak ókor méggubojodik, uankor az istennek sē enged., (mék)-hunyorodik 'enged, olvadni kezd (befagyott, jégvirágos ablak)': Pm. Híjába tűzetem egéz délelőtt, mék sē hunyorodott az ablak., (neki)ipērēdik 'növekszik, növekedni, hizni kezd': Pm. Egésszen nekiipērēdēt a borgyunk, több am má három mázsáná is., (ē)kámpicsorodik 'elszomorodik, elkeseredik': Pm. Na, mér kámpicsorottá el annyira, miha somot étté vóna?, (ki)kecmerēdik 'kimászik': Pm. Uan sár vót, hogy alik tuttam kikecmerēnni belüle., (össze)kuperodik, (össze)kutyorodik 'összetekeredik, összegubancolódik': Pm. Ném mēnek evvel a gyaptyufonyássá sēmmire, mer mindig össze-kutyorodik a szála., (ē)pityērēdik, (ē)szontyolodik ~ (ē)szontyorodik ~ (ē)szöntyölődik ~ (ē)szöntyörődik 'elszomorkodik': Pm. Hát tē mér szontyorottá el annyira, mind akinek nēm gyutot kendērföd?, (össze)töpörődik, (ē)tántorodik 1. 'dülöngélve el-esik', 2. 'elhagy, elpártol': Pm. Ahogy megnyőttek a gyerekék, étántorottak a zap-tyuktu.*

Megterheltsége a hangfestő igék alkotásában nagyobb, mint a köznyelvben. A származékok zömükben igekötősek és visszaható jellegűek. Az -edik képzőben mindig zárt ē jelentkezik. A hangutánzó és hangfestő töveken mérsékeltén termékenynek mutatkozik.

-ad, -ed

Nem élő alapszóból: *(bele)akad, apad, bágyad, dagad, dermed, duzzad, dülled, ébred, enged, (föl)enged 'felolvad': Pm. Māma is ölég jó üdö van, mer a napos helekēm fölengedēt mēgenn., ered, ernyed, fakad: Pm. Ugy jólaktam, hogy majd ēfakadok., (ē)fárad ~ (ē)fárod, fogad, fonnyad, fördik, (rá)förmed, fullad 'köhög, nehezen lélegzik': Pm. Betegēs má az öreg, nagyom fullad az má., gebed, hallad, hasad, heged, hērvad, ijed: Szh. Uan, mind az ijed (ijedt) zsidó (nagyon meg van ijedve), izzad, kőrpad, küjed ~ küed (szalonna, sonka, disznórészek): Pm. Tēnni kōne a tűzre, mer így nagyon lassan küjed még a tüdeje még a többi is., lankad, (lē)lappad, lázad ~ lázod, marad, mered: Pm. Kislány, mered-ē a mejjed?, óvad 'olvad', (mék)-penyhed 'megpuhul, megnedvesedik': Pm. Puha a szalonnám, valamitü mēkpenyheht a tarisznyámba., (ē)pilled 'elfárad': Pm. Uan az embērgyerēke mind a pillet tik, úgy ēpilled ebbe. a nagy melekségbe., pukkan, ragad, (be)reked, reped, rohad, sápad, (ē)semved 'elzsibbad': Pm. Ebéd után lēdūtem ēk kicsit a sēzlonyra, de úgy ēsemvett a lábom, hogy alik tuttam rááni., süled 'süllyed', szakad, szárod ~ szárad, szikkad, támod ~ támad, terjed, (ki)tikkad 1. 'elfárad': Pm. Nagyon kitikkad az embērlánya ijen nagy dologüdőbe., 2. 'kiizzad': Pm. De kitikkad az embēr ijem melekségbe., (be)torpad 'behorpad': Pm. Mihő váktad eszt a kánnát, hogy ity tējjes hasszorrā betorpatt a füle mellett?, összetöpped 'összezsugorodik; összetömődik': Pm. Egésszen összetöppett a szőlő itt a hordóba, mer má majnem félig van. és vérad 'hajnalodik, virrad'.*

A vele alkotott származékok egy része a cselekvés tartósságának jelentésárnyalatát fejezi ki. Improduktív képző, újabb származékok alkotására a köznyelvhez hasonlóan nem használatos. Néhány származéka a köznyelvben nem ismeretes. Megterheltsége alig nagyobb, mint a köznyelvben.

-dull, -düll

Nem élő alapszóból: (mög)bódull 'megbolondul': *Uam furcsa természete van nekijje, hogy mők tunna bódúnyi tüle az embérlánya.*, (ē)bódull 'eltéved': Pm. *Mikor ēccēr ēvótung gombáznyi, ugy ēbódútunk, hogy nēm hazafelé, hanēm Kocsola felé értünk ki az erdőbü.*, (ki)csordull, (mők)csöndüll, fordull, kondull, lendüll, (rá)-mordull, mozdull, pöndüll, pördüll, pözsdüll 'pezsdül', szédüll, (fő)vidull, (mög)zódull 'megbolondul': Pm. *Annyira ketet ez a ronda gép, hogy mők lehet zódúnyi tüle.* és zudull.

Megterheltségi foka nagyobb, mint a köznyelvben. Nem termékeny képző. A származékok egy része visszaható jellegű. Rendszerint -ditt és -g képzős igékkel állnak szemben: (mög)bódull-(mög)bóditt, fordull-forditt-forog stb.

-ditt

Nem élő alapszóból: (ē)bóditt, forditt, inditt, konditt, lóditt, mozditt és pörditt.

Nem termékeny képző.

3. A cselekvő igék képzőinek sajátosságai nyelvjárásunkban

Ha a nyelvjárásunkban használatos gyakorító és mozzanatos ige képzőket összevetjük a köznyelvben ismert cselekvő igék képzőivel, akkor megállapíthatjuk, hogy kisebb fokú eltérés mutatkozik a képzők állományában. A nyelvjárásunkbeli gyakorító ige képzők: -gat, -get; -galódik, -gelódik; -g (-og, -ēg, -ög); -ull, -üll; -oz(ik), -ēz(ik), -öz(ik); (á)zik, -(ē)zik, -(i)zik; -kull, -küll (-ákull, -ékull, -ikull, -éküll); -(o)rog, -(e)rēg, -(ö)rög; -l; -áll, éll; -itáll, -étull, -itüll; -(o)log, -(e)lēg, -(ö)lög; -kod, -kēd, -kőd; -káll, -kēll; -gáll, -gēll, (-igáll); -ász(ik), -ész(ik); -olódik (-ulódik), -elődik, -ölődik, (-ülődik); -kolódik (-kulódik), -kelódik, -külödik; -doz(ik), -dēz(ik), -döz(ik); -dogáll, -dēgēll, -dögēll; -d; -cáll (-icáll), -cēll; -ēráll; -kēráll; -tērgáll; -cull, -cüll; -szull, -szüll; -koz; -károz; -bull, -büll; -báll; -(á)csull, -(ē)csüll ~ -(i)csüll; -dácsull, -dēcsüll; -ong, -ēng, -ōng (-ang, -ing); -dall, -dell (-dáll); -nyáll; -csáll (-icsáll); -isztráll.

A nyelvjárásunkbeli mozzanatos ige képzők: -an, -en; -anik, (-anyik), -enik (-enyik); -ant, -ent; -int; -t; -itt; -odik, -ēdik, -ödik; -ad, -ed; -dull, -düll; -ditt.

Ezek közül a köznyelvben ismeretlenek: a gyakorító -galódik, -gelódik; -itáll, -étull, -itüll; -cáll (-icáll), -cēll; -ēráll; -kēráll; -tērgáll; -cull, cüll; -szull, -szüll; -nyáll; -isztráll ige képzők.

Ugyanakkor a köznyelvben is vannak olyan gyakorító és mozzanatos képzők, amelyek Nagykónyi község nyelvjárásában nem használatosak. Ezek a gyakorító -dos, -dēs, -dös; -dokol, -dēkēl, -dököl; -kos és a mozzanatos -amlik, -emlik, ámlik; -all, -ell ige képzők.

A nyelvjárásunkbeli ige képzők egy része pusztán hangalakban különbözik a megfelelő köznyelvi képzőktől. Minden *l*-re végződő ige képzővel alkotott származék abszolút szóvégen és magánhangzóval kezdődő szó előtt hosszú *-ll*-lel hangzik, mássalhangzóval kezdődő szó vagy toldalék előtt pedig rendszerint eltűnik az *-l* megnyújtva az előtte levő magánhangzót.

Nyelvjárásunk ige képzőinek hangalakjában mutatkozó eltérések — mint általában nyelvjárásainkban — a hangtani sajátosságokból adódnak. A köznyelvi és más nyelvjárásokbeli *l* előtti középső nyelvallású rövid magánhangzókkal szemben

— az *-ol*, *-él*, *-öl* hangkapcsolatok esetén — rendszerint zártabb és labializált *-ull*, *-üll* hangalakú változatok jelentkeznek nyelvjárásunkban a következő igeképzőkben: *-ull*, *-üll*; *-kull*, *-küll* (*-ákull*, *-ékull*, *-ikull*; *-éküll*); *-olódik* (*-ulódik*), *-elődik*, *-ölődik* (*-ülődik*); *-kolódik* (*-kulódik*), *-kelődik*, *-külődik*; *-bull*, *-büll* (*-ácsull*, *-écsüll*~*-icsüll*; *-dácsull*, *-décsüll*); és a köznyelvben ismeretlen *-étull*, *-itüll*; *-cull*, *-cüll*; *-szull*, *-szüll* igeképzőkben is. A köznyelvben háromalakú *-kol*, *-kel*, *-köl*; *-ol*, *-él*, *-öl* és *-csol*, *-csél*, *-csöl* igeképzők nyelvjárásunkban kétalakúak: *-ull*, *-üll*; *-kull*, *-küll*; *-(á)csull*, *-(é)csüll*~*-(i)csüll*, illabiális-labiális alakpárok az *l* labializáló hatása következtében nincsenek. Az egyes képzőváltozatokban jelentkező zárt *ē*-t minden esetben jelöltem. A háromalakú igeképzők palatális illabiális változatában mindig zárt *ē* jelentkezik a gyakorító *-ég*, *-ēj(ik)*, *-(e)rég*, *-(e)lég*, *-dēj(ik)*, *-dējell*, *-kéd* és a mozzanatos *-édik* képzőkben egyaránt.

Ismeretes, hogy a képzők *funkciójában*, *jelentésében* nyelvjárási különbség nagyon kevés akad. A Nagykönyiban használatos cselekvő igék képzőinek jelentése általában azonos a köznyelvvél, kivétel kevés található. A gyakorító ige képzők közé soroltam az *-ódik*, *-ődik* visszaható képzős *-galódik*, *-gelődik*; *-olódik* (*-ulódik*), *-elődik*, *-ölődik* (*-ülődik*); *-kolódik* (*-kulódik*), *-kelődik*, *-külődik* képzőbocokokat, mert ezek funkciójukat tekintve gyakorító jellegűek. Gyakorító jelentésű képzőbocorra alakulásuk minden bizonnyal azzal magyarázható, hogy több *-ódik*, *-ődik* visszaható képzővel alkotott gyakorító jellegű származék él a nagykönyvi nyelvjárásban.

Nagyobb fokú eltérés figyelhető meg az egyes képzők köznyelvhöz viszonyított *megterheltségében*. Általában az jellemző a Nagykönyiban használatos cselekvő igék képzőire — elsősorban a gyakorító ige képzőkre —, hogy a megterheltségi fokuk nagyobb vagy azonos a köznyelvvél, csupán az *-ong*, *-ëng*, *-öng* (*-ang*, *-ing*) és a *-dácsull*, *-décsüll* képzők esetében kisebb a köznyelvinél.

Különösen gazdag nyelvjárásunk a hangutánzó és hangfestő ige-tövekből alkotott származékokban. Meglehetősen sok hangutánzó és hangfestő töből képzett származék él pl. a *-g* (*-og*, *-ëg*, *-ög*); *-ull*, *-üll*; *-kull*, *-küll* (*-ákull*, *-ékull*, *-ikull*; *-éküll*) ige képzőkkel, de van néhány olyan gyakorító képző is, amely csak hangutánzó és hangfestő tövekhez járul. A következő képzők tartoznak ide: *-o(rog)*, *-(e)rég*, *-(ö)rög*; *-itáll*, *-étull*, *-itüll*; *-cáll* (*-icáll*), *-cëll*; és *-nyáll*. Egyes képzőknek a megterheltségét egyrészt az növeli, hogy a velük alkotott származékok egy része a köznyelvben ismeretlen, másrészt pedig némelyik képző megterheltségi foka azért nagyobb valamivel, mert más képző rovására alkot származékot. A származékok mennyisége tekintetében a legtöbb képzett szót a köznyelvhöz hasonlóan a *-gat*, *-get* képző alkotja, emellett azonban a *-galódik*, *-gelődik* és a *-g* (*-og*, *-ëg*, *-ög*) is a legkedveltebb gyakorító képzők közé tartozik nyelvjárásunkban.

Ha a köznyelvben ismert cselekvő igék képzőit *termékenység* szempontjából vetjük egybe a nyelvjárásunkbeli képzőkkel, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy Nagykönyvi helyi nyelvjárásában valamivel több a termékeny képzők száma. Különösen termékeny a gyakorító *-gat*, *-get*; *-galódik* *-gelődik*; és *-g* (*-og*, *-ëg*, *-ög*) képző. A hangutánzó és hangfestő tövekhez járulva ugyancsak termékenynek mutatkozik a gyakorító *-ull*, *-üll*; *-kull*, *-küll* (*-ákull*, *-éküll*, *-ikull*; *-éküll*); *-o(rog)*, *-(e)rég*, *-(ö)rög*; és a mozzanatos képzők közül az *-an*, *-en*; *-anik* (*~anyik*), *-enik* (*~enyik*). A többi képző közül néhány mérsékelt termékeny, nagyobb részük pedig — a köznyelvhöz hasonlóan — improduktív.

Az egyes képzők példaanyaga után nemcsak a megterheltségi fokát és a pro-

duktivitást tüntettem föl, hanem a lehetséges esetekben a képző *stilisztikai* szerepét is. Nyelvjárásunkban elsősorban a gyakorító igeképzők gazdagsága teszi lehetővé azt — főleg a meglehetősen nagyszámú hangutánzó és hangfestő származékok esetén —, hogy közülük több képző alkalmas az érzelmi velejáró különböző árnyalatainak kifejezésére a becéző, játékos hangulatiságtól a pejoratív jelentésárnyalatig. Ugyanahhoz az igetűhöz többféle igeképző is járulhat, olyanok, amelyekkel alkotott származékok jelentése, hangulatisága között csak árnyalati különbségek figyelhetők meg. Nagyon kicsi az eltérés pl. az *átkoz*, *átkozódik*, *átkozulódik*; *babirkáll*, *babirkálódik*, *babirkálgat*, *babirkálgalódik*; *finnyákull*, *finnyákulódik*, *finnyákúgalódik*; *höcsiküll*, *höcsikülódik*, *höcsikügelódik*; *jár*, *járkáll*, *járkéráll*; *kocull*, *kocikull*, *koculódik*, *kocikulódik*, *kocúgalódik*, *kocikúgalódik*; *mujszull*, *mujszikull*, *mujszulódik*, *mujszikulódik*, *mujszúgalódik*, *mujszikúgalódik* stb. igealakok különböző képzős változatai között. Nagykónyi község nyelvjárásában a cselekvő igék képzőiről megállapítható — miként a nyelvjárási igeképzésről is általában —, hogy változatosabb, gazdagabb és kötetlenebb használatúak a köznyelvinél, több lehetőséget adnak a jelentésárnyalatok kifejezésére. Napjainkban azonban a *köznyelvi hatás* — főleg a fiatalabb generáció körében — egyre erősebb, amelynek következtében a fiatalok kevésbé élnek már a nyelvjárásunkbeli gazdag igeképző-rendszer adta változatos kifejezési lehetőségekkel, szemben az idősebb nemzedékkel, amely hagyományörzőbb szó- és képzőhasználatában egyaránt. A fiatalok nyelvhasználatában pl. már megfigyelhetők — bár csak szórva-nyosan — a *-dos*, *-dēs*, *-dös* képzővel alkotott származékok is a *-d*; *-dall*, *-dell* (*-dáll*); *-doz* (*ik*), *-dēz* (*ik*), *-döz* (*ik*) és *-kod*, *-kēd*, *-kőd* képzők használatának rovására, nem azok helyett, hanem azok mellett előforduló származékokként. Pl.: *bököd* ~ *bögdös*, *lököd* ~ *lögdös*, *pököd* ~ *köbdös*; *rugdall* ~ *rugdos*, *tébdell* ~ *tébdēs*, *vagdall* ~ *vagdos*; *dugdoz* ~ *dugdös*, *fogdoz* ~ *fogdos*, *sugdoz* ~ *sugdös*; *csápkod* ~ *csabdös*, *csipkēd* ~ *csibdēs*, *kapkod* ~ *kabdos* stb. Az idősebbek szóhasználatában *-dos*, *dēs*, *-dös* képzővel alkotott származékok nemigen fordulnak elő, túl finomkodónak, „uraddzónak” tartják, ezért nemcsak az egymás közti érintkezésben kerülik a használatát, hanem még idegenek előtt és hivatalos helyen is. Az azonban kétségtelen tény, hogy a nyelvi változatok harca a képzőhasználatban is elkezdődött már, és nyelvjárásunkban az eddig nem ismert vagy legalábbis nem használt képzők alkotta származékok is lassan-lassan teret hódítanak.

СУФФИКСЫ ГЛАГОЛОВ ДЕЙСТВИЯ В МЕСТНОМ ДИАЛЕКТЕ

ДЕРЕВНИ НАДЬКОНИ

ЙОЖЕФ СГБӨ

Предметом данной статьи является описание суффиксов многократных и однократных глаголов. Объектом исследования является местный диалект деревни Надькони, которая находится в области Толна. Суффиксы даются в порядке частоты употребления и после примеров освещаются их продуктивность, нагрузка, а также возможный оттенок стиля.

Наличие или отсутствие разных суффиксов, а также их звуковой облик сравниваются с данными общелитературного языка. Напр. в общелитературном языке не употребляются суффиксы многократных глаголов: *-galódik*, *-gelődik*; *-itáll*, *-étull*, *-itüll*; *-cáll* (*-icáll*) *-cáll*; *-éráll*; *-kéráll*; *-téráll*; *-cull*, *-cüll*; *-szull*, *-szüll*; *-nyáll* u *-isztráll*.

С другой стороны в словоупотреблении старшего поколения для местного диалекта Надькони не характерны, свойственные общелитературному языку суффиксы многократных глаголов: *-dos*, *-dēs*, *-dös*; *-dokol*, *-dēkēl*, *-dököl*; *-kos* и однократных глаголов: *-amlík*, *-emlík*, *-ámlik*; *-all*, *ell*.

Можно установить, что суффиксы глаголов действия в диалекте деревни Надькони отличаются от норм общелитературного языка более богатым, разнообразным и свободным употреблением и позволяют богаче выражать разные оттенки значений.

В данном диалекте богатство суффиксов многократных глаголов позволяет в первую очередь — особенно при наличии многочисленных производных звукоподражательных слов — выражать разные нюансы эмоциональной окраски. К одному и тому же корню глагола могут примыкать различные суффиксы. В значении и эмоциональном оттенке образованных этими суффиксами элементов можно наблюдать только незначительные различия. Совсем небольшая разница напр. между разными формами глаголов: *átkoz, átkozódik, átközulódik; kocull, kocikull, koculódik, kocikulódik, kocúgalódik, kocikúgalódik* и т. д.

Для освещения роли некоротых суффиксов и производных слов — в нужных случаях — автор приводит предложения-примеры.

TÖRTÉNETI NÉPÉNEKEK A HAZAI DÉLSZLÁV NEMZETISÉGEK KÖRÉBEN

GRIN IGOR

I. A magyar nyelvterületen 400 év óta élnek délszlávok, s őrzik jelentős hagyományait. Sajnálatos módon éppen az országhatáron túli gazdag, múlt századi feltárások terelték el a hazai kutatás figyelmét az itthoni szerényebb, de sokszínű és jelentős adatok gyűjtéséről.

A délszláv népköltészet hazai ápolói délszláv származású, a magyar és a szerb nyelvet egyaránt kitűnően beszélő tudósok, írók és költők voltak. Figyelemre méltó fordításaik révén népszerűsítették és terjesztették e népköltészetet.

Elsőként 1836-ban SZÉKÁCS JÓZSEF hősenek és népdalfordításokat tartalmazó munkája lát napvilágot.¹ Ugyanezt a művet, a szerző jelentős tanulmányával bevezetve, évtizedekkel később ismét kiadják.² 1882-ben jelenik meg RADICS GYÖRGY rövid bevezetővel ellátott könyve.³ A szerbnek nevelt, de magyar nyelven író VITKOVICS MIHÁLY a szerb népköltészet kiváló ismerője volt. Kilenc balladát fordított magyarra, és tudomásunk van egy balladaköltészeti tanulmányáról is.⁴ Méltatói több verséről megállapították, hogy azok a szerb népdalok ihletett forrásai.

Kiemelkedő jelentőségű MARGALITS EDÉNEK a századforduló táján kifejtett munkássága. Máig is páratlan teljesítmény a 107 hősi éneket tartalmazó *Márkó-ciklus* 31 darabjának remek fordítása.⁵ A hatalmas anyagból avatott kézzel emelte ki a legjobb variánsokat, és életrajzi összefüggésbe rendezve tárta az olvasó elé. Jelentős vállalkozás volt a *Rigómezőt* megéneklő 1565 soros fűzer magyar nyelvű tolmácsolása.⁶ Margalits fordításai híven megőrzik a költemények népi szellemét és naiv szépségét. Nagy érdemeket szerzett a délszláv népköltészet terjesztésében az 1946-ban megjelenő fordításaival CSUKA ZOLTÁN.⁷ Fordításai megtartják és továbbfejlesztik elődei munkáinak pozitív elemeit.

Az említett régebbi, de az új fordítások is⁸ a klasszikus szerb és horvát gyűjte-

¹ Szerb népdalok és hősrégék. Fordította és utószóval ellátta SZÉKÁCS JÓZSEF. Pest, 1836.

² Szerb népdalok és hősrégék. Az eredetiből fordította SZÉKÁCS JÓZSEF. (II., javított kiadás) Pest, 1887.

³ Rigómezei dalok. Fordította RADICS GYÖRGY. Zombor, 1882.

⁴ CSUKA ZOLTÁN: A jugoszláv népek irodalmának története. Budapest, 1963. 171—172.

⁵ *Márk királyfi*, Délszláv népballadák a XIV. és XV. századból. Fordította MARGALITS EDE. Budapest, 1896. MARGALITS tévesen nevezi balladának a hősenékeket.

⁶ *A rigómezei ütközet*, Szerb népdal a XIV. századból. Fordította MARGALITS EDE. Budapest, 1898.

⁷ Délszláv népballadák. KARADZSICS VUK SZTEVÁN eredeti népdalgyűjtéséből fordította CSUKA ZOLTÁN. Budapest, 1946.

⁸ *A koszovói lányka*, Szerb-horvát hősi énekek, románcok. Válogatta és jegyzetekkel ellátta VUJICSICS D. SZTOJÁN. Fordította KISS KÁROLY. Budapest, 1957.

mények anyagán alapulnak, ám recens gyűjtésekről nincs tudomásunk. Kivételt képez VITKOVICS MIHÁLY, aki saját gyűjtése alapján is fordított.⁹

A felfedezés óta¹⁰ csak szórványos és elszigetelt vállalkozások akadtak a hazai délszláv népköltészeti anyag számbavételére. ÉBNER GUSZTÁV az északnyugat-dunántúli horvátok körében végzett gyűjtést, de erről a tudományos közvélemény sincs kellőképpen tájékoztatva.¹¹ Egyéni kezdeményezés eredménye a déldunántúli *Tordinác*-féle gyűjtemény is.¹² Említést érdemelnek a honismereti mozgalom újabb kezdeményezői: a ráckevei és a battonyai középiskolások gyűjtőmunkája.¹³

A fenti vázlatos áttekintésből kitűnik, hogy a hazai délszlávok népköltészeti anyagának kutatása szervezetlenül, elszigetelten folyik napjainkban is. A korábbi gyűjtési állapot a mai napig sem változott. A felszabadulás 25 éve alatt sem jelent meg összefoglaló munka vagy monografikus feldolgozás, amely méltóan reprezentálná a délszláv hagyományt, egyben segítséget nyújtana a további kutatások számára.

Ezek ismeretében és a József Attila Tudományegyetem Néprajzi Tanszékén kapott ösztöndíjak alapján kezdtem hozzá évekkel ezelőtt *Bezenye* község (Győr-Sopron m.) horvát, s az elmúlt néhány esztendőben *Battonya* (Békés m.) szerb folklorisztikái emlékeinek a gyűjtéséhez. E két községből származó följegyzéseimből mutatok be történeti énekeket. Előljáróban röviden jellemzem a két települést, majd az énekek témájáról és központi hősről, Márkó királyfi alakjáról szólok. Ezt követik az énekszövegek és azok fordításai.

II. *Bezenye*, horvát nevén *Bizuonja*, német nevén *Palersdorf* a mosonmagyaróvári járásban, a székhelytől 8 km-re fekszik. Lakosainak száma 1500 fő. A népi *Bezenc* nevét az ország nyugati határvidékén egykor őrszolgálatot teljesítő besenyőktől kapta. Az ő helyüket vették át a császári hadsereg zsoldjába szegődő horvátok. *Václavik* szerint az utolsó horvát telepítés 1588-ban történt *Mikulov* környékén, Morvaországban. Moson, Sopron, Vas megyékben tehát ennél korábbi a letelepítés.¹⁴ I. Ferdinánd 1550. évi decretumának 72. artikulusa szerint telepítésük a 16. század első felében történt.¹⁵ A valószínű időponthoz az 1501-ben nyomtatott *Kelénputaki Missale* visz közelebb, amelyben 1542-es keltezésű ócirill betűs horvát Miatyánk található. Egy korabeli adat tanúsága szerint Alsó-Ausztriában már 1533-tól élnek horvátok.¹⁶ MOHL ADOLF az 1532-es nagy török támadás közvetlen következményének tartja a letelepedést, s időpontul az 1533-as esztendőt jelöli meg.¹⁷

⁹ CSUKA ZOLTÁN: A délszláv népek irodalmának története, 171–172.

¹⁰ Ld. bővebben VESZELINOVICH MAGDOLNA: A délszláv népköltészet felfedezése a német és a magyar irodalomban. Budapest, 1944.

¹¹ RUFF ANDOR könyve előszavában tesz említést ÉBNER gyűjtőmunkájáról. Sajnos Ébner pozsonyi nyugalomba vonulásával a feljegyzések elvesztek. RUFF ANDOR: Moson vármegyei és környékbeli népregek, mesék és mondák. Magyaróvár, 1928.

¹² TORDINAC, N., Hrvatske ženske pjesme i pripovetke iz Pečuva i okolice u Ugarskoj 1885. Kézirat — lelőhelye az Institut za narodnu umjetnost, Zagreb. Másolata a Janus Pannonius Múzeum (Pécs) Adattárában.

¹³ A II. Országos Honismereti Találkozón (Pápa 1970. márc.) elhangzott beszámolók alapján emlitem a két szerbek lakta községben végzett gyűjtőmunkát. De tudunk más helységekből beküldött pályamunkákról is. Ezek azonban még nem kaptak visszhangot.

¹⁴ VÁCLAVIK, A., Podunajská dedina v Československu. Bratislava, 1925. 31.

¹⁵ MOHL A.: Horvátok bevándorlása 1533-ban. Budapest, 1915. 11.

¹⁶ Uo. 16.

¹⁷ Uo. 19.

Ez utóbbi évszám mellett sok adat szól. A régi haza a horvát tenger mellék, a *Hrvatsko Primorje* lehetett, Rijeka központtal. A származás helyének problémáját a bezenyei horvát dialektus, és a hozzá közelálló dalmát dialektusok összehasonlító vizsgálata oldhatná meg.

A mintegy tízezer lakosú *Battonya* nagyközség az ország délkeleti részén, Békés megye mezőkovácsházi járásában fekszik. Lakossága magyar, szerb és román anyanyelvű. A szerbajkú népesség Urosevics szerint 2700, valójában azonban 1000 főt számlál.¹⁸ A többször porig lerombolt települést legutóbb a 17. század negyvenes éveiben építik fel a Csanád várkapitányának kezdeményezésére Bánátról idetelepített szerbek.¹⁹ Egy 1647-es összeírásban *Battonya* „tisztá rác” településként szerepel. A falu arculatát a szerbség határozta meg a 18. század végéig. 1801-ben száz magyar telepes talált itt hazára. A harmadik — román — nemzetiség bevándorlása az 1850-es években fejeződik be.²⁰

A török elleni harc alapvetően meghatározta a délszláv hősenek-költészet arculatát. A népnek a hódítóval szembeni állásfoglalása egységes, a felszabadító harc eszméjét hordozó és sugalmazó költészetet hozott létre. Az idegen betörést követően a felkelések egész sora robbant ki, kezdetét vette a hajdukok és uszkokok hosszan tartó függetlenségi küzdelme. A harcok kísérő jelensége volt az állandó költözködés, a fenyegetett területekről a nagyobb biztonságot jelentő vidékekre való menekülés. Mindez döntő hatású volt a népköltészeti alkotások széles körű elterjedése és egységesülése szempontjából.

A törökellenesség központi témájával szoros összefüggésben állanak a népi hősök alakjai és tettei. A kor minden hősiessége, szenvedése, vágya és törekvése a török ellen küzdő hősök sorsában, cselekedeteiben kél életre. A hősi halált halt vitézek kiemelkedő alakjai a délszláv népköltészetnek. A rigómezei nagy katasztrófa után Márk királyfi személye testesíti meg a horvátok és szerbek nemzeti öntudatát,²¹ olykor pedig költött alakok őrzik a dicső múlt emlékét, nyújtanak vigaszt a nehéz időkben.²²

Természetesen azzal, hogy hangsúlyozzuk 1389 sorsdöntő voltát, nem kívánjuk kisebbiteni a korábbi évszázadok hősköltészetének jelentőségét. Tudunk a rigómezei eseményeket megelőző időkben keletkezett hősdalokról is, amelyek feudális szerb dinasztiák²³ tetteit örökítették meg.

A szerb állam, de egyben — következményeit tekintve — az egész balkáni délszláv lakosság katasztrófája háttérbe szorította a korábbi alkotásokat.²⁴ Ezek — szinte átmenet nélkül — elvesztették aktualitásukkal együtt jelentőségüket is, és nagyrészt elpusztultak. Elterjedési körük elsősorban a Délkelet-Balkánra korlátozódik.²⁵ A későbbi alkotások tovaterjedésének a nagyarányú költözködések, vándorlások

¹⁸ UROSEVICS, D., A magyarországi délszlávok története. Budapest, 1969. 19.

¹⁹ JAKSITY I., A szerbek letelepedése Battonyán. Battonyai Füzetek, 8. sz. 37.

²⁰ SZABÓ F., A battonyai nép útja. Battonyai Füzetek, 14. sz. 8.

²¹ Márkó 14. századi macedón király, *Vukasin* fia. Életét török vazallusként fejezte be. Ld. VUK STEFAN KARADŽIĆ: O srpskoj narodnoj poeziji. O Kraljeviću Marku c. fejezetet. Beograd, 1958.

²² Pl. a kilenc Jugović.

²³ Jól ismert középkori szerb dinasztia a Nemanják családja.

²⁴ VUK STEFAN KARADŽIĆ: O srpskoj narodnoj poeziji. Napomene u prvoj knjizi pjesmarice c. fejezet. Beograd, 1958.

²⁵ A magyar nyelvterületen sem a horvátok, sem a szerbek nem ismerik az e ciklusba tartozó dalokat. Azok tehát már a letelepedés előtt sem lehettek az élő hagyomány részei. Így *Vuk*nak a dalok pusztulására vonatkozó megállapítása hazai adatokkal is igazolható.

dorlások kedveztek. Az egységes téma, a közös eszme azonban összekapcsolja az időben és térben egymástól távol eső népi alkotásokat. A sorsközösség tehát a nemzeti együvértartozás eszméjét ébreszti fel szerbben és horvátban egyaránt, ezzel egy időben tematikailag egységes hősének-költészetet inspirál.

Az alábbiakban bemutatott hősének-törédek és népballadák egyrészt híven tükrözik a nyelvi szigeten való megőrződés sajátos mozzanatait, másrészt ezekre is jellemző, hogy a délszláv népköltészet törökellenes küzdelmet tükröző hagyományában gyökereznek. Noha ez a tematika a délszláv népköltészetben évszázadokon át központi helyet foglal el, mégis a 14. századi születéshez viszonyítva — három évszázados eleven élete után — lassan csökkent a jelentősége. A megfogalmazás módja és a megformálás híven követte a tartalmi változásokat. Ezért a műfaji (vers-tani, szerkezettani) és funkcionális-történeti szempontok figyelembevételével, valamint adataink egyéb sajátosságai alapján megkíséreljük közelebből meghatározni a bezenyei és a battonyai dalok keletkezésének valószínű időpontját.

A Márkóról szóló balladának két variánsában határozott utalás történik a történet helyére, a hős (és felesége) személyére.²⁶ Ezek a sajátosságok bármely más délszláv hőséneknek is jellemzői. A sorok rímelése, a szótagszám és a dallamvezetés azonban megkülönbözteti a klasszikus gyűjtemények hasonló tárgyú darabjaitól.²⁷ A klasszikus hősdalok (junačke pjesme, muške pjesme) jellegzetes sora a tíz szótagból álló *deseterac*, amelyet a cezúra 4 és 6 szótagból álló részekre bont. Rím csak egészen ritka esetben fordul elő, főként olyankor, amikor az előadó hangsúlyozni kívánja az elmondottak fontosságát.²⁸ A bezenyei népballada 7 szótagos, jól énekelhető sorait páros rímek teszik még dallamosabbá. A cezúra 3 és 4 szótagos részekre osztja a sorokat.

A zenei vizsgálatot egy tervezett gyűjteményes feldolgozásban kívánjuk elvégezni, mégis megjegyezhetjük, hogy variánsaink dallama erőteljes szlovák hatást tükröz. A Bezenyén érvényesülő hármasság hatása — magyar, német, szlovák — közül az utóbbi hatott legerősebben egészen 1945-ig.²⁹

A klasszikus gyűjteményekben Márkó királyfiról hasonló terjedelmű ének nem szerepel. A ritkább népmesei feldolgozások³⁰ is nagyobb figyelmet szentelnek a hős személyének. E számottevő különbségek ellenére is nyilvánvaló, hogy a vizsgált balladavariánsok történeti-genetikai kapcsolatban állnak a rokon tárgyú hősének-

²⁶ Az újabban feljegyzett bolgár és dalmát népekekben együtt szerepel Márko és felesége, Jelena. A dalok a családi élet motívumait tartalmazzák, erkölcsi konfliktusokat énekelnek meg. Ritka az olyan szöveg, amelynek török szereplője volna. A bolgár és a dalmát balladák és románcok nyolc szótagos sorokból állnak. Ld. ROMANSKA, C., Neke opšte osobine pesama o Kraljeviću Marku koje su zapisane u novije vreme na Dalmatinskim otocima i u Bugarskoj. Rad XI-og Kongresa Saveza Folklorista Jugoslavie u Novom Vinodolskom. Zagreb, 1966. 234.

²⁷ Nem tekinthetők hősdaloknak a horvát *ča-zó* nyelvű anyagot tartalmazó (kézirat és nyomtatott) gyűjtemények dalai, ezért elsősorban VUK KARADŽIĆ Bécsben kiadott gyűjteményét kell az összehasonlítás alapjául venni. Az újabban feljegyzett és publikált horvát balladák — véleményünk szerint — jóval későbbi keletkezésűek, mint a bezenyei Márkó-dalok. Vö. *Romanska*: id. mű. — ŠERTIĆ, M., Čakavska narodna književnost. Zagreb, 1966. 71—72.

²⁸ CSUKA Z., Délszláv népballadák. Bevezető: 29.

²⁹ A felszabadulásig a Szigetköz és Csallóköz területén élő horvátok szoros kapcsolatban álltak a szlovák lakossággal. 1945 után meglazultak a kapcsolatok, így csökken a szigetközi horvátokra kifejtett szlovák hatás.

³⁰ DOMOKOS S., Vasile Gurzau magyar és román nyelvű meséi. Budapest, 1968. Ld. a Kránovitye Márk c. mesét.

kel.³¹ Feltevésünk szerint a bezenyei balladák egyenes folytatói a korábbi történeti népénekeknek (hősdaloknak), és — azokhoz hasonlóan — egyazon fejlődési folyamat szerves alkotórészei, fejlődési fokozatai.³² VARGYAS LAJOS szerint a népballada a funkcióját betölteni nem tudó hőséneket váltotta fel. A közbeeső fejlődési fokot a hősének töredék képviseli.³³

Ismerve a Márkó alakja köré fonódott népénekek keletkezésének időpontját, s figyelembe véve a letelepedés idejét is, valószínűnek látszik az előzményül, ill. mintaként szolgáló alkotások 14. századvégi vagy 15. század eleji keletkezése. A bezenyei szövegek esetében szerintünk ősi horvát hagyományról van szó, mert hasonló variánsokkal a vizsgált horvát gyűjteményekben nem találkoztunk. Jelenlegi ismereteink alapján azt mondhatjuk, hogy az óhazából átszármazott népballada csak a dunántúli nyelvi szigeten őrződött meg, általánosan csak Horvátkimlén és Bezenyén, valamint a Csallóköz horvát ajkú falvaiban ismert.³⁴

A két változat szövege és dallama jelentős mértékben eltér egymástól. A „*Ženil se je Marko mlad...*” kezdetű variáns az értékesebb, a szöveg és a dallam jól fedi egymást. A második változat szövege, verselése meg-megdöccen. Megjelenítő erő, költői szépség tekintetében is elmarad az előbbitől. A benne előforduló *treffen* fn. igenév megfelelő alakja és a szlovák hatásra valló *Julenka* név jelentős mértékben ’megrontja’ nyelvét is. Az adatközlő kora és kizárólag az orális hagyományozódásra utaló adatok feljogosítanak annak a feltételezésére, hogy ez az alkotás egyik legrégebb emléke az egész horvát etnikai közösségnek.

A battonyai gyűjtésből származó „*Kosovska bitka*” című hősének jól ismert és megbecsült darabja *Vuk Karadžić*s klasszikus gyűjteményének.³⁵ Gyűjteménybeli címe *Carica Milica i Vladeta vojvoda*. A battonyai variáns a verstani sajátosságok tekintetében teljesen megegyezik gyűjteménybeli másával. A szövegben található ugyan néhány jelentéktelen eltérés, de felépítése, gondolatmenete azonos. A Battonyán ismert 55 soros változat a könyvbélínél egy sorral hosszabb, ami az utolsó sor ismétlésének az eredménye. Az adatközlő a legidősebb generáció tagja, aki a dalt emlékezetből ismeri, csakúgy, mint az egykori énekmondók. Általánosan ismert e töredék a legfiatalabb nemzedék körében is. A kettős továbbélés vizsgálata komolytanulssággal szolgálhat az átvétel korára vonatkozóan.³⁶ Az eddigi adatok viszonylag késői, 19. század végi irodalmi hatáson alapuló átvétel mellett szólnak.

A „*Soko bira...*” kezdetű hősénektöredék nem szerepel az általam ismert gyűjtemények legrégebb hősénekei között,³⁷ pedig velük közös töről fakadt: magán viseli a hősének minden jellemző vonását. A bemutatott balladavariánsokhoz és hősének töredékekhez hasonlóan a török világban keletkezett. A benne szereplő Márkó és

³¹ A kategóriát ZSIRMUNSKIJ-tól vettük át. Л.д. Жирмунский, В. М., Эпическое творчество славянских народов и проблема сравнительного изучения эпоса. Москва, 1958 г.

³² Путилов, Б. Н., Юнацка песня „Марко находит сестру” в версиях с Хорватского Приморья и островов, и былина о Козарине. Rad XI-og Kongresa. Zagreb, 1966. 62.

³³ VARGYAS L., Kutatások a népballada középkori történetében. (IV. Műfaji és történeti tanulmányok.) Ethnographia, LXXIII. (1962) 209.

³⁴ A Csallóközre vonatkozó adatot a Zágrábi Néprajzi Intézet (Institut za narodnu umjetnost) igazgatónöjétől, MAJA BOŠKOVIĆ-STULLI-tól kaptam. Értékes segítségét ezúton is köszönöm.

³⁵ Srpske narodne pjesme. Sakupio ih i na svijet izdao VUK STEFAN KARADŽIĆ. Knjiga druga u kojoj su pjesme junačke najstarije. Beograd, 1958. 281. A 44. sz. ének, alcíme: O Boju kosovskom.

³⁶ Vö. FARAGÓ J.—RÁDULY J., A népballadák egy romániai magyar falu mai köztudatában. Ethnographia, LXXX. (1969) 504—512.

³⁷ MAJA BOŠKOVIĆ-STULLI közlése szerint ez a dal nem ismert a horvát nyelvterületen.

Milos név azt mutatja, hogy a *Kraljević Marko* ciklussal rokon alkotásról van szó. E töredék motívumai szoros kapcsolatot mutatnak *Vuk* 62. sorszámú hősnéjének alapelemeivel.³⁸ Itt 12 török, *Vuk* énekében 12 arab szerepel; a battonyai adatban a leány végez a törökökkel — Márko tanítása szerint, ott maga Márko siet a lány segítségére. A költemény 27 deseteracból áll, a 27. sor itt is ismétlés eredménye. Ezt a dalt csak a legidősebb nemzedék ismeri, és sem *Vuk* könyvében, sem más gyűjteményben nem szerepel.³⁹ Így nem kerülhetett át a hazai népszerűsítő kiadványokba, s nem terjedhetett el a középső és a fiatal generáció körében. Arra kell gondolnunk, hogy e dalt az óhazából való költőzködéskor hozták magukkal. Pillanatnyi ismereteink szerint feltételezzük, hogy a bezenyei balladavariánsokhoz hasonlóan ez a töredék is szájhagyományként maradt fenn. Megőrződésében nagy szerepet játszott a nyelvi izoláltság.

III.

Ženil se je Marko mlad...⁴⁰

Ženil se je Marko mlad,
Belogradski mlad junak.
Zimal si je Jelenu,
Svoju ruožu rumjenu.

„Ako ti je Marko žal,
A pojt si se ženit šal?
Ko mi kupi mlad junak,
Divuojački svjolti trak?

Divuojački svjolti trak,
Koga j'meter za dukat?
Ter peljaj Marko mene
Na turčinu, na sajme!”

Marko je nju otpeljal,
Turak se je došietal.
„Za kuoliko Jelenu,
Mladu ruožu rumjenu?”

„Za tristo žuti dukat!”
Odgovori Marko mlad.
Prodal'se je Jelena,
Mlada ruoža rumjena!

Turak položi cjenu,
I objami divuojku:
„Sad si moja Jelena,
Mlada ruoža rumjena!”

„Ne kušuj mi turčina
Pred mojimi očima!
Nek to povi meni sad,
Kade ćeš njom noćevat!”

„Černoј gori pod buorom
Noćevat ću z Jelenom.
Černoј gori pod buorom
Noćevat ću z Jelenom!”

Kuma je zaspal turak,
Jur je došal Marko mlad!
Otpeljal si Jelenu,
Svoju ruožu rumjenu.

Kad se turak prebudil,
Jelenu već ni vidil.
„O, kade si Jelena,
Mlada ruoža rumjena?”
„O, kade si Jelena,
Mlada ruoža rumjena?”

³⁸ Srpske narodne pjesme. Beograd, 1958. 362. 62. sz. „Marko Kraljević i 12 Arapa”.

³⁹ Tudomásunk szerint a szakirodalom sehol nem emlékezik meg erről a töredékről. A 62. sz. ének motívumaival való hasonlósága ellenére sem mutat közeli rokonságot.

⁴⁰ Bezenye 1967. Behon János 55 éves állatgondozó. A szövegek fordításánál arra törekedtem, hogy a hősnéjének és balladavariánsok tartalmát, hangulatát és verstani sajátosságait lehetőség szerint híven megőrizsem.

Nősül ifjú Márk...

Vigad egész Belográd,
Merthogy nősül ifjú Márk.
Elveszi majd Jelenát,
Szép harmatos rózsáját.

„Ne búsulj az irgalmát,
Belográdi ifjú Márk!
Azt mondd nekem meg inkább,
Ki vesz nekem pántlikát?

Menyasszonyi pántlikát,
Melynek métere dukát?
Ha sajnálsz, meg ne vedd,
Adjál el a töröknek!”

Elvitte őt ifjú Márk,
A török meg arrá járt:
„Hogy árulod Jelenát,
Zsenge harmatos rózsát?”

„Háromszáz sárga dukát!”
Felel néki ifjú Márk.
Elkelt szegény Jelena,
Zsenge harmatos rózsá.

Nem hibáztat a dukát,
Megöleli Jelenát.
„Enyém vagy már Jelena,
Zsenge harmatos rózsá!”

„Ne ölelgesd török őt
Az én bús szemem előtt!
Válaszolj, az irgalmát,
Hol töltöd az éjszakát!”

„Sötét hegyen nagy fenyő,
Ott pihenünk én meg ő.
Sötét hegyen nagy fenyő,
Ott pihenünk én meg ő.”

Török szemre álom szállt,
Vágtatva jött ifjú Márk,
Messze vitte Jelenát,
Az ő gyenge rózsáját.

A török hogy felébredt,
Alig hitt a szemének:
„Ó, merre jársz Jelena,
Zsenge harmatos rózsá?
Ó, merre jársz Jelena,
Zsenge harmatos rózsá?”

Turobil je Marko mlad...⁴¹

Turobil je Marko mlad,
Belogradski mlad junak.
Striefila ga Julenka,
Belogradska divuojka.

„Ča turobiš Marko mlad,
Belogradski mlad junak?”
„Ča ja nebi turobil,
Kad sam milu zaručil!”

„Ako ti je Marko žal,
Ko pojt si se ženit šal?
Ako ti je Marko žal,
Ko pojt si se ženit šal?”

„Ne kušuj ju turčina
Pred mojimi očima!
Ne kušuj ju turčina
Pred mojimi očima!”

„Ako ti je Marko žal,
Ko pojt si me prodat šal?
Ako ti je Marko žal,
Ko pojt si me prodat šal?”

„Kamo és nju turčenak
Kade és nju nočevat?”
„Va mojem dvuoru, pod buorom,
Va mojem dvuoru, pod buorom!”

⁴¹ Bezenye 1968. Matusich Mártonné Spalovszki Anna 80 éves htb.

„Kupi svilnu žužnjicu,
Ter me otpeljaj na terg!
Otpeljaj me na ta terg,
Na kom turak se šieće!”

Kad je turčenak zaspal,
Marko mu ju je prekral.
Kad je turčenak zaspal,
Marko mu ju je prekral.

Tako j'Marko načinjil,
Turak mu ju je splatil.
Turak mu ju je splatil,
Pred njim ju je kuševal.

Bánkódott az ifjú Márk...

Ifjú Márkó bankódott,
Nem evett és nem ivott.
Szemben véle Julenka,
Belográdi leánya.

„Ne öleld meg török őt,
Az én bús szemem előtt!
Ne öleld meg török őt,
Az én bús szemem előtt!”

„Miért bankódsz ifjú Márk,
Válaszolj, az irgalmát!”
„Hogyne bankódnék nagyon,
Eljegyeztem galambom.”

„Ha megbántad, mért kellett,
Eladnod szerelmedet?
Ha megbántad, mért kellett
Eladnod szerelmedet?”

„Ha megbántad, mért vetted,
Jegyesedül szerelmed?
Ha megbántad, mért vetted,
Jegyesedül szerelmed?”

„Mondd török, de szavadra,
Hol alusztok éjszaka?”
„Udvaromban nagy fenyő,
Ott alszunk majd én meg ő!
Udvaromban nagy fenyő,
Ott alszunk majd én meg ő!”

„Vegyél selyem pántlikát,
Vigy magaddal a térre,
Vigy magaddal a térre,
Adjál török kezére!”

Hogy leszállt az éjszaka,
Megmenekült Julenka!
Hogy leszállt az éjszaka,
Megmenekült Julenka!

Ifjú Márkó elvitte,
Jött a török, megvette.
Jött a török, megvette,
Márkó előtt ölelte.

Kosovska bitka⁴²

(Ej, oj) Pošetala carica Milica
Ispod grada bjeloga Kruševca.
S njome šeću dve mile kćeri:
Vukosava i lijepa Mara,

⁴² Battonya 1969. Neduccsin Milán 82 éves tsz. nyugdíjas. Megjegyezni kívánjuk, hogy a szerb szövegeket technikai okokból közöljük latin betűkkel.

- S njima jezde Vladeta vojvoda
Na doratu, na konju dobrane.
Vladeta je konja oznojio,
I u bjelu pjenu obukao.
Pita njega carica Milica:
„Oj, boga ti kneževa vojvodo!
Što si tako konja oznojio,
Ne ideš li sa polja Kosova?
Ne vidje li čestitoga kneza,
Gospodara i moga, i tvoga?”
- (Ej, oj) Al'bjesedi Vladeta vojvoda:
„Oj, boga vam carice Milice!
Ta ja prodjoh kroz Kosovo ravno,
I ne vidjeh čestitoga kneza,
Već ja vidjeh kneževa Zelenka
Čeraju ga po Kosovu Turci,
A knez, mislim, da je poginuo.”
- (Ej, oj) Kad to začu carica Milica,
Proli suze niza bjelo lice,
Pa još pita Vladetu vojvodu:
„Oj boga ti Vladeta vojvodo!
Kad si bio na Kosovu ravnu
Ne vidje li devet Jugovića,
I djesetog starog jug Bogdana?”
Al'bjesedi Vladeta vojvoda:
„Ta ja prodjoh kroz Kosovo ravno,
I ja vidjeh devet Jugovića,
I djesetog starog Jug Bogdana.
Oni bjehu u pola Kosova,
Krvave im ruke do ramena,
I zeleni mači do balčaka.
Ali su im malaksale ruke
Sjekujući po Kosovu Turke.”
- (Ej, oj) Još ga pita carica Milica:
„Oj, boga ti Vladeta vojvodo!
Kad si bio na Kosovo ravno,
Ne vidje li još dva zeta moja,
Brankovića, Miloš Obilića?”
Al'bjesedi Vladeta vojvoda:
„Ta ja prodjoh kroz Kosovo ravno
I ja vidjeh Miloš Obilića,
On stojaše u pola Kosova,
Na bojno se koplje naslonio,
Bojno mu se koplje prelomilo,
Pa na njega navališe Turci,
Dosad, mislim, da je poginuo.
Al'ne vidjeh Vuka Brankovića!
Ne vidjeh ga, ne vid'lo ga sunce!

On izdade čestitoga kneza,
 Gospodara i moga, i tvoga.
 „Gospodara i moga, i tvoga.”

A koszovói ütközet

Vára alatt fehér Krusevácnak
 Sétálgatott jó Milica cárnő.
 Kísérte őt két kedves leánya,
 Vukoszáva és szépséges Mára.
 Feléjük tart Vladeta vojvoda,
 Fényes szőrű jó pejlova hozza.
 Vladeta jó lovát meghajszolta,
 Merő fehér habba öltöztette.
 Ím így szólott jó Milica cárnő:
 „Áldjon Isten, hercegnek vajdája!
 Miért, hogy jó lovad meghajszoltad,
 Merő fehér habba öltöztetted?
 Talán bizony Koszovóról jössz most?
 Talán láttad fényes hercegünket,
 Jó uramat, s te uralkodódat?”
 Im, válaszol Vladeta, jó vajda:
 „Isten áldjon, én cárnőm Milica!
 Bizony jártam síkján Koszovónak,
 De nem láttam fényes hercegünket!
 Hanem láttam Zelenkót, a lovát,
 Koszovón át törökök hajszolták.
 Már a herceg lelkét kilehelte.”
 Meghallván ezt jó Milica cárnő,
 Ömlik könnye, végig fehér arcán,
 Megkérdi még jó Vladeta vajdát:
 „Áldjon Isten, Vladeta vojvoda!
 Hogy ott jártál, síkján Koszovónak,
 Láttad deli kilenc Jugovicsot,
 Tizediknek az ősz Bogdán Jugot?”
 Ím válaszol Vladeta, jó vajda:
 „Bizony jártam síkján Koszovónak,
 Láttam deli kilenc Jugovicsot,
 Tizediknek az ősz Bogdán Jugot.
 Koszovónak közepén megálltak,
 Vállig véres mindenikük karja,
 Vértől csillog kardjuk markolatig.
 Erős karjuk végül lehanyatlott,
 Kaszabolván ezernyi törököt!”
 Megkérdi még jó Milica cárnő:
 „Áldjon Isten, Vladeta vojvoda,
 Mikor jártál síkján Koszovónak,

Talán láttad kedves két vejemet,
 Brankovicsot, Milos Obilicsot?"
 „Bizony jártam síkján Koszovónak,
 Bizony láttam Milos Obilicsot,
 Koszovónak közepén megállott,
 Kopjájára reátámaszkodott,
 Jó harci kopjája kettétörött,
 Magára meg rontottak törökök,
 Úgy vélem, már elérte halála!
 Brankovicsot meg nem láttam sehol,
 Nem láttam én, ne lássa a nap sem!
 Elárulta fényes hercegünket,
 Te uradat, én uralkodómat!
 Te uradat, én uralkodómat!"

*Soko bira...*⁴³

Soko bira, gde će naći mira.
 Neće gore na visokoj jeli,
 Već u doli, gde se šator beli!
 Pod šatorom delija devojka,
 Vino pije, ni briga joj nije,
 Pesmu peva, a od glasa mila
 Čisto raste na sokolu krila.
 (Ej, oj) Na glas idu dvanaest Turaka,
 Durno glede, pa kroz jed besede:
 „Kučko, kujlo, delija devojko!
 Kad god piješ, Turčinu se smiješ,
 Kad god pevaš, Turčina ismevaš!
 Gde nauči piti i pevati?"
 „Oj, boga vam dvanaest Turaka!
 Ako pita pravo da mu kažem:
 Dvorila sam dva srbska junaka,
 Dvorila sam Miloša i Marka,
 Od Marka sam piti naučila,
 Od Miloša pesmu osvojila,
 Od njih dvoje, evo, i ovo je!"
 Pa zaplamtí srce iz očiju,
 I povadi sablju dimisćiju.
 Soko gleda gde crveni trava,
 A na travi dvanaest Turskih glava!
 Soko gleda, pa misli da sneva,
 A devojka pije, i popeva!
 A devojka pije, i popeva!

⁴³ Ld. a 42. sz. jegyzetet.

Deli sólyom...

Deli sólyom, keresvén nyugalmat,
 Észre sem vesz szép sudár fenyőfát.
 Éles szeme előtt fehér sátor,
 Fehér sátor alatt-deli leány.
 Jó bort iszik, semmire nincs gondja,
 Dalt dalolgat, és a kedves hangtól,
 Gyorsan sarjad sólyomszárnyon jó toll.
 Hangja kicsal tizenkét törököt.
 Szemük szűrös, mérges a beszédük:
 „Eb az anyád, deli szép leányzó!
 Ha bort iszol, velünk teszel csúfot!
 Ha dalt dalolsz, szégyenünkre teszed!
 Hol tanultál inni és dalolni?”

„Ég áldjon meg, tizenkét törökök!
 Ha kérditek, igaz választ adok:
 Szolgáltam én két derék szerb hősnél,
 Szolgáltam én Milosnál és Márknál.
 Márkótól én inni megtanultam,
 Milostól a sok szép dalt tanultam.
 Tőlük van az, amit most megláttok!”
 Pillantása csillagtalan éjjél,
 Kardja villan, damaszkuszi acél!
 Néz a sólyom, piroslik a zöld fű,
 Selymes fűvön hever tizenkét fő!
 Néz a sólyom, úgy véli, álmodik.
 Deli leány dalolgat, bort iszik,
 Deli leány dalolgat, bort iszik.

EPIC FOLK-SONGS OF THE SOUTHERN SLAV NATIONAL
 MINORITIES LIVING IN HUNGARY

by

IGOR GRIN

In the introductory paragraph, the author is pointing to the fact that, although Southern Slav folk-poetry practised by the Serbo-Croatian inhabitants of our country who sought refuge and settled down in Hungary under the reign of the Osmanli-Turks (in the 16—17th centuries) has a past of more than fourhundred years, hardly anybody have taken the initiative to collect and explore the literary remains of Serbo-Croatian heroic poetry handed down to us by oral tradition. It is a fact, anyway, that József Székács, György Radics, Mihály Vitkovics, Ede Margalits and recently Zoltán Csuka in particular, have made serious efforts in order to make popular the folk-poetry of our Southern neighbours with the Hungarian reading public by the interpretations and excellent literary translations of Southern Slav heroic epics, songs and ballads.

The author is presenting Croatian heroic songs and fragments of heroic songs respectively, collected at Bezenye (in North-Western Transdanubia) and Serbian ones recorded on magnetic tape at Battonya (in South-Eastern Hungary). The songs found at Bezenye are the following: 1. *Ženil se je Marko mlad...* (Young Marko got married...), 2. *Turobil je Marko mlad...* (Young Marko was mourning...), and at 3. *Kosovska bitka...* (The battle of Kosovo...), 4. *Soko bira...* (The

falcon is ferreting...). The chapter giving analysis is referring to the causes of the (Croatian) songs of Bezeny being conserved, and to the supposed time of genesis (end of the 14th Century or beginning of the 15th Century) of the traditions serving as a pattern to the texts. These texts are compared with the similar song-texts of the classical collections published from Serbo-Croatian sources of Yugoslavia. It is established that the Croatian texts of Bezenye have a historico-genetic connection with the Serbo-Croatian heroic epics of earlier centuries, having similar subject-matter; there are, however, some differences, as well. One of the differences is the songs growing shorter, the other manifests itself in the influence of the coexistence of Serbo-Croations with other (Slovak, German) national minorities (e.g., Slovak and German loan-words). The shortening of songs is a result of changed functions. The (Serbian) songs of Battonya, on the other hand, are closer to the classic texts similar in theme, collected by *Vuk Karadžić*. It seems, therefore, to be probable that the Serbian settlers of Battonya have brought heroic songs to their new country from a different circle of traditions; on the other hand, their losing contact with the old country did not take place so long ago that they should have as rich a tradition as the Croations of Bezenye do.

It is a common characteristic of the texts presented that they are connected with the historic events of the sometime struggles against the Turkish conquerors and with their hero (Marko) created by the people.

To conclude, the author is drawing attention to some metrical peculiarities.

A NAGYCSALÁD-RENDSZER EMLÉKEI ÉS MARADVÁNYAI A SÁRKÖZBEN ÉS PÉCSVÁRAD KÖRNYÉKÉN (1870—1910)*

CSEH ISTVÁN

I. A NAGYCSALÁDRÓL ÁLTALÁBAN

A magyar nagycsalád kialakulása is a nemzetiségi társadalom bomlásának idejére tehető. Még létezik a magyar feudalizmus korai századaiban (X—XI. század), de továbbélése a középkor folyamán egyelőre történetileg felderítetlen.

Ugyanakkor bizonyos (sokszor zártabbnak is tekinthető) etnikumok XIX. század végi, családi élettel kapcsolatos szokásanyaga és közhasználatú rokonsági terminológiái arra engednek következtetni, hogy itt a megelőző századokban is ismerhették, sőt általánosan elterjedt lehetett ez a családszerkezet, amely gazdasági, társadalmi és hagyományozó egységként funkcionált.

A XIX. század második felében a magyar módos paraszti gazdaságban is meginduló és a századforduló éveiben egyre felgyorsuló kapitalista fejlődés azzal, hogy a családtagoknak a megélhetéshez már más lehetőségeket nyújtott, és a maga illuzórikuságában is a meggazdagodás nagyobb lehetőségeit csillantatta meg, fokozatosan bomlasztotta fel a nagycsaládot.

A termelőerők fejlődése következtében az említett változásoknak, illetőleg a pusztulásnak kitett „paraszti familia” azonban nem tűnt el máról holnapra a magyar társadalomból. Részben átalakult, szerkezetileg módosult, de lényegét megőrizve (ha csak szokásaiban is) létezett az ország hagyományörzőbb vidékein egészen a legutóbbi időkig. A vizsgálat indokolásául, s kiindulásul kiemeljük FÉL E. (Adatok a bukovinai székelyek rokonsági intézményeiről. Néprajzi Közlemények, III. (1958) 4. sz. 3—17. ld. 13—14.) következő megállapítását. Idézzük: „Az organikus vagy organikus jellegű társadalmi intézmények közül egy-egy társadalomban egyidőben több is fennállhat, úgy azonban, hogy működésük egymást ne sértse (harmonikus társadalom esetén), sőt a mindenkor társadalom-gazdasági szükségletek minél jobb kielégítésére egymást kiegészítse. A nagycsaládot, nemzetséget tehát nem szabad úgy tekintenünk, mint mereven, változatlanul fennálló, egyes vidékekre vagy korszakokra kizárólag jellemző intézményeket. Nagycsaládok, vagy akár hadak, nemzetségek keletkezhetnek és elmúlhatnak, erősödhetnek és gyengülhetnek aszerint, hogy az illető társadalomnak van-e szüksége működésükre és milyen arányban.”

A Sárközben és Pécsvárad környékén például — a vizsgált időszakban — általánosan elterjedt családforma volt a három vagy négy generációt magában foglaló család — melyben a jogok és a kötelességek szintén a gazdához való tartozás, illetőleg a tőle való függés viszonylatában realizálódtak —, de ebben már egy nemzedéket mindig csak egy kiscsalád képviselt. Feltehetően a klasszikus értelemben vett nagy-

* A szerző monografikus földolgozásából vett részletek összefoglalása. A teljes dolgozat (doktori értekezés) kézírata a József Attila Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke Adattárában található.

családból egyszerűsödött le. Nevezhetjük akár közbülső esetnek is, amely struktúráját tekintve már inkább a kiscsaládhoz áll közelebb; a háznép nagyságában, a család életvitelében, patriarchális szellemében, szokásaiban pedig még a nagycsaládra emlékeztet.

Létezésének okai és feltételei a vizsgált területeken a következők voltak:

1. A gazdálkodás folytonosságának biztosítása a vagyon megtartása, illetőleg gyarapítása érdekében.
2. Az öregek gondviselésének biztosítása.
3. Kezdetben az anyagiak hiánya, később a vagyon gyarapításának eszköze („egyké”-zés).
4. A hosszú évszázadokon keresztül megőrzött szokás.
5. A sajátosan zárt etnikum.
6. Délszláv hatás, melynek bizonyítékai a sárközi díszítőművészetben és viseletben is felfedezhetők.

II. GAZDASÁGI TÉNYEZŐK

A családi birtok (— az egykori jobbágytelek, a rajta levő házzal és jószágállománnyal —) nagyságát az úrbéri elkülönözés jelentősen befolyásolhatta. Az egyes családok lehetőségein is múlt, hogy ez a vagyon idővel növekedett, vagy esetleg rohamosan zsugorodott. Sajátos körülmény volt Sárközből az ármentesítés. Az ennek során felszabadult árterületből, szabad foglalkozással, számottevően meg lehetett növelni az eredeti családi birtokot. Ezért jóval nagyobb is volt, mint Pécsvárad környékén, és a kialakuló gazdagparasztság rétege is erősebb volt, mint a *Zengőalja* református községeiben.

A családi vagyon nagyobb része a családfő tulajdonát képezte. Ezt egészítette ki a vő vagy a meny kisebb-nagyobb hozománya. Az így megnövekedett családi birtok öröklése patriarchális jogszokásokra épült, de jellemző volt rá az utódok iránti bizalmatlanság is. („Még élők, nem adom oda.” „Csak lefekvés előtt vetkőzöm le.”)

A családi vagyon két részből állt: úgynevezett „ősi birtok”-ot és „szörzemény”-t különböztettek meg. Ez a két rész természetesen közös gazdaságot alkotott és csak a családtagok tudatában vált el egymástól. A családtagok (férfiak, nők, gyerekek) munkaerejével a családfő rendelkezett, az, aki a gazdaságot irányította. Legtöbb helyen az ő nevében volt a birtok is. Mindig megjelölte azt a soron következő munkafolyamatot, aminek az elvégzése a gazdaság szempontjából a legfontosabb volt, és azt is pontosan megmondta, hogy ezt kik végezzék el. Ezt a tevékenységet, amelynek lényege a munkaerő ésszerű elosztása volt a családban, megkönnyítette a hosszú évszázadok gyakorlatában kialakult családi munkamegosztás. Ennek alapvető szempontja a nemek szerinti differenciáltság volt. Megkülönböztettek „embörmunká”-t és „asszony munká”-t.

Kizárólagos érvénnyel a nők számára fenntartott munka, amelyhez a férfiak elvől nem nyúltak, a házkörüli teendők elvégzése és a háztartás vezetése volt. Ezenkívül minden egyéb, amit a gazdaságban el kellett végezni, változatlanul felosztódott a nők és férfiak között. Általában jellemző volt az asszonyi munkára a férfiak kiszolgálása.

A családi munkamegosztás másik lényeges szempontja volt a körök szerinti elkülönülés. Érdekes a megöregedett férfiak helye a család munkarendjében. Felada-

tuk az állatok őrzése és gondozása volt. Gyerekfejjel, pásztorként kezdték és ugyanilyen szabadon, de már megöregedve, pásztorként fejezték be életüket. Amikor pedig a lecsapolásokat követő gazdasági fellendülés időszakában a jószágra már bevándorolt „szállási” ügyelt, ők kiköltöztek a „högy”-re, ahol ettől kezdve ellátták a szülő egész évi munkáját.

Az ő gyakorlatukban már nem vált szét az „asszonymunka” és „embörmunka”. Napközben dolgoztak, esténként pedig, vacsora után, összegyűltek a komák és jó szomszédok egy-egy tanyában vagy az előtte levő „pórag”-on (parlagon), és pipázva ülték agyon az időt. Borozgatva elevenítették fel fiatalságukat, munkában és békeségben eltelt életük javarészét.

Kiköltözésükkel (előregedésükkel) pedig a nemek szerint funkcionáló családi munkamegosztás aránytalansága mintha kiegyenlítődött volna azáltal, hogy a család vezetésében az asszonyok (különösen a gazdasszony) befolyása megnövekedett.

III. TÁRSADALMI TÉNYEZŐK

A családon belül minden családtagnak meghatározott helye volt, amely jogokat és kötelességeket jelentett számára. A családi hierarchia élén a gazda állt. Legfontosabb tevékenysége, a gazdaság irányítása a család szempontjából létfontosságú volt. Figyelme kiterjedt az unokák nevelésére is, akiknek igyekezett átadni tapasztalatait, megismertetni velük az erkölcsi normákat. Ezenkívül képviselte a családot a faluközösség előtt. Minden területen ő volt az „irányadó”, akihez mindenkinek alkalmazkodnia kellett a családban. Jelentőségéből a századforduló körül — sárközi viszonylatban — kicsit vesztett a gazdasszony javára. Ez a családi élet két területén nyilvánult meg: a gazdálkodás mindennapos rendjében és a házassági kapcsolatok irányításában. Az általuk irányított és vezetett háznép, melynek tagjait kognatikus és affinális szálak fűzték egymáshoz, különféle társas összejöveteleken és kalákákon való részvétellel ápolta kapcsolatait a tágabb, a rokonok és szomszédok közösségével.

A családnak a nagyobb közösséggel (a falu vagy a vidék) kiépült kapcsolatai (barát, pajtás, koma, községi és egyházi pozíció stb.) közül legerősebb és legjelentősebb a házasság útján létrejött kapcsolat volt. Ezen keresztül — legtöbb esetben — teljesen idegen családok között teremtdött életre szóló kötelék. A házasság két-féleképpen jöhetett létre: irányítottan és spontán módon. Az irányítással orientált házasságok száma — sárközi viszonylatban — a XIX. század második fele óta növekedett meg hirtelen. Ekkor vált ez az etnikum egyre inkább endogámmá. A négy sárközi község (Ócsény, Decs, Sárpilis, Alsónyék) őslakossága ezután fokozottabban terelte fiataljainak érdeklődését egymás felé. Sőt még az egyes községekben belül is észrevehető bizonyos törvényszerűség. Viszont bármennyire volt is zárt ez a házassági rend a Sárközben, mégsem jelentett lokális endogámiát, mert továbbra is nagy volt a Zengőalja fiataljaival kötött házasságok száma.

Arra a kérdésre, hogy hova házасították ki leginkább lányukat, Pécsváradon is a sárközi falvakat sorolták fel. A párvalasztásnál döntő szempont volt: a nemzetiség („fajiság”), a vallás és a vagyonosság mértéke. A kiépülő házassági kapcsolatok megteremtésében jó alkalmat jelentett a különféle helyi szokások gyakorlása is (pl. szőlőörzés, fosztóka stb.).

Az új házások a letelepedést illetően két lehetőség közül választhattak. Legtöbb esetben valamelyik szülői házban maradtak, amely verilokális (a férj rokonainál, a férj házában, az ő falujában) vagy uxorilokális (a feleség rokonainál, annak a házában, annak a falujában) letelepedést jelentett. Ritkán az is előfordult, hogy mindkét családtól elválva, külön telepedtek le (neolokális letelepedés).

Az így kibővült nagycsalád tagjainak összetartozását és egymáshoz való viszonyát a különféle rokoni kapcsolatokat jelző, közhasználatú terminológiák is érzékeltették.

Kognatikus rokonsági csoportokat jelölő terminológiák:

■ A nemzetség szó a vizsgált időszakban már többnyire rokonságot jelentett, amelyet nemzetnek vagy familiának is mondtak. Beletartoztak az ősök, a leszármazottak és a második, harmadik unokatestvérig az oldalági rokonok.

Decsen az 1850-es években kilenc erős Szél-nemzetség élt, amelyeket kizárólag a rokonság tudata kötött össze. Ragadványnevek segítségével különböztették meg őket és tulajdonságaikat (szorgalmas, alacsony növés stb.) örökölhetőnek vélték. A nemzetség exogám volt.

A házasság útján kiszakadt asszonyokat („meny”-ek) mindvégig saját (eredeti) nemzetségekhez sorolta a köztudat. Ennek bizonyosága, hogy halálukig megtartották lánynevüket és így is emlegették őket a faluban. Továbbá, ha a menyecske fiatalon vagy élete derekán halt meg, illetőleg ha feltételezhető volt, hogy megözvegyült férje ismét megnősül és másik asszonyt visz a házhoz, akkor a vérszerinti hozzátartozók kérésére az apai sírboltba temették el.

A nemzetségi tulajdon emlékeit egyes tulajdonjegyek őrizték. A vérbosszú intézményét ebben a korszakban már nem ismerték.

Az *ág, ágazat* a lineáris rokonság (nagyapa—apa—fiú) valamelyik tagja oldalági leszármazottainak a csoportját jelentette. Vagyis a nemzetség kisebb társadalmi—rokonsági egysége volt. Ilyen értelemben használták, amikor például lakodalomba a *harmadik ágazatot* is meghívták.

A had eredeti jelentéséből csak a tömegre vonatkozó képzet maradt meg a sárközi parasztság tudatában. Használták a nemzetség megjelölésére is, ha mondani-valójuknak pejoratív kicsengést akartak adni (pl. „veszekedős had”).

A nagycsalád terminológiáját nem használták. Ez a megjelölés csak a család-kutatások eredményeként terjedt el az 1930—40-es években, és a népes családot jelentette.

A *család*-nak két jelentése volt: 1. familia, 2. gyermek.

A *ház, háznép* fogalmának körébe tartoztak azok a kognatikus és affinális rokonok, valamint örökbefogadottak és cselédek, akik a házat lakták. Ha pl. lakodalomba hívták a gazdát és „egész háza népét”, akkor a meghívás a felsoroltak mind-egyikére vonatkozott.

Az *unokatestvér*-ek a testvérek leszármazottai. Az első és második unokatestvért tartották számon.

■ Az *atyafi, atyámfia* megszólítás mindazokra vonatkozhatott, akik a nemzetséghez tartoztak.

Az *ügönszüle, szülike* a dédanya volt. Megszólítása ugyanígy.

A *messziszüle, messzi*: a távollakó (ugyanannak a falunak távolabbi pontján is lakható) dédanya megjelölése. Megszólítása ugyanígy, vagy családnév + *messzi*.

A *nagyszüle, kisszüle* az ego anyai nagyanyjának idősebb vagy fiatalabb lánytestvére. Megszólításban is így használták.

Affinális rokonságot jelölő terminológiák:

A *kisebbik uram, öregbik uram*: a menyecske így szólította férje fiatalabbik, illetőleg idősebbik testvérét.

Az *ipam, napam*: ma használatos terminológiával élve após, anyós. Megszólításuk: apámuram, anyámasszony volt.

A *nász és nászasszony*: a házasságra lépett fiatalok szülei. A férfiak részéről ezek megszólító terminológiák is lehettek, a nők pedig nászuramat, nászasszonyomat mondtak. Két-három év korkülönbség esetén már kijárt az idősebb magázása még az azonos neműek között is. Az asszonyok mindenképpen magázták a nászukat („Nászuram halli k-e?”).

Az *ángyi, gyángyi*: a szülők vagy nagyszülők testvérének (ego nagybátyjának) a felesége. Megszólítása ugyanígy, vagy név+ángyi.

Műrokonságot jelölő terminológiák:

A *koma*: a pajtások közül az a személy, akit meghívtak az újszülött keresztelőjére és az azt követő *poszt*ba. A századforduló előtt nem volt divat a sok koma, az 1930-as években viszont már 30–40-et is meghívtak a gazdagabbak. Közülük az volt az „első koma” vagy „köröszkoma”, aki keresztvíz alá tartotta a gyermeket. Az ország más vidékein kialakult szokásoktól eltérően ők nem törődtek a gyermek nevelésével, figyelmük csak kisebb ajándékozgatásban nyilvánult meg.

Jelentősebb volt — és a századfordulótól kezdve különösen megnövekedett — a komaság szerepe a szülők szempontjából. Feltehető, hogy az egykezés miatt leszűkülte atyafiság mellett a különféle kalákákban a komák segítségére nagyobb szükség volt.

Egymás megszólítására a *koma, komám, komámuram, komámasszony* terminológiát használták. Néhány év korkülönbség esetén az asszonyok már kendezték a férfiakat, egyébként a komák között a tegezés járta. Egymás gyerekeit *köröszfinak, köröszlány*nak, a gyermekek pedig őket *körösztapámnak, körösztanyámnak* szólították.

A *tejtestvérség* fogalmát ismerik, illetőleg tudják, hogy mit jelent, de mint terminológiát nem használták. Az adatközlők visszaemlékezései szerint, ha szülésben meghalt az anya, vagy a szülés után gyorsan elapadt a teje, akkor olyan gyerekágyas asszonyt hívtak a csecsemőhöz, aki lehetőleg a rokonságba tartozott. A gyerekek közötti viszonyt ilyenkor is a kognatikus kapcsolatok határozták meg. Ha erre alkalmas asszony nem volt a rokonságban, akkor hívtak csak dadát.

IV. TUDATI TÉNYEZŐK

A családi összetartozás erősítői a jeles napokhoz fűződő szokások egy része, de még inkább azok, amelyek az emberi élet három nagy fordulójának (születés, házasság, halál) a kísérői voltak. Ezek a rontás elhárítását célozták, valamint befogadási és kiválási szokások voltak.

A sárközi és zengőalji református magyarok nem szerették a sok gyereket, éppen ezért az újszülött csecsemőt sokféle babonás eljárással védtek. Minden igyekezetükkel azon voltak, hogy a rossz hatásától elzárják, és ha felnő, akkor a legjobb körülményt biztosítsák neki.

A keresztelő volt az első családi ünnep, amelyen az újszülött részt vett. A fiút általában az apja vagy a nagyapja, a leányt pedig az anyja vagy a nagyanyja nevére keresztelték. Amikor a templomból hazaértek, a gazdasszony (máshol az apa) homlokon csókolta a gyereket, hogy „csókos lögyön”. Ez a szokás valaha a családba való befogadást jelentette.

Az újszülött igazi megünneplésére a szüret vagy disznóvágás idején került sor. Ez volt a csöröggle, amit kezdetben csak az elsőszülött fiú, később már a leány kedvéért is megrendeztek. Nevét a *forgácsfánkról* vagy *csörgefánkról* kapta, amit a vendégek ilyenkor magukkal hoztak.

A lakodalom a legnagyobb méretű családi mulatságnak számított, melyre a gyülekezet előtti háromszori kihirdetést követő esküvő után került sor. A templomból hazatérő fiatal házasokat különféle, ősi rítusok emlékét őrző szokásokkal fogadták be a családba.

A temetésen — éppúgy, mint a lakodalomban — illet megjelenni a szűkebb és a tágabb közösség mindazon tagjainak, akik az elhunytal valamilyen rokoni kapcsolatban voltak. Ezek az alkalmak az atyafiság összetartozásának látványos kifejezését is jelentették.

A család szellemi értékeinek, a sok évszázados tapasztalatnak a továbbadása a mindennapok gyakorlatában történt. A gyermek belenövését szolgálta a vér és vagyon szerint összetartozó közösségbe.

Tehát a nagycsalád általunk vizsgált típusa, mintegy a nagycsalád közbülső esete, legalább három, de olykor négy generációt foglalt magába. Több kiscsaládból álló rokonsági csoport, amely éppen olyan gazdasági, társadalmi és hagyományozó egységet képezett, mint a klasszikus értelemben vett nagycsalád. Igaz, hogy ettől struktúrájában már lényegesen különbözött, mert egyszerűbb volt, de életvitelében és szokásaiban még sokáig megőrizte eredetének sokszínűségét. Elsősorban azért, mert ez a földrajzilag zártabbnak tekinthető vidék, ahol a nagycsalád változó, átmeneti formáját igyekeztem bemutatni és jellemezni, a legutóbbi időkig háborítatlan etnikum maradt, mindenféle keveredéstől mentes, szinte egyazon kultúrájú magyarság lakta.

A gyűjtés és a dolgozat összeállítása közben számos kérdés merült fel, amelyek megválaszolására itt nem vállalkozhatok. Mindenekelőtt érdekes és tanulságos lesz megvizsgálni, hogy a dolgozatban közbülső esetként feltételezett családtípusnak történetileg visszafelé haladva volt-e valamilyen analógiája, elsősorban magyar vonatkozásban, és hogy milyen volt az. Ehhez a középkori archeológia tud legtöbb segítséget adni. Ugyanilyen izgalmas feladatnak ígérkezne a bemutatott patriarchális kapcsolatot konzerváló családszerkezet továbbélésének nyomon követése a kapitalizáció kiszélesedése folyamán, illetőleg a felszabadulás utáni megváltozott körülmények között.

MEMORIES AND RELICS OF THE JOINT-FAMILY SYSTEM IN SÁRKÖZ
AND IN THE REGION OF PÉCSVÁRAD

by

ISTVÁN CSEH

The author provides a brief summary of the results of an ethnographic social study of a monographic nature made in two characteristic Hungarian ethnographic regions, *Sárköz* (Tolna county) and the area of *Zengőalja* (the region of Pécsvárad, Baranya county). In these regions during the period 1870—1910 there still existed patriarchal joint-families comprised of three, and sometimes four families, and exhibiting a strict internal unity. In the first part of the publication it is pointed out that during that period these joint-families represented a transitional type in the approach to the independent-family form. Nevertheless, they do make up one of the links with the tradition of the joint-family form which could still be found in certain districts of Hungary even in the second half of the 19th century and the early decades of the 20th century. The protestant Hungarians of Sárköz and Zengőalja adhered to this family form for the following reasons: 1. The safeguarding of the continuity of the economic system in the interest of the maintenance and increase of the family assets. 2. The assuring of the welfare of the old members. 3. Initially (in the 1870's) because of the financial difficulties, and then later the increasing of the assets. An anomalous side-effect and consequence of this was the norm of the birth of only one child (Hungarian: „egykezés”). 4. The custom of the joint-family form inherited from earlier centuries and preserved. 5. The characteristically closed ethnic group. 6. The Southern Slav influence, evidence for which can be found in the ornamental art of Sárköz and in the costume too.

The second chapter of the dissertation expounds more fully on the significance of the economic factors. In the next part follows a description of the position, rights and duties within the family of the patriarch and his wife, and of the other members. Attention is drawn to the connections of the joint-family with the more distant relatives and with the inhabitants of the community in general. This chapter presents the terminology used to name the cognate relation-groups, and a more detailed definition of their meaning. Next follows an account of those indications of relationships arising as a result of marriage, and the names of the various types of artificial relationships.

The fourth chapter describes those customs which contributed to the practising and cultivation of the relationships within the joint-family in the studied regions. Participation in the most important events of life and in their related ceremonies (birth — christening, marriage — wedding-feast, death — funeral) can primarily be regarded as the important element. The dissertation ends with the raising of essential questions still to be examined. Such vital problems are, for instance, the research of the historical analogies of the transitional joint-family form written about here, and the investigation of the survival and modifications of the family structure based on patriarchal relations.

BOCSKORTÍPUSOK A DÉL-ALFÖLDÖN

FÜR JÓZSEF

A Dél-Alföldön és Csongrád megyében is az egyik legtovább élő hagyományos lábbeli viselet a bocskor volt. A levéltári adatok arról tanúskodnak, hogy a szegény ember ruhatárának egyik nélkülözhetetlen darabja volt a bocskor.¹ Az ősi bőrkészítés ismerete, valamint e lábbeli elkészítésének tudománya tükröződött a paraszti önellátásban. Ritkán történt, hogy vásárokon a tímároktól vagy a vargáktól vették meg a bocskorbőrt. Általában elhasznált csizmaszár szolgált erre a célra, vagy maguk készítették ki a bőrt.

Másrészt a XIX. század elején céhekbe tömörülő tímárok és vargák előszeretettel készítettek a környék igényéhez igazodó különféle típusú bocskorokat. Hogy mennyire kedvelte a dél-alföldi parasztság a bocskort, mint lábbelit, azt legjobban bizonyítják az elszegődési dokumentumok. Ezek többségében egy vagy két pár bocskort írnak elő a szerződésben.

A századforduló tájékán még mindig általános viseletként említhetjük a bocskort a szegény emberek körében, de a használati köre fokozatosan szűkült. Az idősebb emberek szívesen idézik fel ezt az időszakot.

„Idős tápaiak visszaemlékeznek arra, hogy a bocskor a múlt század utolsó évtizedeiben falujukban általánosnak mondható viselet volt. Nemcsak férfiak hordták kapcával burkolt lábukon, hanem fehérnepek is. Az *asszonybocskor* azonban *cimörösebb*, vagyis díszesebb, cifrább volt.”²

Leginkább hétköznapi viselték különböző munkában, főleg kubikosok, téglaverők, kútások, aratók, marokyerők és halászok.

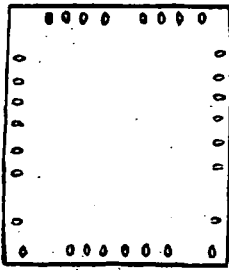
Magáról a bocskorról, a bocskorviseltről összefoglaló munka nem számol be. E népviseleti darabra a táji feltérképezésekben, a céhek történetében és az egyes helységek monográfiájában találunk utalásokat.³

E vidéken használatos bocskorfajtákat általában az ország különböző tájain is ismerték, sőt viselték is. A bocskorfajták között a legkezdetlegesebb a sokszor használt, puha csizmaszárból házilag szabott és fűzött *táblásbocskor*, más néven *kancabocskor*, mert nincs feje, csak talpa. A hozzávaló bőrt sokszor a bocskor

¹ Egy készülő dolgozat rövid összefoglalása.

² *Bálint Sándor*: A szegedi nép Bp. 1968. 102.

³ A Dél-Alföld bocskorviselét vizsgálatához támpontot nyújtanak: *Kovács János*: Szeged és népe. Szeged 1901., *Kiss Bálint*: A szentesi ev. ref. eklézsia krónikája. Szentes 1914., *Hilf László*: A szegedi iparosság története. Szeged 1929., *Kresz Mária*: Magyar parasztvisélet. Bp. 1956., *Bálint Sándor*: A szegedi varga-, csizmadia és papucsos mesterség. Bp. 1960., *Bálint Sándor*: A szegedi nép. Bp. 1968., *Fél Edit*: Népviselet. Bp. 1962., Magyar népművészet. Bp. 1969., *Gáborján Alice*: Magyar népviseletek. Bp. 1969., Tápé története és néprajza. Tápé, 1971. 536.

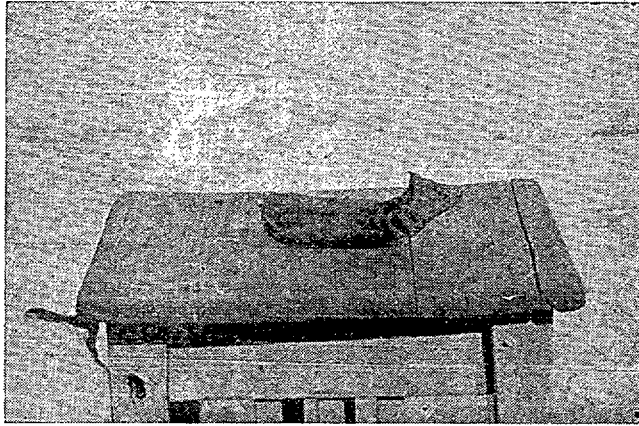

32 cm

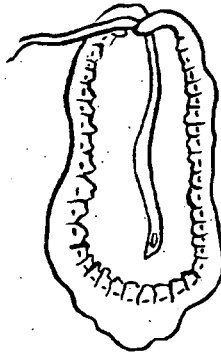
28 cm

A táblásbocskor szabása

korostól veszik és odahaza készítik el. A talpformája négyszegletes, a fűzés a láb alakja szerint történik. A négyszögletes talp méretei: hossza 32 cm, szélessége 28 cm. A szíj hossza 150 cm.

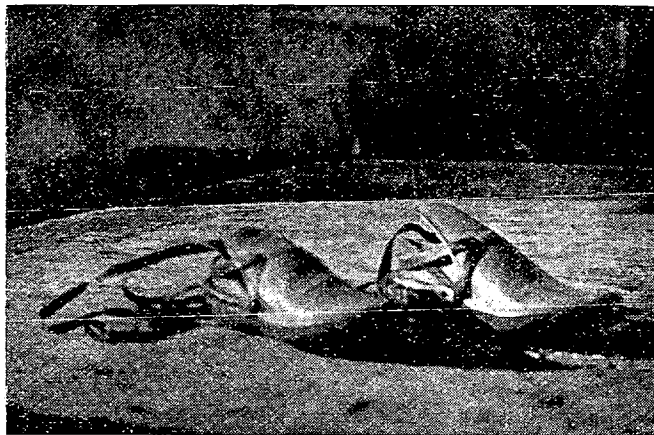

1. ábra. A táblásbocskor

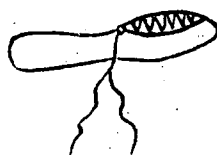
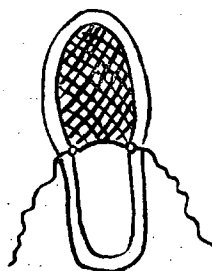
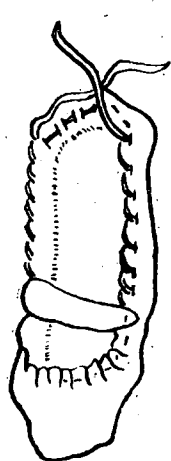
2. ábra. A kancabocskor

Amikor a bocskornak feje lett, csak a sarokrész kapott szíjfűzést. A bocskorba fűzött szíjrész olyan hosszú, hogy a kapca fölött a lábszárra tekerhető. Szíjjal van a talp és a sarokrész összefűzve. A lábszárra tekert szíj miatt hívják *szijasbocskornak*.⁴

3. ábra. A szijasbocskor

Egy másik változatát *kerekfejű, ráncos-orrú* bocskornak is nevezték. Az orra, amely alig takarta a lábujjakat, kerek volt, és ezt ráncbahúzta a bocskorszíj, amit hátul a saroknál kötöttek össze. Hogy erősen tartson, azt a lábfejen átfektetett kb. 3—4 cm széles szíj biztosította. A kubikusok körében ez a forma volt a legkedveltebb, *szijasbocskornak*, vagy *kubikosbocskornak* nevezték a Szeged környéki kubikosok.⁵

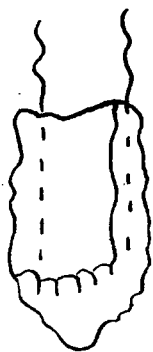
A szijasbocskor v. kubikosbocskor készítése

4. ábra. A szijasbocskor

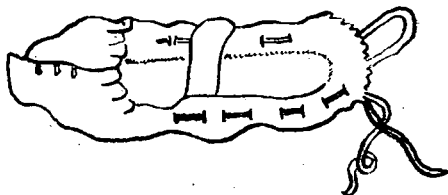
⁴ Elek Gyula bocskorostímár szóbeli közlése.

⁵ A. Magyarország Néprajza I. 359—360.

A halászok viseletében is megtaláljuk a bocskort. Azért viselték, hogy a nád-vágásnál megvédjék lábukat a nád szúrásától. A bocskort kimustrált bőrdarabokból vagy rossz csizmaszárból készítették. Ez a fűzőtbocskor hegyes vagy kerekorrú, felkötőszíjakkal.⁶

A pákász bocskor

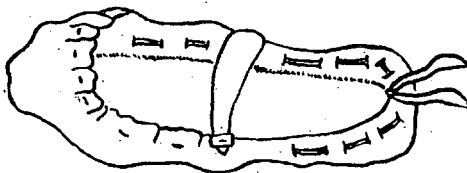

Hegyes pákász bocskor

5. ábra.

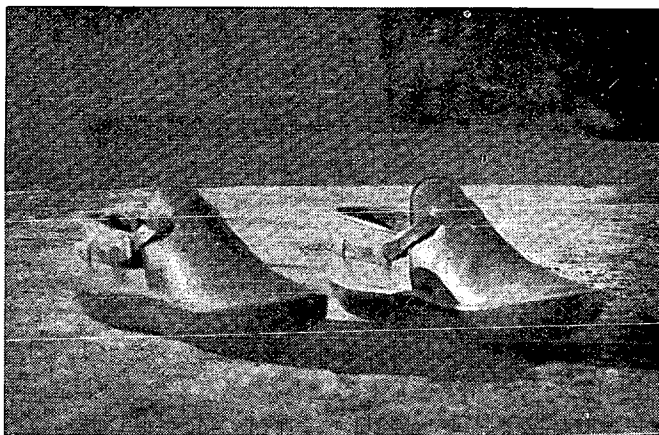
A bocskor legszokottabb formája az *egylábas bocskor*, vagyis olyan, amelyik bármelyik lábra egyaránt felhúzható. A finomabb formák kibontakozásával már kétlábas is készül.

Az egylábas bocskor egyezést mutat a *csatosbocskorral*, vagy más néven *aratóbocskorral*. Ez újabb fajta, egyszerű csattal erősítik a lábra. Az elnevezést a csatról kapta. Közben csatos szíjat fűztek a sarokrészre. Ezek a bocskorok a Bácskában, Bánátban használatosak, bár Kübekházán, Mindszenten, Tiszaszigeten, Zsombón is ismerték, sőt viselték is. Különösen a szerbek, bunyevácok, sokacok viselete volt.

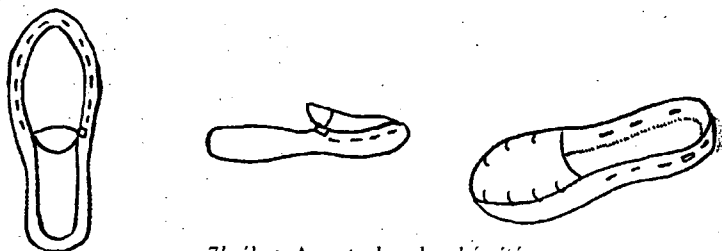

6. ábra. Az aratóbocskor

⁶ Papp László: A kecskeméti viselet múltja. Népr. Ért. 1930. 15, 28.

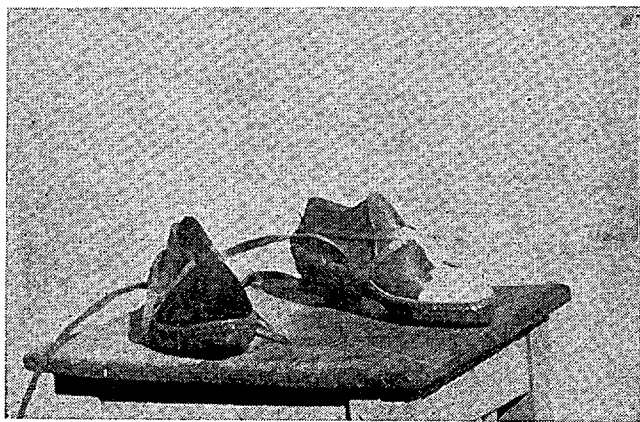

7a. ábra. A csatosbocskor

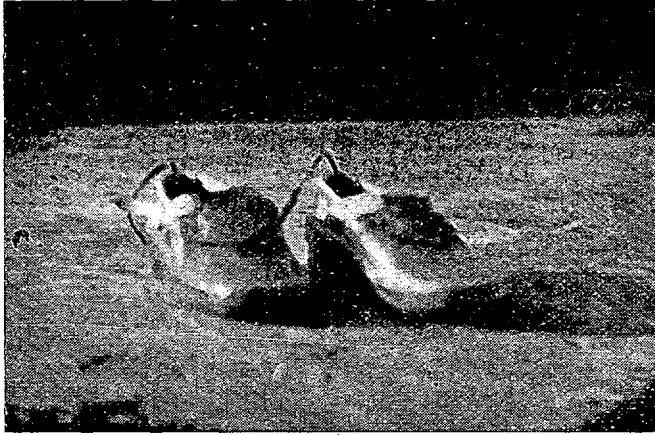
7b. ábra. A csatosbocskor készítése

Ha a fejbőrön rajta hagyják a szőrt, akkor *szőrösbocskor* a neve.

8. ábra. A szőrösbocskor

Az újfajta bocskortípusok közé sorolható a *féllábas bocskor*, amely nem húzható bármelyik lábra, hanem csak a szabásnak megfelelően a jobbra, illetőleg a balra. Újabban alacsony sarkot is kapott. A modern bocskort utcai viseletre is használták. Legújabbán gyermekeknek és a fehérnépeknek is készítettek díszesen kidolgozott, szandálszerű *mokaszinbocskort*. Visszahajtott nyelvvel készült a modern *nyelvesbocskor*.

9. ábra. A nyelvesbocskor

DIE RIEMENSCHUHTYPEN AUF DEM SÜDLICHEN TEILE DER GROSSEN UNGARISCHEN TIEFEBENÉ

VON
JÓZSEF FÜR

Die Publikation gibt eine kurze Übersicht über die Typen der Riemenschuhe (Bundschuhe), die man auf dem südlichen Teile der grossen ungarischen Tiefebene gebraucht hatte. Diese Typen sind: die tafelförmige- oder Stute-Riemenschuh (táblás vagy kancabocskor), die Erdarbeiter-Riemenschuh (kubikosbocskor), die Fischer-Riemenschuh (halász vagy pákászbocskor), die Rienschuh mit Spange oder Schnitter-Riemenschuh (csatos vagy aratóbocskor) die haarige Rienschuh (szőrösbocskor) usw.

Der Zweck der Publikation ist ferner, dass sie auf dem Gebiete der Rienschuhtracht des ungarischen Volkes und der Nachbarvölker einen Weg machen soll, und sie möchte auch die Zusammenhänge zwischen ihren Rienschuhtrachten suchen.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

PULI SZAVUNK EREDETE

A *puli*: „Különféle színű, göndör, a komondoréra emlékeztető szőrű, lelógó fülű, kunkorodott farkú, kisebb termetű (pásztor)kutya...” (ÉrtSz.). A SzófSz. a XIX. század második feléből adatolja CzF.-ből a *puli* szót; eredete ismeretlen; a SzófSz. — helyesen — nem fogadják el az 'uszkár' jelentésű német *pudel*-ből való származtatását.

Röviden most csak annyit, hogy *puli* szavunk a latin *canis pulicosus*, ill. *pulicosa* tudatos rövidítése a nyelvújítás korából. Vö. 1585: „884. pulex — *Balha*, *pulicosus* — *Balhás*” Cal.; 1708: „*Pulicofa*, jejuna canis: Balhás, hitván eb” PPI., a *Canis* címszó alatt „*Pulicofus*, a, um: *Balhás*, *Canis pulicofus*” (uo.). — Részletesebben később fejtem ki az itt közölteket.

NYÍRI ANTAL

ÜBER DEN URSPRUNG DES UNG. WORTES *PULI*

Von

A. NYÍRI

Der Verf. weist nach, daß das ung. Wort: *puli* 'eine Art ung. Hirtenhundes aus dem lat. *canis pulicosus*, bzw. *pulicosa* während der Spracherneuerung durch Kürzung entstanden ist: *canis pulicosus* oder *canis pulicosa*: > ung. *puli*.

NÉHÁNY ADALÉK MÉSZÖLY GEDEON NYELVTUDOMÁNYI PÁLYÁJÁHOZ

Hetedik gimnazista volt Mészöly Gedeon, amikor kezébe került a Nagykőrösi Ref. Gimnázium könyvtárában Hunfalvy Pál: „Magyarország ethnographiája” című műve. Ebben lett figyelmes a nyelvhasználatra, ekkor ismerte meg a nyelvhasználatot.

Még mielőtt tanári oklevelet szerzett, megismerte Melich Jánost. Melich akkor már a Széchényi Könyvtárban volt könyvtárőr, ahogy Mészöly Gedeon mondotta. A megismerkedés így történt: egyszer Mészöly valami nyelvtudományi munkát kért ki, éppen Melichtől; Melich megkérdezte Mészöly Gedeontól, hogy miért óhajtja éppen azt a munkát olvasni. Mészöly válaszul elmondotta, hogy milyen nyelvtudományi kérdés foglalkoztatja. Ettől kezdve baráti kapcsolat volt közöttük, s mikor Mészöly Gedeon már Kunszentmiklóson volt helyettes tanár — kunszentmiklósi, hosszú ideig tartó helyettes tanári állapotát sokszor emlegette —, sokszor szállt meg Melichnél, mikor nyelvtudományi kutatásai céljából Budapestre kellett utaznia.

* * *

1958 augusztusában Mészöly Gedeon feleségével együtt Szegeden nyaralt, és az Irinyi Kollégium egyik szobájában laktak. Egyik esti séta alkalmával Mészöly Gedeon a következő megjegyzést tette: „Gombocz igen nagyra becsülte azt a kis cikkemet, melynek címe *Veszteg, vesztegél*.” Ez a cikk a MNy.-ben jelent meg (XXI, 120—4); az elismerés e cikk nagyszerű jelentéstani és alaktörténeti fejtegetését illette.

Élete vége felé egy postai levelezőlapon írt Melich János néhány sort nekem Mészöly Gedeon kitűnő „Bécsi Codex”-kiadványáról. Szavait — sajnos — nem tudom idézni, mert ez a levelezőlap elveszelődött, vagy lappang valahol.

* * *

A következő sorok már nem Mészöly Gedeon nyelvtudományi pályájára vonatkoznak, de sokoldalú tehetségét kétségtelenül igazolják. Irodalomtörténeti munkássága közsímet. Az is köztudomású, hogy kitűnő műfordító; arról azonban, hogy nagybátyjának: Mészöly Gézának festői talentuma is megvolt Mészöly Gedeonban, már kevesen tudnak. Dezső fiában is megvan a kiváló műfordító mellett a festő is, mint leányában: Mészöly Laurában. Láttam Mészöly Gedeonnak több mint ötven nagyszerű ceruzarajzát. Ezek közül kettőt tőle kaptam emlékül; az egyiknek címe: „Alkonyat a Práter egyik zugában”; a másik Schönbrunn parkjának egyik részletét örökítette meg: mindkettő 1911-ből való.

NYÍRI ANTAL

„AZ PÁRDUCKÁPÁKKAL, FÉNYES SISAKOKKAL, FORGÓKKAL SZÉP MINDENIK”

Balassi e sorának *párduckáppákkal* szavát a jelenlegi középiskolás tankönyv így magyarázza: „párduckápa: párdücbőrrel borított nyereg.” (Irodalmi olvasókönyv a középiskolák I. osztálya számára. Tankönyvkiadó, Budapest, 1965. Írta: Kovács Lajos.)

Ezzel szemben az általános gimnáziumokban korábban használt Szöveggyűjtemény minden kiadásában így értelmezi a szót: „párdücbőr-kacagányokkal” (Szöveggyűjtemény a magyar és a világirodalomból I. rész az általános gimnáziumok II. osztálya számára. Tankönyvkiadó, Budapest. Összeállította Makay Gusztáv és Dallos György).

A közelmúlt középiskolájában tehát rövid időn belül kétféleképpen tanították a *párduckáppákkal*, pontosabban (mivel a *párduc* előtag jelentése egyértelműen „párdücbőr”) a *káppákkal* értelmét: „kacagány” és „nyereg”.

Nézzük meg, hogy mit mond a szó jelentéstörténete, melyik jelentés illik a versbe, és hogy — nem csak a középiskolai irodalomtanítás szempontjából — hogyan értelmezzük Balassinak ezt a szavát!

A NySz. a *kápa* címszó alatt négy jelentést tárgyal: 1. cappa, toga cucullata, kutte; 2. capitium, cuculio, cucullus, kapuze, kappe; 3. capitium equi, falconum, blendleder, augenleder; 4. umbo sellae, sattelkopf. Az első jelentésre hozza a legtöbb idézetet nyelvemlékeinkből, pl.: „Hitvan vialatos kapa es ötözet (DebrC. 279.)... Fekete kapajok az apath vraknak (PeerC. 341.), Vysely vala evnen vallayn az ev saruyt es fekete kapayat es egyeb ruhayat (Dom C. 119.); El veue az saart az kevntevs-revl es lele mynden zakadasnekevl egezne az kevntevst auagy az capat (Dom C. 280.). ... Nyakában csuklyája lobogdal... vala, derekán kápája rengdegel vala (Illosv. Toldi 8.)” stb. (lásd: NySz.) A negyedik jelentésre (umbo sellae; sattelkopf) idézi az általunk vizsgált sort is: „Az párdutz káppákkal, fényes sisakokkal szép mindenik” [!] (Balassa: Ének. 28.).”

A *kápas* címszó alatt *kápas köntös-t*, *kápas kópiás lovasok-at*, *kápas jancsárok-at* találunk (lásd: NySz.).

Régi szótárainkban a *kápa* szót így találjuk: Murm. (1533.): Cucullus; Calepinus (1585.): Cuculio, cucullus; MA. (1621.): Cuculio, Cucullus, Capitium; PP. (1708.): Cuculio, Cucullus, Capitium, Capitium equi, falconum; PPB. (1782.): Cuculio, Cucullus, Capitium, Capitium equi, falconum; Baróti Sz. D. (1792.) takaré, fzemfedél. Kápát vetni a' ló' fzemére; Eder (1801.): Cuculio, Cucullus, Capitium, Capitium equi, falconum.

Látjuk, hogy ezekben a *kápa* nem nyereg vagy nyeregnek a része. A TESz ugyan idézi a következőt (BesztSzj. 985.) „Sellicappa: nerg. capa” és 1517-ből *capaat* (DomK. 195.) valamint 1528-ból *kápayokotés* (SzékK. 203.), csakhogy ez a két

utóbbi — mint a mondatkörnyezetből kiderül — nem tartozik a nyereghez: *eltevzetet auagy capaat* (DomK. 195.); *az zerzetefeknek kápayokotés, altal kezdy folny ez gonoz bõnnek mérges kégeffége* (SzékK. 203.).

Nyeregkápa van a SchSzy-ben: 1401. *Sellicapa — nerg capa; nyereg kápája* PP (1708.) szótárában: „*Pomum ephippii*”, meg Eder Dictionariumában is: „*Pomum ephippii, Haupt oder Knopf im Sattel*”. A NySz-ban *nyereg kápa, nyereg kápája* nincs.

CzF-ban a *kápa*: 1. A nyeregnek feje; nyeregkápa. 2. Némely felöltő ruhának, köpenyeknek csuklyája, melyet hideg, esős időben fejre szokás húzni.

Mai nyelvünkben (ÉrtSz.) a *kápa* első jelentése: A nyereg vázának elől-és hátul kimagasló, a lovas biztonságos ülését lehetővé tevő része, nyeregkápa. A szó negyedik jelentéseként (*né. v. rég.* minősítéssel) ezt találjuk az ÉrtSz.-ban: köpenyen, csuhán csuklya, kámzsa. *Párduc kápa fején s van csinos boeskorá lábán. Vörösmarty.*

Az adatok időrendjéből látszik, hogy az első jelentés a ‚cuculio, cucullus, caputium’ lehetett, azaz fejre borítható, köntöshöz stb.-hez varrott csuklya, kámzsa, ill. rövid, szorosan testhezálló öltözék (vö.: FINÁLY: A latin nyelv szótára 1884.), amelyet esetleg a fejen keresztül húzhattak föl. Igazolja ezt a TESz is; „A tisztázatlan etimológiájú latin főnév (amelyből a m. *kápa* származik) elsődleges jelentése ‚csuklyás köpeny’ lehetett... A m. (nyereg) *kápa*... a h. lat. *sellicappa*... részfordításaként keletkezhetett.” A BeszSzj. TESz idézte „*Sellicappa: nerg. capa*” adatával és a ‚ruhadarab’ jelentésű *cappa, capa*-val kapcsolatban kétszeri átvételre is gondolhatunk, esetleg egymástól függetlenül; és közülük a ‚ruhadarab’ jelentésű *kápa* a *sellicappa* részfordításától függetlenül esetleg keletkezhetett a *kápa* ‚csuklyás, kámzsás ruhadarab’ hatására is, hasonlóságon alapuló névátvitellel.

A *kápa* jelentése tehát lehet ruhadarab. Föltehető, hogy nemcsak egyházi személyek viselték kámzsás, csuklyás formájában, hanem lovas vitézek is, természetesen a nekik (lovagláshoz, kardforgatáshoz) megfelelő formában, és föltehető, hogy ez készülhetett párdúcéből is.

Igaz-e ez? NEMES MIHÁLY—NAGY GÉZA: A magyar viseletek története c. könyvében (Franklin, Budapest, 1900.) ezt látjuk — a végvári vitézekről szóló részben —: „Díszmenetek-nél, csatában kacagányt hordtak, a nyakon vagy a vállon átvette s a hónalj alatt az állat lábaira varrt értékes lánczczaal átkötve, legelterjedtebb volt a farkasbőr-kacagány, az előkelők azonban párducz- és tigrisbőrt is használtak” (161.). Ugyane könyv 58. tábláján a 4—6. kép magyar végbeli vitézeket ábrázol — egy rézmetszet után — és az 5. kép lovasának a hátán állatbőrből való ruhadarab van.

NEMES MIHÁLY másutt ezt írja: „A XVI. és XVII. század egyéb felöltő nemei még a palást, melynek egy változata az ujjal ellátott köpönyeg, azután a párducz, tigris, medve, farkasbőr kacagány, zubbony, szűr és ködmen” (A magyar jelmez és fejlődése dióhéjban. Pozsony—Budapest, 1903. 83.).

Balassi Bálint a végbeli vitézeknek az ilyen, bőrből készült, nyakban, háton viselt ruhadarabját nevezhette *párduckápa*-nak.

Ez a *kápa* szó jelentéstörténetén kívül magából a versből is következik. Balassi — különösen a vers 3. és 4. szakában — nagyon szemléletesen, képszerűen (szinte megfesthetően) láttatja hőseit, a végbeli vitézeket, amint „Véres zászlók alatt lobogós kópiát vitézek ott viselik /Roppant sereg előtt távol az sík mezőt széllel nyar-

galják, nézik”. Mintha mi — az olvasók — távolabbról néznénk őket, amint ott lovagolnak a sík mezőn. De — éppen ezért — a lovas vitézeknek a szép forgója, fényes sisakja tűnik szemünkbe, és természetesen a háton viselt ruhadarabja, párdúc-bőr-kápája. Mivel a vitéz rajta ül a lovon, nyergét nem is látjuk. Nyerge ugyanis a XV. században divatba jött alacsony magyar nyereg (vö.: NEMES—NAGY: i. m. 147.), amelynek kápája még csak kissé távolabbról nézve sem látszik.

Különben a ló nyeregtakaróját is nevezték *kápá*-nak. Erre mutat a NySz. néhány adata, pl.: *Akkor az lovász kápával béterítette az nyergét* (Mon. Írók. XI. 363); *Czafrang, vagyis lóra való török kápa* (Rák F.: Ler. I. 114.); és esetleg a BesztSzj.-beli *nerg. capa* (vö. TESz) is nyeregtakarót jelenthet. (A nyeregtakaróra vonatkozóan vö.: NEMES—NAGY: i. m. 172.). Ez a takaró csipkés veres skarlátból, csipkés velencei szürke teveszőrből, zöld kelméből, skófmós bársonyból készült, de akkor használták, amikor leszálltak a lóról (lásd: NEMES—NAGY: uo.). „Ha a ló vezetéken ment, a nyergét kis medvebőr vagy pompás nyeregtakaró fedé” — írja KÖVÁRI LÁSZLÓ (A magyar családi s közéleti viseletek és szokások. Pest, 1860.). A Balassi-versnek ebben a vizsgált szakaszában pedig a vitézek fent ülnek a lovon (lásd a következő szakaszt is: „Jó szerecsen lovak alattok ugrálnak”...).

Úgy vélem, az előadottak kétségtelenné teszik, hogy miképpen értelmezzük a *párdúckápákkal* szót: a vitézek párdúc-bőrből készült ruhadarabja, — ha úgy tetszik, kacagánya — és nem párdúc-bőrrrel letakart nyereg.

A NySz. tehát tévesen veszi fel az általa 4. jelentés (umbo sellae, sattelkopf) példái közé a Balassi idézetet.

És tévesen tanítja a mai középiskolai tankönyv is „párdúc-bőrrrel borított nyereg”-nek. Kár volt elejtenie a tankönyv írójának a korábbi szöveggyűjtemény helyes magyarázatát.*

VÉGH J. MIHÁLY

* Megjegyzem, hogy ECKHARDT SÁNDOR Balassi kiadásának (Bp. 1951.) jegyzeteiben nem magyarázza a szót.

SZEMLE

Symposium über Syntax der uralischen Sprachen
15—18. Juli 1969 in Reinhausen bei Göttingen.

IM AUFTRAGE DER AKADEMIE IN GÖTTINGEN HERAUSGEGEBEN
VON WOLFGANG SCHLACHTER VANDENHOECK & RUPRECHT IN GÖTTINGEN 1970.

1. 1969. július 15—18-a között tartották meg a Göttingen melletti Reinhausenben az uráli nyelvek szintaxisának szimpoziumját, melyen a finnugor, a finn, a magyar és az általános nyelvészet tizenhét neves kutatója vett részt: német, finn és magyar nyelvészek. A vendéglátó a Göttingeni Tudományos Akadémia volt, de a Göttingeni Egyetemi Kör (=Universitätsbund) is részes volt a szíves vendéglátásban. A magas színvonalú tudományos tanácskozásnak WOLFGANG SCHLACHTER, a göttingeni egyetem kiváló finnugor professzora volt a fáradhatatlan és a tudomány nemes szolgálatától áthatott szervezője. A szimpozium előadásait és korreferátumait, vitáit az „Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen” sorozatában (Philologisch-Historische Klasse. Dritte Folge Nr. 76. Göttingen, 1970. Vandenhoeck & Ruprecht) adták ki.

A szimpozium résztvevői az uráli nyelveket történeti és leíró szempontból széleskörűen és sokoldalúan vizsgálták meg, és előrevittek az uráli nyelvekre vonatkozó ismereteinket. Az előadások legnagyobb része leíró szempontú volt, de természetesen nyelvtörténeti következtetésekre is alkalmas eredményekre jutottak.

2. BALÁZS JÁNOS („Zur Ausbildung der ältesten uralischen syntagmatischen Verbindungen” 23—31) a legrégebbi — inkább preuráli, mint uráli — szintaktikai kapcsolatoknak a kialakulásáról értekezett, és régebbi kutatásai eredményeit fejlesztette tovább. PAAVO RAVILA, FOKOS FUCHS DÁVID, LAKÓ GYÖRGY, PAPP ISTVÁN és mások eredményeiből kiindulva kutatja tovább BALÁZS JÁNOS az uráli, jobban mondva a preuráli korszak föltehető legrégebbi szintaktikai szerkezeteit, melyek szerinte névszókból és igékből meg ezeknek névmási, ill. mutatószói értelmezőjéből álltak. BALÁZS szerint a legrégebbi szintagmák, majd toldalékok kialakulásában nagy volt a szerepük az értelmezői funkciójú névmásoknak, illetőleg az összetett névmásoknak is. Ezek eredetileg úgy keletkeztek, hogy valamely kérdő névmást valamely mutató névmás determinált, pl. észti *kesse* 'wer?' < *ke-se 'wer ist das?'. Voltaképpen tehát az effélek mondatok voltak. Sok egyéb példából azt a következtetést vonja le BALÁZS JÁNOS, hogy a *r*, *n*, *k*, *m*, *l* névmási toldalékok fogalomszavaknak és névmási elemeknek a szintaktikai kapcsolatából keletkeztek. Így keletkeztek a legrégebbi adverbiumok, az igekötők és a névutók is, sőt a névszói esetragok és az igei toldalékok is, de ezek legeredetibb fokon névmástöveken jelentkeztek, névmásoknak voltak a névmási értelmezői.

WOLFGANG SCHLACHTER korreferátumában rámutat arra, hogy BALÁZS JÁNOS hipotézisét a mai uráli nyelvekből megnyugtató módon nem lehet igazolni, és kérdés, hogy a BALÁZS által bemutatott összetett névmások megvoltak-e már abban a kétségtelenül kezdetleges nyelvi korszakban. Az efféle nyelvi kifejezésekből: *az! fiú!* nem is fejlődhetik értelmezős szerkezet. Nem is fordítható így meg: *fiú az*; és egyik sem lehet értelmezős szerkezet, mint amilyen például: *Ádám, a bátyám*. „Die echte Apposition setzt den voll entwickelten Satz voraus, da sie eine Kontamination von attributivem und prädikativem Verhältnis ist. Sie dürfte deshalb ebenfalls jünger sein als die im Vortrag analysierten Zustände” (i. m. 33). SCHLACHTER nem tagadja az ősi suffixumoknak névmásokból való származását, de nem így magyarázza, mint BALÁZS.

BENKŐ LORÁND is elfogadja lényegében az esetragoknak egykori névmásokból való eredeztetését, mint SCHLACHTER, de szerinte sem tekinthető megoldottnak ez a kérdéskör, és ő is rámutat néhány olyan jelenségre, melyek a névmástöveknek szituátorrá válását megvilágíthatják.

3. BENKŐ LORÁND („Zur Frage der uralischen Nomenverba im Lichte der ungarischen Sprachgeschichte” 36—45) a magyar nyelv nomen-verbumainak, illetőleg ambivalens tömorfémáinak történetével foglalkozik, elsősorban magyar nyelvtörténeti, majd uráli szempontból, vagyis a rokon nyelvek ambivalens tömorfémáival való kapcsolatának szempontjából. Megállapítja, hogy a) ezeknek a száma a magyarban jóval nagyobb, mint ahogy eddig gondoltuk, különösen a képzett ambi-

valens morfémák (pl. *csillag*) száma nagy; b) hangalakjuk általában az uráli eredetű fogalomszavak struktúrájának felel meg (CVC, VC); a legrégebb kategóriákra jellemző, hogy ősi fogalmakat jelölnek meg. Fontos megállapítása, hogy az alapnyelvből örökölt tömorfémák száma — főképpen szóképzés következtében — fogy. BENKŐ LORÁND hajlik a felé a vélemény felé, hogy már az uráli és a finnugor alapnyelvben voltak valószínűleg kértéktű, igei-névszói jelentésű szavak, de azt is hangsúlyozza, hogy voltak az uráli alapnyelvben csak nomenek és csak verbumok is.

HAJDÚ PÉTER korreferátumában kiemeli, hogy a nomen-verbum elnevezés, mint arra már LAZI CZIUS is rámutatott, helytelen, hiszen a mondatban ugyanaz a szó vagy csak nomen, vagy csak verbum lehet. Ezért helyesebb ambivalens morfémákról beszélni. A továbbiakban jellemzi HAJDÚ PÉTER a nyenyec ambivalens morfémákat, és lényegesnek tartja, hogy ezek a nyenyec ambivalens morfémák sokszor különböznek egymástól alakilag is (pl. *wada* 'Wort' *wade(s)* 'sprechen' i. m. 40). A következtetés: „Nomen-verba gibt es also im Sam. nicht: in diesen arch. Sprachen zeigen sich die Kategorien Nomen und Verbum deutlich getrennt (mit Bezug auf Syntax und Morphologie in gleicher Weise). Auf Grund solcher Erfahrungen dürfte man kaum mehr daran denken, daß es einst in der PU Grundsprache tatsächlich doppelwertige „Nomen-verba“ gegeben hätte, die sowohl nominal wie auch verbal flektiert werden konnten” (i. m. 49). — Azt a kérdést azonban ezzel kapcsolatban föl lehet vetni, hogy vajon az archaikus szamojéd nyelvekben nincsenek-e újabb hangtani és alaktani, sőt szintaktikai fejlemények, és pl. a *wada* 'Wort': *wade(s)* 'sprechen' -d- utáni -a, ill. -e hangja közül az egyik, esetleg mindkettő nem újabb fejlemény-e.

4. A finnugor alapnyelv körébe tartozik PAAVO SIRO („Probleme der finnisch-ugrischen Konjugation” 196—201) fejtegetése arról, hogy vajon beszélhetünk-e finnugor igeragozási rendszerről, és ha volt ilyen, melyik időszaktól kezdve; továbbá: milyen kutatási módszerrel lehetne feltárni az uráli és a finnugor igeragozási rendszert. Végül: hogyan fejlődtek tovább az ősi igeragozási rendszerek az egyes finnugor nyelvekben?

Miután PAAVO SIRO ismerteti az egymással nem egyszer homlokegyenest ellentétes véleményeket, leszögezi: „...die Paradigmen selbst können wir nicht rekonstruieren” (i. m. 198). Voltaképpen ehhez a megállapításhoz kapcsolódik PAAVO SIRO (i. h.), mikor egy 1967-ben megjelent munkájára (Virittäjä, 1967: 108) hivatkozik, melyben az igerapadigma úgy állt össze, hogy az illető nyelvi kifejezéseket generatív módszerrel vizsgálja. Úgy véli, hogy ilyen módon és ilyen módszerrel kellene a rokon nyelvek igeragozási paradigmáit is elemezni, s ezek eredményeinek összevetése bizonyára értékes megállapításokra vezetné az uráli, illetőleg a finnugor alapnyelvi igeragozás felépítésében is.

5. E. KANGASMAA MINN korreferátumában fölvetette azt a lényeges kérdést, hogy miért van a magyarban is meg a finnben is személyrag az ige 1. és 2. személyű alakjain, de 3. személyben a finnben egyáltalán nincs, és a magyarban sincs az alanyi igeragozás 3. személyében (*lát 'er sieht' ~ fi. näkee 'ua'*). Erre a kérdésre — meggyőződéseim szerint — MÉSZÖLY MÁR megadta a helyes választ (A Halotti Beszéd tárgyas beszédő múlt alakjai magyar és finnugor szempontból. Bp. 1931. 29—31). Az ősi igeragozás MÉSZÖLY szerint csak az 1. és 2. személyben jelölte meg az alanyt személynévmási eredetű személyraggal, mert ami nem *én* és nem *te*, ill. nem *mi* és *ti*, az mind 3. személy, ezért a 3. személy *O* morfémával volt eredetileg megjelölve, és ennek az emléket őrizi a finn igeragozás, illetőleg a magyar alanyi igeragozás 3. személye, továbbá a tárgyas igeragozás múlt idejű és a föltételes mód jelen idejű tárgyas igeragozású alakjai (tehát pl. a fi. *antaa*, *antoi*, *antane* alakokhoz hasonlóan személyragtalan a magyar *ad*, *ő adá*, *ő adná* és az alanyi *ő adna*; az ősi igeragozás szerkezete MÉSZÖLY szerint ugyanis *én adom*, *te adod*, *ő ad*).

MIKKO KORHONEN szintén behatóan fejtegette hozzászólásában a finnugor igeragozás igen szövevényes problémáit.

A szamojéd nyelvek szintaxisával három kutató foglalkozott a szimpozionon.

6. HAJDÚ PÉTER („Zur Syntax der negativen Verbalformen im Samojedischen” 90—101) a nyenyec tagadó ige szerkezeti sajátosságait írja le, és jellemzi az igésített névszókkal kapcsolatos tagadó mondatot is, amely két mondat egyesüléséből keletkezett. A szamojéd nyelvek tagadó igéi etimológiájáról adott magyarázat igen meggyőző BO WICKMAN szerint is. Eszerint a szamojéd nyelvek tagadó igéi a szamojéd létigéből származnak ellentétes jelentésátcapással. A létige köz-szamojéd alapalakja **i ~ *e*- lehetett, melynek talán már akkor is volt veláris változata, mint amilyen a mai nyenyec *a*-. Hangtani szempontból ez a magyarázat tökéletes, jelentésanilag pedig számos analógia idézhető rá a különféle nyelvekből, így a magyarból is, vö. az *áld* — *átkoz* történetével.

7. DÉCSY GYULA („Das Existenzverb in den prädikativen Fügungen des Selkupischen” 50—8) gazdag anyag alapján vizsgálja strukturális szempontból a selkup létigét és az igésített névszót.

Arra az eredményre jut, hogy az igésített névszó és a létige állítmányi használata mélystruktúráilag nem különbözik egymástól. Továbbá, hogy a 3. személyű névszói állítmány a szelkupban éppúgy *O* morfémat mutat, mint a magyar és a legtöbb finnugor nyelv. DÉCSY szerint a szelkup névszók igei személyragozása újabb keletű, és jelenleg terjedőben van. HAJDÚ PÉTER szerint (61) éppen fordítva: a névszók igésítése ősrégi sajátága a szamojéd nyelveknek, mert az északi és a déli ágra is jellemző, és minden bizonnyal már a PSzam., illetőleg a PU.-ban is megvolt. Jól megokolt HAJDÚ-nak az a véleménye is, hogy a névszók állítmányi végződése nem a létige ragozott alakjaiból keletkezettek.

8. BO WICKMAN („Über die Verwendung der objektiven Konjugation” 216—221) a szakirodalom és saját kutatásai alapján a nyenyec tárgyas igeragozás szabályait igyekszik megállapítani. Voltaképpen tárgyas ragozást csak akkor használnak következetesen, ha a tárgy nincs kifejezve, hanem csak odaértik, tehát olyan mondatokban, mint a magyar *Látom* 'ich sehe ihn, sie, es'. Különben az alanyi és a tárgyas igeragozás használata a nyenyecben, mint HAJDÚ PÉTER is megállapítja az előadáshoz kapcsolódó megjegyzésében (225): meglehetősen szabálytalan.

9. WOLFGANG SCHLACHTER („Das lappische Tempussystem” 178—191) a malái erdei lapp nyelvjárásnak saját maga által gyűjtött anyaga alapján vizsgálja meg és elemzi, jellemzi behatóan a lapp igeidő-rendszer sajátosságait.

Mint SCHLACHTER megállapítja, a lapp igeidő-rendszer hasonló a keleti finn és a germán nyelvek igeidő-rendszeréhez; a lapp praesens, mely a jövő időt is kifejezi meg a praeteritum (jele *-i*) uráli eredetű; az összetett lapp és finn igealakok — a perfectum és a plusquamperfectum — keletkezésében nagy szerepe van a svédnek, illetőleg a finnek, melyre szintén hatott a svéd nyelv. WOLFGANG SCHLACHTER gazdag nyelvi anyag alapján tüzetes elemzésnek veti alá a lapp praesens és praeteritum funkcióját is, de vizsgálatainak középpontjában a perfectum és a plusquamperfectum áll.

Arra az eredményre jut, hogy a lapp perfectumnak általában az a szerepe, hogy a szövegkörnyezettől és a jelentől függetlenül jelölje a múlt időt, s a nyelvi anyag csak kisebb számban mutatja a perfectumot abban a funkcióban — befejezett jelenben —, amit várnánk, s az előidejűség többnyire csak mellékmondatokban jelentkezik; futurum exactumként is előfordul, itt jövő idejű szerepben.

A plusquamperfectum főfunkciója — a perfectummal szemben — 'Vorvergangenheit', tehát múltbéli előidejűség, de előfordul emellett ritkán a praeteritum funkciójában is. Fontos megállapítás, hogy a lapp peremnyelvjárásokban az összetett idők ritkábbak. Ez arra mutat, hogy a lapp peremnyelvjárások az igeidő jelölése tekintetében a finnugor korhoz közelebb vannak.

A WOLFGANG SCHLACHTER előadásához kapcsolódó két hozzászólás is igen becses volt. MIKKO KORHONEN korreferatumból az értékes történeti reflexiókra hívnám fel a figyelmet; BO WICKMAN hozzászólásából a finn, a svéd és a lapp imperfectum és a perfectum lényegére vonatkozó fejtegetést kell kiemelnem. Az előadáshoz fűződő vita is igen tanulságos volt.

10. MIKKO KORHONEN („Der Ausdruck des indefiniten Subjekts im aktivischen Satz des Lappischen” 142—9) a lapp aktív mondat határozatlan alanyának kifejezésmódjait jellemzi gazdag lapp nyelvi anyag szemantikai elemzésével. Értékes fejtegetését OSMO IKOLA és WOLFGANG SCHLACHTER korreferátuma egészíti ki.

11. PAULI SAUKKONEN („Über die Opposition synthetischer und analytischer Konstruktionen im Finnischen” i. m. 165—71) a finn nyelv szintetikus és analitikus szerkezeteinek több ellentét-párját vizsgálja meg. Vannak olyan kifejezések, melyek csak analitikus szerkezetekben fordulnak elő (pl. *näyttää joltakin* 'wie etw. aussehen'), mások viszont mindkét formában: szó szerkezetekben (analitikusan) és képzett szóval (szintetikusán) is kifejezhetők. Némely grammatikai esetet lehet helyettesíteni előljáróval vagy névutóval is (*rahatta ~ ilman rahaa* 'ohne Geld', *mäellä ~ mäen päällä* 'auf dem Hügel'. SAUKKONEN professzor arra a megállapításra jut, hogy ha hangsúlyos a viszonyjelölő morféma, akkor azt nem raggal fejezik ki, hanem előljáróval vagy névutóval (pl. *minä tulin ilman rahaa* enkä rahojen kanssa 'ich bin ohne Geld, nicht mit Geld gekommen').

Oppozíció van a képzett szó és a megfelelő szó szerkezet (analitikus kifejezés) között; összetétel és jelzős szó szerkezet között; összetett mondat és egyszerű mondat között stb.

E fejtegetéshez OSMO IKOLA korreferátumában igen értékes kiegészítéseket fűzött.

12. Igen figyelemre méltó OSMO IKOLA tájékoztatója a finn nyelvjárások szintaktikai forrásanyagának készülőben levő archivumáról („Vorbereitungen zur maschinellen syntaktischen Analyse der finnischen Mundarten” 107—113).

A szókészlet kutatójának szótárak, nyelvjárási archivumok állnak rendelkezésére; a mondat-

tan kutatóját nem segíti semmiféle rendszerezett szintaktikai gyűjtemény olyanféleképpen, mint ahogy a szókészlet kutatóját támogatják a szótárak és a szójegyzékek.

A szintaktikai kutatásnak ez a rendkívül kedvezőtlen helyzete indította arra OSMO IKOLA és MATTI LIIMOLA neves turkui professzorokat, hogy létrehozzák a finn nyelvjárások könnyen és sok szempontból felhasználható, jól elrendezett szintaktikai forrásanyagát. Ezt a munkát OSMO IKOLA irányításával 1967-ben kezdte meg a Turkui Tudományegyetem Finn Nyelvtudományi Intézete államilag biztosított költségvetéssel. E nyelvjárás szintaktikai archívumot úgy fogják megvalósítani, hogy a különféle szintaktikai kutatások részére rövid idő alatt bőséges anyagot lehessen kiválasztani. Ezt a nemzetközi viszonylatban is egyedül álló nyelvjárás szintaktikai archívum-összeállítást lyukkártya rendszerű géppel végzik, s az archívum céljainak megfelelően speciális átírási rendszert dolgoztak ki, melyet OSMO IKOLA behatóan ismertetett. Hasonló alapossággal tájékoztatta az archívum munkálatainak irányítója a szimpozion résztvevőit az adatrögzítő lapok rendszeréről, azok beosztásáról, adatairól is. Az adatlapokra perforált szintaktikai szövegeket bizonyos szempontokból gépileg lehet elemezni és kiírni, például egy meghatározott szó valamennyi adatát szöveggörnyezetével együtt; vagy lehetséges lesz például bizonyos mellékmondat típusoknak valamennyi adatát gyorsan kiemelni kötőszavak, illetőleg valamely névmás gépi kikeresése által stb.

Az előadásból az eddigi munkálatokról is tájékozódhatunk; bizonyosnak látszik, hogy több nehéz technikai nehézség ellenére is megvalósul ez az archívum, és nemcsak a finn nyelvtudománynak szolgált majd becses anyagot, hanem általában a finnugor nyelvészetnek is, és az egyedül álló feldolgozási módszer más nyelvek hasonló jellegű adattárolására is példát szolgáltathat.

13. Rendkívül érdekes EEVA KANGASMAA-MINN professzornak az előadása („Über die Nominalisierung des Satzes im Tschermissschen” 118—127) a cseremiszi verbális mondat nominális transzformációjáról, nominalizációjáról. A szintaktikai kérdéseknek ilyen szinkronikus elemzése, mint A. ALHONIEMI korreferátumában megjegyzi (128), a nyelvtörténeti kutatás számára alapvető fontosságú. Az előadó rámutat arra, hogy a cseremisziben nagyon kevés kötőszó van, nem számítva az orosz jövevényeket voltaképpen csak az időhatározó- feltételes *ken*, illetőleg egyes nyelvjárásokban *tak* van. „Relativsätze und abhängige Fragesätze sind sehr selten. Zum weitaus größten Teil werden die Verhältnisse zwischen verschiedenen Nexus durch Nominalisation ausgedrückt” (i. m. 118). — Igen fontos megállapítás ez a generatív módszer alkalmazója számára is, és fontos tanulságokat lehet belőle levonni, és az előadó értékes megállapításokat is fűz hozzájuk (vö. 126—7), melyekhez PAAVO SIRO is megteszi fontos megjegyzéseit korreferátumában (128—9).

14. ALHO ALHONIEMI („Zur Ausdrucksweise des Mittels durch die Wohin-Kasus im Tschermissschen” i. m. 11—18) előző kutatásainak eredményeit („Über die Funktion der Wohin-Kasus im Tschermissschen”. MSFOu. 142. Turku, 1967) továbbfejlesztve megállapítja, hogy a cseremiszi-ben a végpont nélküli mozgást kifejező igék mellett lativussal jelölik az eszközhatározót, és ez a kifejezőmód a cseremiszi nyelv külön fejleménye, melynek megfelelője nincsen meg sem a többi finnugor nyelvben, sem az oroszban, sem a csuvasban, sem a tatárban. A szerző megjegyzi, hogy nem tárgyalják ezt a grammatikai kifejezőmódot az olyan alapvető művek sem, mint a „Sovremennij marijskij jazyk” és Galkin történeti cseremiszi nyelvtana, csak kisebb cikkek foglalkoztak ezzel a kérdéssel.

A. ALHONIEMI megállapítja, hogy a cseremiszi eszközhatározói szerepű lativussal szemben az illativus a valódi hová? kérdésre felelő helyhatározónak kifejezője. Megvizsgálja a szerző azt is, hogy mi lehetett ennek az eszközhatározó lativusnak a kiindulási pontja.

A szerző még egyéb igen finom észrevételt is tesz ezzel a cseremiszi mondattani jelenséggel kapcsolatban.

PAAVO SIRO korreferátuma (i. m. 20) értékes észrevételt tartalmaz a cseremiszi összetett igealakokról és a *dene* névtörőről.

15. GÜNTER J. STIPA („Impersonalia im Syrjänischen” 205—213) fejtegetése az érzékelést kifejező személytelen igékről igen figyelemre méltó. És bár vannak ezek között olyanok is, melyek, mint RÉDEI KÁROLY korreferátumában megjegyzi, orosz hatásra mutatnak, tagadhatatlan, hogy történeti szempontból a leglényegesebbek finnugor szerkezeti sajátosságra utalnak. Így például ez a zürjén mondat: *sili onis* szó szerint: 'neki álmos' 'ő álmos' — nem hiányos mondat, ahol a létige hiányzik, mert az *em* 'ist' létige sohasem áll dativussal. Ezzel kapcsolatban — KIPARSKYRA is hivatkozva — megállapítja STIPA, ősi mondat szerkezetek amellet' szólnak, hogy a finnugor alapnyelvben nominális mondatok is voltak. A STIPA által 1. alatt tárgyalt mondatok olyan nominális existenciális mondatok, melyekben a nomen állítmány, és alanyuk nincs, nincs is szükség rájuk. Helyesen utal STIPA arra is SAUVAGEOT-val szemben, hogy a finn sataa 'es regnet' nem hiányos

mondat, és E. ITKONENT idézi: „Der finn.-ugrische eingliedrige Satz (yksisanaisuus) ist ein ursprünglicher Zug. In ihnen gab es kein besonderes Subjekt, und es ist auch ganz gut möglich, daß die heutigen Flexionsformen oder ihre Vorläufer für sich allein als Prädikate gebraucht wurden schon in der Zeit, wo ihr Suffixelement noch nicht den Charakter einer eigentlichen Personalendung hatte” (i. m. 213).

16. RÉDEI KÁROLY (Russische Einflüsse in der permjakischen Syntax” 154—160) az orosz nyelvnek a permják ige szintaxisára tett hatásáról nyújt igen érdekes áttekintést. Megállapítja, hogy az orosz nyelv a zürjén nyelvnek erre a déli nyelvjárására nemcsak szókincs, hanem szintaktikai és morfológiai tekintetben is nagy hatással van. Ezek a tények élénk orosz-permják kapcsolatokra mutatnak.

17. GERHARD GANSCHOW („Wege zur Strukturbeschreibung des einfachen Satzes im Ostjakischen” 65—76) az osztják egyszerű mondatok következetes strukturális leírását nyújtja. Leírása formális-funkcionális szempontú; nem kever bele pszichológiai mozzanatokat, terminológiája sem hagyományos.

GANSCHOW mondatmorfológiai modellje a monopoláris (=csak állítmányi részből álló) és a bipoláris (=alanyi és állítmányi részből álló) alaptípusokból indul ki, és az utóbbi mondat típust írja le részletesen, egymásból következő kettős osztatú (=dichotom) elemzés útján sajátos terminológiával, igen világos példákkal illusztrálva a jól átgondolt szimbólumokat, melyek a formális-funkcionális szempontú leíráshoz idomuló terminológiából következnek.

18. GULYA JÁNOS („Aktiv, Ergativ und Passiv im Vach-Ostjakischen” 80—86) a Vach-osztják mondat struktúráinak alapformáit igyekszik megállapítani: minden lehető Vach-osztják mondatformát három tagú (alany — igei állítmány — tárgy vagy határozóból álló) alapformából vezet le; eredménye BALÁZS JÁNOS (84—6) és G. GANSCHOW 86—9) korreferátuma szerint részben helyesbítendő, részben kiegészítendő hasznos kísérlet.

19. KÁROLY SÁNDOR („Der Zusammenhang zwischen der grammatischen Synonymik und Semantik” 131—7) a különböző alakú, de szinonim jelentésű szintaktikai formákat vizsgálja mondatkörnyezetükben, megfelelő magyar és finn példák párhuzama alapján; így például a rokon jelentéstartalmú aktív és passzív mondat szerkezeteket és a magyar határozóragos szerkezeteket. Vizsgálatai, melyeknek módszerét ALHONIEMI (139—40) helyesnek tartja (ő is ilyenféleképpen vizsgálta meg a cseremiszi helyhatározó-rendszert) finom megfigyelésekre adnak alkalmat.

BENKŐ LORÁND korreferátumában (137—9) bemutatja, hogyan lehet nyelvtörténeti szempontból a mai összetételeknek strukturális előzményeivel való párhuzama alapján megállapítani az előbbieket (a mai összetételek) szintaktikai sajátosságait feltárni (pl. *hir és név* > *hírnév*; *szolgálatra kész-séges* ~ *szolgálatra készen* > *szolgálatkész* stb.).

20. A göttingeni szimpozion, amint az előadottakból is kitűnik, nemcsak uráli alapnyelvi kérdéseket vitatott meg, hanem az egyes uráli nyelvek fontos problémáinak vizsgálataiban is értékes eredményekre jutottak a szimpozion résztvevői; nem egyszer olyan problémákra irányították a figyelmet, amelyeknek további vizsgálata az itt lezajlott viták után újabb eredményekkel kecsegtet. Nagyon figyelemre méltók az alkalmazott módszerek is, és az előadások mellett a korreferensek hozzászólásai is igen tanulságosak az elhangzott egyéb megjegyzésekkel együtt.

NYÍRI ANTAL

LÁSZLÓ VIKÁR and GÁBOR BERECKZI: Cheremis Folksongs

Akadémiai Kiadó. Budapest, 1971. 544 l. [+ 10 t.].

Szép kiadvánnyal gyarapodott a hazai és a nemzetközi finnugrisztikai irodalom — mondhatná a jóindulatú és felületes szemlélő, mielőtt másik könyvre esnék pillantása a könyvesbolt kirakatában. Pedig VIKÁR és BERECKZI munkája többet jelent finnugrisztikai belügnél. Előre jelzi ezt a szerzőknek az a gesztusa, hogy a könyvet Kodály Zoltán emlékének ajánlják.

KODÁLY volt az, aki korszakalkotó tanulmányával (Sajátságos dallamszerkezet a cseremisiz népzeneben: Balassa-emlékkönyv. Budapest, 1934.) megindította a hazai cseremisiz népzene kutatását. Tanulmányának befejező sorai világosan érzékeltetik a cseremisiz népzene kutatás számunkra való nagy jelentőségét, és egyúttal meg is jelölik az elvégzendő feladatokat: „Valószínű, hogy minél jobban megismerjük a keleti rokonnépek zenéjét, annál több kapcsolatot találunk benne a magunkéval. Ezért a magyar tudománynak is elsőrendű érdeke, hogy a komoly, tudományos igényeket is kielégítő anyaggyűjtés e népek lakóhelyén minél előbb meginduljon.” (i.m.193). Majdnem negyven év telt el e sorok megjelenése óta, s íme, az első, minden igényt kielégítő, nagyszabású kiadvány meg is jelent. Szomorú, hogy Kodály nem érthette meg az általa kezdeményezett munka eredményeként megszületett impozáns kötet megjelenését.

A szerzők körültekintő és alapos gyűjtőmunkája meghozta azt az eredményt, amelyet KODÁLY előrelátóan megsejtett, sőt, olyan eredmények is születtek, amelyek nemcsak a zenetudomány a zene-történet és a nyelvtudomány, hanem a folklórtudomány és az őstörténet számára is gyümölcsöztethetők.

A kötet két, egymást kiegészítő részből áll: egy elemző és egy anyagközlő részből. Az utóbbi 320 cseremisiz dallamot és szöveget tartalmaz, s nemcsak igényességével, hanem a dalok nagyszámával is kitűnik a hasonló jellegű cseremisiz népdalkiadványok közül: ez az eddigi legjobb és legnagyobb cseremisiz népdalgyűjtemény.

A tanulmány elsősorban zenei elemzésből áll, amelyet kitűnően támaszt alá BERECKZI GÁBOR folklorisztikai és nyelvészeti vázlata.

A VIKÁR írta zenei elemzés áttekintést ad az eddigi cseremisiz népdalgyűjteményekről (9-11.1), majd a cseremisiz népzene hazai tanulmányozásának történetéről (12—17. l.). A cseremisiz népzene jellegzetességeiről szóló fejezetben (18—22. l.) VIKÁR újra felveti a már KODÁLY és mások által is érintett kérdést, hogy vajon a cseremisiz (és a magyar) ötfokúság és kvintváltó szerkezet nem török eredetű-e? Az etnogeográfiai és az etnomuzikológiai háttér felvázolása után igen árnyaltan, s ugyanakkor meggyőzően bizonyítja, hogy — történeti szempontból — a cseremisiz zene kétrétegű. A minden bizonnyal finnugor eredetű dallamok fő jellemzői az ötfokúság, az egyszólamúság, az egy-magúság (unimotival character) és a kis hangterjedelem voltak, s egy ilyen jellegű dallamrendszerre épült rá később a bonyolultabb török dallamrendszer, amelyre a fent felsorolt tulajdonságok közül az első három éppúgy jellemző. A török zene a nagyobb hangterjedelemben, a kvintváltós szerkesztésben és a melizmatikus ének-módban különbözik a cseremisiz zenétől. Az eredeti finnugor és a később rátelepedett török dallamrendszer tehát fő vonásait tekintve nem különböző típusokat, inkább ugyanannak a zenei típusnak altípusait, egy egyszerűbb és egy bonyolultabb változatát képviselik. A bonyolultabb török dallamrendszer nemhogy eltörölte volna az ősi finnugor dallamréteget, hanem erendően hasonlóságánál fogva, kisebb változtatásokkal konzerválta.

Őstörténeti szempontból is érdekes ez az elemzés, hiszen a cseremisiz népzene és nyelvre, többek között, egy olyan török nép zenéje és nyelve hatott (a csuvas), melynek őseivel, a bolgár-törökökkel a mi elődeinknek volt kitörölhetetlen emlékeket hagyó találkozásuk. A cseremisiz-csuvas (nemkülönböztetve a cseremisiz-baskir, cseremisiz-tatár) zenei érintkezés ilyen alapos történeti vizsgálata hasznos analógiákat szolgáltathat elődeink és a bolgár-törökök zenei kapcsolatainak rekonstruálásához, s ezzel kiegészíthetnénk azt a képet, melyet a nyelvi érintkezésről GOMBÓCZ ZOLTÁN festett.

A cseremiszi népzene dialektusairól szóló fejezet (23—30. l.) a cseremiszi-török zenei kapcsolatok előbb elvégzett történeti analízisét szem előtt tartva sorolja elő a cseremiszi zene típusait. A legerősebb török hatást azok a dallamok mutatják, amelyeket a török népek közelében élőkől jegyeztek fel: tehát a hegyi és déli erdei cseremiszi dallamok. Ezzel szemben a török népektől távolabb élő északi, északkeleti erdei cseremiszek dallamai archaikus, finnugor vonásokat mutatnak, jellemzőjük a kis hangterjedelem mellett a kvintváltás hiánya. E dallamokat nevezte el KODÁLY „kis formá”-nak. A keleti cseremiszek zenéje nagy hasonlatosságot mutat az északi, északkeleti cseremiszek zenéjével, s bár a keleti cseremiszek valóban kis szigetet alkotnak a környező török népek tengerében, zenéjük megőrizte az ősi finnugor vonásokat.

A következő fejezet a kis és a nagy formák közötti összefüggést tárgyalja (31—33. l.). Érzékletesen mutatja itt meg VIKÁR azt a már említett történelmi folyamatot, amelyben a török dallamrendszert rátelepült az ősi cseremiszi dallamrendszerre: „Mivel a legtöbb hosszú szövegsort a kvintváltós dallamokban egy szünet (caesura) vágja középen ketté (azaz a sorok két féléből vannak felépítve) és méginkább, mivel a kis forma hosszúsága pontosan a fele kvintváltós dalok sorainak, alapos ok van annak a feltevésére, hogy ezek a dallamok eredeti hosszúságukat a délebbi török kvintváltós szerkezetek hatására kettőzték meg. A kvintváltós dallam egyik fele maga alkot egy kis formát.” (i.m.33).

Ugyanezt a történeti folyamatot demonstrálja más szempontból a következő fejezet, amely a cseremiszi dallamok egymagúságáról szól (34—38. l.). Az egymagúság azt jelenti, hogy akár kis formáról, akár nagy formáról van szó, a dallam voltaképpen egy zenei motívum különféle megismétléséből és/vagy transzpozíciójából áll elő.

VIKÁR tanulmányának legimpozánsabb része a kvintváltós szerkezetek jellegzetességeivel foglalkozik (39—52. l.). Ez a fejezet egyenes folytatása Kodály említett tanulmányának és annak eredményeire támaszkodva új összefüggésekre mutat rá, nevezetesen, kapcsolatot teremt a két kvintváltós rendszer között. Rámutat arra, hogy az egyrendszerű, tonális válaszü kvintváltós szerkezetek és a kétrendszerű, reális válaszü kvintváltós szerkezetek között nem olyan éles a határ, mint eddig gondolták: „A hegyi és erdei cseremiszi dallamok közötti kölcsönhatást kevésbé határozottan ugyan, de azzal lehet demonstrálni, hogy vannak reális elemek a tonális és tonális elemek a reális dallamokban.” (i.m.48). Itt ismét megtalálta VIKÁR azt a láncszemet, amely a dallamtípusok fejlődéstörténetében eddig hiányzott.

A ritmikai sajátosságokról szóló fejezet (52—54. l.) bár rövid, mégis hasznos útmutató lehet egy, a jövőben elkészítendő cseremiszi verstan számára. A szerző itt sem téveszti szem elől a cseremiszi-török kölcsönhatást. Óvatosan, de megalapozottan utal a cseremiszi népdal eredetileg izoritmikus voltára, amelyet a törökös, melizmatikus énekmod csak nyomaiban hagyott meg.

A szigorú értelemben vett zenei elemzés itt be is fejeződik, az ezután következő két fejezet tájékoztató jellegű. Életszerűvé teszi a tanulmányt a daloknak a cseremiszi életben betöltött szerepéről szóló fejezet (55—56. l.). A kutatás és az anyagrendezés problémáiba enged bepillantani a VIKÁR által írt utolsó fejezet, amely a „Jegyzetek a válogatásról és a dallamok közléséről” címet viseli (57—59. l.).

A tanulmány kisebb, de nem kevésbé hasznos részét teszi ki BERECZKI GÁBOR írása (60—68. l.). Két fejezetből áll. Az első fejezetben BERECZKI nagyon tömören összegzi több mint egy évtizedes gyűjtőmunkájának eredményeit. E néhány lapnyi fejezetben lényegében egy megbízható és újszerű, az eddigieket jóval meghaladó cseremiszi dialektológia alapjait fekteti le a szerző. „A *genre* irodalmi megközelítése” című fejezet szorosan kapcsolódik ahhoz a fejezethez, amelyet VIKÁR írt a dalok szerepéről a cseremiszi életben. Magyar szempontból rendkívül figyelemre méltó BERECZKINEK az a megfigyelése, hogy a cseremiszi népköltészet jóformán csak lírai dalokból áll. Ugyanez elmondható a magyar népköltészeetről is, bár nálunk — ellentétben a cseremiszi — a ballada is jelentős mértékben képviselt műfaj. Ha viszont elfogadjuk ORTUTAY GYULA véleményét a ballada keletkezéséről, mely szerint: „A népballada ... földrajzilag Európában keletkezett, időben pedig a feudalizmus megszilárdulásának kezdeti szakaszán kezd kiforrni alakja, hogy szinte a feudalizmus csúcspontján érjen el virágzásának tetőfokára” (ORTUTAY GYULA: Az „európai” ballada kérdéséhez: Kodály-emlékkönyv. Budapest, 1953. 132. l.), akkor — figyelembevéve a cseremiszek megkésett történelmi fejlődését — a magyar balladát újabb, belső fejleménynek tekinthetjük. Így tehát a magyar népköltészet — legalábbis ősi rétegeit tekintve — hasonlóan a cseremiszihez, lírai jellegű. Vajon ez a műfaji hasonlóság nem tekinthető-e szintén közös eredetűnek, mégpedig éppúgy, mint a kvintváltás éppen török hatásnak?

A kötetet kiegészítő táblázatok nagyon hasznosak. Különösen a dalok sorrendjét bemutató táblázat, valamint a szótagszámot mutató táblázat az a szaktudós: a muzikológus és a nyelvész számára. A szövegek angol fordításához fűzött jegyzetek a zeneiek mellett folklorisztikai utalásokat is tartalmaznak.

Kitűnő munkát végzett a kötet angol fordítója, GOMBOS IMRE is.

A jólszerkesztettség mellett van egy másik nagy érdeme is a könyvnek, s ez éppen a „nyitottsága”. Olyan területekre „tár kaput” ez a könyv, ahol eddig jóformán semmi lehetőség nem volt a kutatásra. A szöveg és a dallam összefüggésére gondolok. Régi kíváncsi vagyok ugyan, hogy a szöveg és a dallam együttes vizsgálata, de eddig hiányoztak ehhez a megfelelő kiadványok. Ez a könyv—legalább is a cseremiszi népdal vonatkozásában — pótolja e hiányt. A dallamok szerkezetének ismeretében a szövegek olvastán lehetetlen nem észrevenni azokat a közös szerkezeti sajátosságokat, amelyek a dallamokra és a szövegekre egyaránt jellemzők. E kijelentés illusztrációjaként mutatom be itt a 181. dal első strófájának szerkezetét.

A dallam egymagú, jellemző rá a kétrendszerű, reális válaszó kvintváltás. Egy zenei sor osztása: a+a. Az egész strófa zenei szerkezete:

$$a^5 + a^5$$

$$a^5 + a^5$$

$$a + a_v$$

$$a_v + a_v$$

A szöveg a megfelelő ritmusjegyekkel:

i - zi γə - cen ku - γu lim,
ku - γu li - mat, ka - ce lim.
ka - ce li - mat, ũ - δũ - rūm na - l'əm
ũ - δũ - rūm na - l'ə - mat, šo - mak lek - te.

A szöveg fordítása:

Kicsiből nagy lettem,
nagy lettem, legény lettem.
Legény lettem, leányt vettem,
leányt vettem; szóbeszéd kerekedett.

Egy zenei motívumnak nyelvileg egy szintagma (lehet mondatértékű szintagma is!) felel meg. A szintagmák a következő szerkezetet mutatják a strófában:

$$a + b$$

$$b + c$$

$$c + d$$

$$d + e$$

Az ismételten előforduló azonos szintagmákat egymás alá írva a fenti szerkezet így módosul:

$$\begin{array}{l} a + b \\ b + c \\ c + d \\ d + e \end{array}$$

Ilyen terraszos szerkezetekre bukkant ROBERT AUSTERLITZ az obi-ugor népköltészetben (*Ob-Ugric Metrics*: FFC. LXX. Helsinki, 1958), s legújabbban GÁLDI LÁSZLÓ fedezte fel ugyanezt a szerkesztésmódot Ady költészetében (*Endre Ady et les traditions de la metrique finno-ougrienne*: ALH 21: 388—389.). GÁLDI szerint Ady a székely népballadákban tanulta el ezt a szerkesztésmódot, s ez valószínű is. Mégsem mondhatjuk nyugodt szívvel — hiába az obi-ugor, magyar és most már a cseremiszi adat —, hogy ez a szerkezet a finnugor ősköltészet maradványa. Ugyanis hasonló szerkezetű strófák például a csuvas népköltészetben is találhatók. Annyi azonban bizonyos, hogy a terraszos szerkesztésű szöveg az ereszkedő dallamszerkezetnek egyfajta nyelvi leképezése. Azért egyfajta, mert ha a szöveg jelentését nézzük, pontosan az ellenkezőjét figyelhetjük meg: az emberi életnek a születéstől a házasságig terjedő, felfelé ívelő szakaszát dalolja el az énekes. Ha a cseremiszi zeneegyszálamú is, az „ellenpontozást” mégis megtalálhatjuk benne: a dallamszerkezet és a szöveg szintagmatikai szerkezete azonos, mindkettő ereszkedő, de a szöveg szemantikai szerkezete „emelkedő”.

Van azonban a szöveg és a dallam között más összefüggés is. A dallam — mint említettük — kvintváltós szerkezetű, ennek megfelelően az első két sor egy kvinttel lejjebb megismétlődik. A szöveg is két mondatból áll. Az első két sor alkotja az első, a második két sor alkotja a második összetett mondatot. Az első összetett mondat (azaz az első két sor) négy szintagmából áll, melyek közül szerkezetileg csak az első sor első szintagmája válik ki, a többi háromra lényegében ugyanaz a szerkezeti séma jellemző. Az első és a második sor végén elhelyezkedő, *b*-vel és *c*-vel jelölt szintagma — szerkezeti azonossága miatt — rendkívül karakterisztikussá teszi e két sort, úgy is mondhatnánk, az első két sor szintagmatikailag egy tömböt alkot. Nem mondható ez el a második két sorról, bár itt is vannak szintagmatikai azonosságok. Visszatérve a zenei és szövegszerkezeti hasonlóságokhoz: biztosan állíthatjuk, hogy a zeneileg karakterisztikus kvintváltás a szövegben is megmutatkozik, mégpedig úgy, hogy az egy hangmagasságban énekelt szövegrész szintagmatikailag is elüt a másik hangmagasságban énekelt szövegrésztől.

Ez az egyetlen elemzés legfeljebb annyit árul el, hogy a szövegek és a dallamok szerkezete között vitathatatlan az összefüggés. Hogy milyen mértékű és milyen eredetű ez az összefüggés, erre a választ csak egy átfogó, a cseremiszekkel szomszédos népek költészetére is kiterjedő vizsgálat adhatja meg.

SIMONCSICS PÉTER

TARTALOM

ARISTE, PAUL: The Earliest Substrata in the Balto-Finnic Languages	5
FEOKTYISZTOV, ALEKSZANDR: A mordvin irodalmi nyelvek létrejöttének kérdése [Einige Fragen der Entwicklung der mordwinischen Literatursprachen]	13
DOMOKOS PÉTER: Az udmurt eposzról [On the Epos od Udmurts]	21
DOMOKOS PÉTER: A fiatal urali irodalmak forrásairól [On the Sources of Young Uralic Literatures]	37
MIKOLA TIBOR: A nyenyec gégezárhangok és a magyar <i>út</i> szó eredete [Zu den Stimmbandverschlusslauten des Nenzischen und zum Ursprung von ung. <i>út</i> 'Weg']	45
LABÁDI GIZELLA: A PU -k lativusrag fejleményei a déli szamojédban [The Developments of the PU Lative Suffix-k in South Samoyedic]	51
JANURIK TAMÁS: Adatok az uráli-finnugor alapnyelv tőszókészletének morfológiai szerkezetéhez [Цифровые данные к морфонологическому построению состава коренных слов уральско-угрофинского языка-основы]	57
RÓNA-TAS ANDRÁS: Középmongol eredetű jövevényszavak a csuvasban [Loanwords of Middle Mongolian Origin in Chuvash]	77
DEME LÁSZLÓ: A magyar fonémák rendszeréhez és rendszerezéséhez [System and Systematization of Hungarian Phonemes]	89
MÁRTONFI FERENC: A személy-fogalom helye és szerepe a koreaiiban [Role and Place of the Notion of "Person" in Korean]	101
VELCSOV MÁRTONNÉ: A ható/hető képző szerepe a mai magyar nyelvben [Über die Funktion des Bildungssuffixes ható/hető in der heutigen ungarischen Sprache]	109
NYÍRI ANTAL: Mondattörténeti jegyzetek [Satzgeschichtliche Bemerkungen]	119
BODNÁR FERENC: A láthatatlan morféma [Über das „unsichtbare“ Morphem]	123
KOLLÁNYI TERÉZ: A <i>mint</i> -tel kapcsolt relativum [Mit dem Bindewort <i>mint</i> 'wie' gebildete Relativsätze im Ungarischen]	131
VÉGH J. MIHÁLY: Az -i birtoktöbbsítő jel eredetének kérdéséhez [Zur Frage des Ursprungs des Possessivsuffixes des Plurals -i]	135
SZABÓ JÓZSEF: A cselekvő igék képzői Nagykónyi nyelvjárásban [Суффиксы глаголов действия в местном диалекте деревни Надькони]	141
GRIN IGOR: Történeti népelemek a hazai délszláv nemzetiségek körében [Epic Folk-Songs of the Southern Slavic National Minorities Living in Hungary]	165
CSEH ISTVÁN: A nagycsalád-rendszer emlékei és maradványai a Sárközben és Pécsvárad környékén [Memories and Relics of the Joint-Family System in Sárköz and in the Region of Pécsvárad]	179
FÜR JÓZSEF: Bocskortípusok a Dél-Alföldön [Die Riemenschuhtypen auf dem südlichen Teile der großen ungarischen Tiefebene]	187
KISEBB KÖZLEMÉNYEK: <i>Puli</i> szavunk eredete [Über den Ursprung des ung. Wortes <i>puli</i>] (NYÍRI ANTAL)	193
— Néhány adalék Mészöly Gedeon nyelvtudományi pályájához [Einige Angaben zu Gedeon Mészöly's sprachwissenschaftlicher Laufbahn] (NYÍRI ANTAL)	194
— „Az párduckáppákkal, fényes sisakokkal, forgókkal szép mindenik” (VÉGH J. MIHÁLY)	195
SZEMLE: Symposion über Syntax der uralischen Sprachen. Herausgegeben von Wolfgang Schlachter (NYÍRI ANTAL)	199
— László Vikár and Gábor Bereczki: Cheremis Folksongs (SIMONCSICS PÉTER)	204